

TARTU ÜLIKOOL
Maailmakirjanduse õppetool

**Omakirjastuslikud väljaanded diskursiivsete muutuste
kandjana nõukogude eesti kirjanduses**

Magistritöö

Kersti Unt

Tartu 2005

Sisukord

Sissejuhatus	4
1. Vastupanu käsitlustest mõningates käibelolevates teooriates.	
Okupatsiooniperiood kui diskursiivne konflikt ja aeglastdiskursiivsete muutuste protsess	9
2. Käsikirjaliste väljaannete diskursiivsest dünaamikast	
okupatsiooniaastate stalinistlikul perioodil	19
2.1 Stalinistliku perioodi peegeldusi TRÜ ÜTÜ kirjandusringi väljaandes “laualeht” (“Loov Mõte”)	23
2.2. “Noorte Looming” omakirjastuse eelkäijana ja sotsialistliku kultuuri spontaanse väljundina	31
3. Omakirjastuse teke: taust, ajendid ja periodiseering	35
3.1. Taust ja ajendid	35
3.2. Periodiseering	45
4. Esimene periood	47
4.1. Masenduse mäss	48
4.2. Surmalendurid	55
4.3. Vigilia	62
4.4. Varia	71
4.5. Esimese omakirjastusperioodi lõpp ja lõpu põhjused	74
5. Teine omakirjastusperiood	90
5.1. Tartu Sügis	92
5.2. Avangardi lõpp ja konformismi süünd	95
5.3. Provokatsioon ja reetmine: “Tõlet”, “Poolpäevaleht”. “Vigilia” jätkumine. Kultuurilise ja poliitilise põhisuunaga väljaanded	98
Kokkuvõte	113
Lisa 1. Valik luulenäiteid käsikirjalistest väljaannetest	117
Lisa 2. “Tartu Sügise” põlvkondade tabel	145
Lisa 3.”Kadunud aegu otsimas.	
Eksikäik kuuekümnendate kuldses kumas”	146

Lisa 4. Valik omakirjastuslike väljaannete illustratsioone	149
Lisa 5. Väikeväljaannete bibliograafia ja pseudonüümid	155
Kasutatud kirjandus	164
Abstract	169

Sissejuhatus

Okupatsiooniaja eesti kirjanduse üks silmapaistvamaid jooni on terviklikkuse puudumine ruumis ja ajas. Sirje Olesk, üks seda perioodi enim käsitlenud uurijaid, on jaotanud eesti pärast sõjaaegse kirjanduse kolmeks: kodumaiseks kirjanduseks, pagulaskirjanduseks ning omakirjastuslikuks kirjanduseks (Olesk: 1998, 382–83), andes omakirjastuslikule tegevusele proportsionaalses mõttes küllaltki auväärse rolli. Tavapäraselt omakirjastusele, *undergroundile* või alternatiivkirjandusele nii tähtsat rolli ei omistata, kas või sellepärast, et tavapäraseid kirjanduslikke institutsioone läbimata jäävad need osaliselt fikseerimata ning ei kajastu ka kuigi tihti kriitikas. Uurimisobjektiks võivad alternatiivnähtused aga olla küll.

Käesoleva töö eesmärgiks ongi kaardistada põhjalikumalt selle kolmikjaotuse kolmas, omakirjastuse osa, leida sellele seesmiselt kirevale nähtusele mingi ühisnimetaja ning vaagida, kas ja miks eesti omakirjastusele võiks omistada nii olulise rolli, nagu selle on talle omistanud Sirje Olesk.

Kogu nõukogude eesti kultuuri käsitlemise keerukuse tõttu, lähtuvalt selle erilisest iseloomust, pole aga praegu sugugi nii kerge põhjendada nii kõrget hinnangut sellele marginaalsele ning valdavalt ka ebaküpsele kirjandusnähtusele.

Kui trükkis ilmunud kirjandust (nii kodumaist kui paguluses loodut) on nüüdseks juba vaadeldud, vanu müüte lõhutud, küsitavaks peetud või ümbergi kohendatud (nagu näiteks müüt kuldsetest kuuekümnendatest, mida nüüd on vahel peetud pigem sobivaks näha kui poriseid kuuekümnendaid või küsimus seitsmekümnendate luulest kui kummaliselt mõõnavast), siis see eesti kirjanduse kolmas osa, omakirjastuslik tegevus, käibib paljude teadvuses praegugi kultuurimüüdi kujul, suurelt osalt seetõttu, et selle tegevusega seotute ring oli suhteliselt väike, ning et kogu see küllaltki mahukas materjal, olles suuremalt jaolt käsikirjaline, paikneb see väljaspool vähehaaval kinnistuvaid arusaamu selle ajastu kultuuripildist. Ilmunud on vaid viis numbrit “Thespist”, mõne autori, nagu Eller või Ilus, üksikkogud, kaheksakümnendate lõpul ja üheksakümnendate alguses “Vikerkaares”, rubriigis “Seitsmekümnendad” avaldatud usutlused ja memuaarid ning eriti viimasel ajal just teatrilooa seonduvad mälestused; lisaks veel nende autorite looming, kes osalesid küll omakirjastuses, kuid hiljem avaldasid oma loomingut ametlike kanalite

vahendusel: Tungal, Alavainu, Kareva, Priimägi, Trull jpt.). Varem ilmunud ja alles üheksakümnendatel ilmunud almanahhiloule (Isotamm, eriti aga Eller) sattus aga sootuks teise aega, teise konteksti, teise kirjanduspilti, muutunud ja muutuda ihkavasse teadvusse, ega funktsioneeris seal ilma oma pooleldi unustatud ajalise ulatusliku kontekstita enam nii, nagu esmase omakirjastusliku äratrükkimise ajal.

Samas on omakirjastuslik tegevus olnud jätkuv allhoovus Eesti kirjanduses alates aastast 1968 kuni üheksakümnendatesse välja. Isikute omavahelise seotuse kaudu Eestis ja üldise nõukogudevastase liikumise taustal nii Eestis kui kogu NSV Liidus, aga ka kogu nn. idablokis laiemalt, oli omakirjastus kindlasti üks tegureid, mis seitsmekümnendate teisel poolel ja kaheksakümnendatel aitas tekkida poliitilisel vastupanuliikumisel (Noor-Tartu tegevuse aspektid, “Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis” väljaandmine ja levitamine, Balti apell, Neljakümne kiri jne.). Sellisena kuulub omakirjastus väga kindlalt eriti seitsmekümnendate, aga ka kaheksakümnendate aastate kirjandus- või üldisemalt kultuuripilti kui ühtaegu poliitiline ja kirjanduslik nähtus.

Tuleb möönda, et avalik ja teadvustatud vastupanu Eestis — mehed metsas, avalikud lendlehed, lipuheiskamised, koolinoorte grupeeringud ja nende poliitilised avaldused — oli küll olemas, kuid moodustas okupatsioonivõimude ulatuslike stalinistlike repressioonide tõttu vaid teatud, proportsionaalselt õige väikese osa eesti tegelikkusest (Unt 2001:113). Hästitoimiva infosulu või ka propagandistliku käsitlusviisi tõttu avalikes kanalites tõttu ei leidnud see kaua aega kuigi suurt vastukaja, jäi tegelikult teadmatuks või mõisteti koguni hukka. Seetõttu ei saavutanud vastupanuliikumine okupeerimisele vahetult järgnenud aastakümnetel kuni seitsmekümnendate teise pooleni kunagi säärast ulatust ega kandepinda, et oleks muutunud kogu ühiskonda läbivaks ja tema meelsust toetavaks, selgelt teadvustatud nähtuseks, *Resistance*'iks, nagu oli näiteks vastupanuliikumine natsliku Saksamaa okupatsioonivõimu vastu Prantsusmaal. Seda kandvamaks kujunes aga vaimse ja moraalse vastupanu keerukas ja ajenditerohke kompleks, mis kõneleb kindlasti sellest, et rahva vastupanutahe n.ö. inimlikul tasandil oli olemas ning otsis enesele väljundit seal, kust seda oli võimalik leida. Samas, ehkki praegu veel teadaolev ja mäletatav, on selline vaimne vastuseis, mida võiks nimetada ka mittevägivaldseks vastupanuks või vastuseisuks (*nonviolent resistance*), oma ajas üsna loomulikult kirjalikult kas üldse fikseerimata või fikseeritud vähesel määral ja vastuoluliselt. Suur osa sellestki, mida

teame ja võime teada saada tsensuurivabalt ilmunud kirjanduse kohta (mis omakirjastuse näol Eesti kontekstis kujunes nähtuseks omaette), on kirja pandud hiljem, mälestustena. Mälestused on aga tihti ka subjektiivsed, ebatäpsed, erinevast kogemusest lähtuvad või koguni poliitiliselt tingitud.

Kui kõnelda ajajärgust, mis saab alguse kuuekümnendatel, ja jätta kõrvale eelnenu, ei tohiks kultuurilist vastupanu siin kindlasti käsitleda kui otseselt ja üheselt poliitilist. See tähendab, et sedasorti vastupanu, ei omakirjastuslik ega ka alltekstidesse peidetud ametlik, ei olnud enamasti seotud teadvustatud taotlusega väärata või kahjustada valitsevat riigikorda või vabaneda okupatsioonist, vaid jäi tervikuna pigem ikkagi kultuuripoliitilise tagapõhjaga, üldist ja paiguti ka ebamäärast protesti väljendavaks tegevuseks. Niiviisi võiks omakirjastuslikke (ehk ka põrandaalused) kogumikke pidada pigem omamoodi jätkuks kõigile teistele spontaansetele, peamiselt kõnelise laadiga keeleliste väljunditele, mis inimlikul tasandil pärast ulatuslikke repressioone veel võimalikud olid, nagu poliitilise maiguga või ka otseselt poliitiline rahvalik laul või anekdoot, mis mõlemad olid antud perioodil levinud suulise rahvaliku loominguvormina. Säärase suulise rahvaloomingu vallast on enim teada poliitilised anekdoodid ning neid on ka kogutud ja välja antud. Samas oli levinud ka poliitiline lauluke: kui levinud, on tagantjärele raske hinnata. Nii näiteks räägib Viktor Niitsoo oma raamatus “Vastupanu 1955–1985” 23. märtsil 1956 arreteeritud Ilmar Lillest, keda süüdistati selles, et ta koostas salmikuid, kuhu kogus nõukogudevastase sisuga laule ja luuletusi ning tegi samasuguse sisuga märkmeid. Lill andis salmikuid lugeda naabritele ja tuttavatele. (Niitsoo 1997: 17). Üldiselt aga valitses Nõukogude võimu esimestel aastakümnetel kindlasti olukord, mida ehk kõige kujukamalt väljendab üldtuntud ja praegugi mäletatav naljake: “Kui mõtled, ära ütle, kui ütled, ära kirjuta, kui kirjutad, ära kirjuta alla.”

Seega osutub otstarbekaks püüda vaadelda omakirjastuslikku tegevust just sellisest aspektist: kui inimeste, rahva teadvuse kandjat ning kui väljavõtet pikemast protsessist, mis sai kindlasti alguse kohe okupatsiooni järel ning jätkus repressioonidest hoolimata kuni iseseisvumiseni. Samas on aga kindlasti oluline teadvustada, et iseseisvumine ei olnud mitte ainult selle protsessi ega ka mitte otsese vabadusvõitluse tulemus, vaid terve hulga väliste ja sisemiste protsesside koosmõju tagajärg, mida ongi võib-olla mõneti hõlpsam uurida poliitika- või ühiskonnateaduste seisukohast kui kirjandusteaduslikust aspektist. Omakirjastus on ennekõike jätkuv

meeldetuletus eesti rahva sisetundest ja vabaduseihast, repressioonidest hoolimata. Ei kujuta ju omakirjastuslikud väljaanded, mida juba alul tegijad nimetasid kirjanduslikeks almanahhideks, tõrjudes nõnda juba eos süüdistusi poliitilise tegevuse pärast, endast täies ulatuses kindlasti mitte puhtkirjanduslikku väärtust, vaid pigem võimalust, algust, püüet, mis autorite paljususe, erineva taseme ja erinevate taotluste tõttu on kirev ja seega raskesti analüüsitav.

Sellepärast olen valinud, sõnamata küll tungida liiga sügavale sellesse minule suhteliselt tundmatusse teadmiste sfääri, omakirjastusliku tegevuse kui nähtuse analüüsiks ja kirjelduseks siiski võtme poliitikateooriatest, kus puhuti ka kirjanduslike nähtuste sfääri satutakse.

Säärase valiku oluliseks puuduseks on kahtlemata asjaolu, et n.ö. vabal uurijal demokraatliku traditsiooniga läänest, kelle töödele on võimalik tugineda, puudub sotsialismikogemus, mistõttu teoretiseeringud mõnikord tunduvad elukaugeks jäävat. Nõnda näiteks analüüsib vastupanumehhanismide uurija Gene Sharp (Sharp 1973) mittevägivaldset vastupanu, selle strateegiaid, taktikaid ja ajalugu kui peamiselt teadvustatud tegevust, mis justkui alati toimuks ja toimiks, puudutades seejuures vaid mainimisi sotsialismileeri kogemust ning lähtudes peamiselt Mahatma Gandhi vägivallata vastupanuvõitlusest Briti imperiaalvõimu vastu. Teine uurija, Roland Bleiker (Bleiker 2000), lähtub oma uurimuses Michel Foucault (Foucault 2000) seisukohtadest, vaadeldes või püüdes vaadelda vastupanu kui protsessi, pidevat suhtlust võimu ja subjekti vahel, samas aga ka kui transversaalset ehk piireületavat protsessi, ning kasutab oma tähelepanekute tõestuseks ka kirjanduslikku materjali, mis praeguse töö seisukohalt on huvipakkuv. Bleiker osutab tõsiasjale, et Berliini müüri lõhkumine kui külma sõja lõpu sümbol polnud sugugi nii ootamatu ja äkiline sündmus, nagu seda on kajastanud tollane meedia, vaid et sellele eelnes pikemaajaline, rahva meelsust väljendav tegevus Berliini boheemlaslinnaosaks ümber kujunenud endises töölislinnajaos Prenzlauer Bergis tuhande 1980. aastatel. Bleiker alustab vastupanu kirjeldamist n.ö. rohujuure tasandilt ja tõdeb, et igasuguse muu vabaduse puudumisel on siiski olemas meelsuse keelelise väljendamise võimalus, mis otsib enesele sobivat väljundit mis tahes tingimustes, kajastades näiteks naljades, anekdootides, vihjetes, laulukestest jm. Sama võib kindlasti väita ka Eesti puhul. Uurida on aga selliseid protsesse raske, sest nad on kirjalikult talletamata või tulevad sellisel kujul ilmsiks alles hilisfaasis, nagu see Bleikeri uurimuse järgi juhtus

Ida–Saksamaal, ning ajavahe on nüüdseks juba enam kui viiskümmend aastat. Bleikeri töö on tähelepanuväärne just selle poolest, et ta kasutab oma tähelepanekute tõestuseks eesti omakirjastusele üsnagi sarnast materjali. Samas on vaadeldud tekste mahuliselt üsna vähe ning ajaliselt langeb omakirjastuslik tegevus Prenzlauer Bergis Nõukogude okupatsioonirežiini lagunemise perioodi, kaheksakümnendatesse. Millisele varasemale pinnasele toetus Prenzlauer Bergi luuletajate tegevus ja kas sellelaadset tegevust Ida–Saksamaal oli, jääb Bleikeri tööst selgumata.

Eesti omakirjastuse traditsioon on aga, nagu võib oletada, ilmselt ajaliselt ulatuslikum, läbivam, võib–olla isegi omal kombel ainulaadne, erinedes ka vene *samizdat*’ist, kus esineb rohkem teadvustatud võitluse tundemärke ning kus taotluseks olid demokraatlikud muutused, mitte okupatsioonist vabanemine. Seega pakub eesti omakirjastus uurimiseks ajaliselt ulatuslikumat algmaterjali, mis täiendaval uurimisel lõppkokkuvõttes võimaldaks ehk vaimset vastupanu tema keelelistes avaldustes vaadelda ajaliselt pikema protsessina.

Käesoleva töö kirjutamiseks on lähtematerjalina kasutatud peamiselt Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolist Arhiivi, kuhu kaheksakümnendate lõpul koguti käsikirjalised väljaanded Nõukogude okupatsiooniperioodist, kaasa arvatud almanahhikirjandus. Arhiivkogu fond 321 sisaldab materjali laiemalt; sinna on lisaks omakirjastuslikele almanahhidele kogutud ka näiteks pagulaslaagrites kirja pandud luuletusi, käsikirjaline TRÜ ÜTÜ kirjandusringi laualeht, TRÜ ÜTÜ ajalooringi laualeht, hulk seitsmekümnendatel levima hakanud usuliikumiste materjale jne. Arhiivist olen peamiselt välja valinud omakirjastuslike kirjandusalmanahhide osa, kasutades pisteliselt ka mõningaid teisi materjale, kui need tundusid hästi illustreerivat nõukogude ühiskonnas okupatsiooniaastatel aset leidnud diskursiivseid püüdlusi. Arhiiv ei ole täielik ning pärast kaheksakümnendate lõppu ei ole seda ka enam täiendatud. Almanahhiliikumise täit mahtu on ulatuslikus ja arvulises suhtes võimatu päris täpselt määratleda. On vaid teada, et pärast nähtuse sündi kuuekümnendatel anti väiksemates tiraažides käsitsi kirjutatud või trükitud kogumikke välja mitmetes väikelinnades pisemate seltskondade poolt, kes olid puutunud selle tegevusega kokku ilmselt Tartus üliõpilaspäevil. Nende kogumike

kokkukorjamine oleks arhiivi täiuse ning liikumise ulatuse hindamise seisukohalt kindlasti mõttekas, kuid samas on selge, et nõnda muutuks kogu materjal veelgi hajusamaks ning seeläbi muutuks omakirjastuse puhtkirjanduslik väärtus veelgi vähem märgatavaks. Seejuures oleks nende pisiväljaannete kokkukogumine üsna raske ülesanne, sest nende koostajad ja nimetused saavad ilmned vaid juhuslikult. Olulistest dokumentidest ei leidu arhiivis kogumiku “Vigilia” kolmandat numbrit: seda põhjusel, et 1972/73. aasta repressioonide tõttu jäi see n.ö. ilmunata ehk laiemalt levitamata, kuid mõned eksemplarid n.ö. maketist säilitati siiski. Veel puudub kogust väljaanne “Tartu sügis”, mis ka mulle pole olnud originaaltekstina kättesaadav. Et aga see väljaanne on hiljem trükis ilmunud nii Välis–Eesti ajakirjas “Mana” kui ka ajakirjas “Vikerkaar”, ei olnud käsikirja hankimine antud töö eesmärkide jaoks eriti oluline. Kokkuvõtteks võib öelda, et olulisematest väljaannetest on arhiivi siiski kogutud enam–vähem kõik tähtsamad omakirjastuslikud trükised. Omakirjastuslike materjale on varem ka bibliografeeritud. “Vigilia” teises numbris (KM EKLA f 321, m 21:6) leidub Johnny B. Isotamme “Enimlevinud väikeväljaannete bibliograafia” ning “Poolpäevalehes” (KM EKLA f 321, m 24:2) ilmselt Hubert Jakobsi koostatud “Tähtsamad 1978. aastal ilmunud omaväljaanded. Bibliograafia”. Neid bibliograafiaid olen ka osalt (välja arvatud see osa Jakobsi bibliograafiast, mida arhiivis ei leidu) kasutanud käesoleva töö lisas toodud bibliograafia koostamisel, järgides Isotamme koostatud bibliograafia vormilist eeskujut ja täiendades seda. Kus võimalik, olen selgitanud välja pseudonüümi taga peituvat autori; nii avatud kui avamata pseudonüümid esitan eraldi nimistuna. Kuivõrd almanahhluule on valdavalt lugejale tundmatu, olen teinud valiku töö teemat illustreerivast luulest ning esitan selle Lisas 1. Lisas 2 on antud koopia Ants Juske ja Linnar Priimäe “Tartu sügise” lõpus toodud “põlvkondade tabelist”. Lisas 3 on toodud käsitletud perioodi õhustikku iseloomustav poolilukirjanduslik artikkel minult eneselt, mis ilmus “Eesti Ekspressis”(nr.48, 28. november 1997). Lisa 4 sisaldab valikut omakirjastuslike trükiste illustatsioonidest. Lisas 5 on toodud enimlevinud väikeväljaannete bibliograafia.

1. Vastupanu käsitlusest mõningates käibelolevates teooriates. Okupatsiooniperiood kui diskursiivne konflikt ja aeglase diskursiivsete muutuste protsess.

Käesolevas töös vaadeldavad nähtused on väga spetsiifiliselt seotud oma aja kontekstiga ning kindlasti on nende kirjeldamisel tarvis arvestada selles ajas kehtinud paradigmaga. Tollast maailma iseloomustab ennekõike bipolaarsus ning struktureeritud maailmanägemine. Ettekujutus võimu ja vastuseisu vahekorra on seepärast samuti enam-vähem üks-ühene. Võimule vastandub või ei vastandu subjekt ehk antud juhul rahvas, võimuliialduste puhul on ootuspärane vastupanu. Väga tugeva võimuliialduse ehk repressiooni puhul on vastupanu võimatu ja olematu. Sellise käsituse juured ulatuvad kaugemale minevikku: näiteks kuueteistkümnenda sajandi juristi ja ühiskonnategelase Étienne La Boétie' ülikooliaastatel kirjutatud essee juurde, mille La Boétie pealkirjastas *Discours sur la servitude volontaire* (Arutlus vabatahtlikust orjusest) ja mida hiljem, kui kirjutis 18. sajandil populaarseks kujunes, tunti sageli pealkirja all *Contr'un* (ehk "Vastaline"). La Boétie on valitseja ja valitsetavate suhete üle mõtiskledes öelnud hiljem laialt tuntust kogunud mõtte, et mis tahes sorti võim sõltub valitsetavate nõusolekust. Selle nõusoleku puudumisel valitsemisvõimalus kaob. Ta kirjutab: *In order to have liberty, nothing more is needed than to long for it, if only a simple act of will is necessary, is there any nation in the world that considers a simple wish too high a prize to pay in order to recover rights which it ought to be ready to redeem at the cost of its blood ...* (La Boétie,).* 16. sajandi Prantsusmaal, katoliiklaste ja protestantide vastastikuste verevalmiste ning ebastabiilse poliitilise olukorra taustal nägi isegi Michel de Montaigne oma hea sõbra Boétie kirjutise ohtlikkust ning tutvustas seda vaid kaudselt oma essees "Sõprusest".

* Vabaduse saavutamiseks pole tarvis midagi muud, kui seda ihaldada; kui selleks on vaja lihtsalt tahtepingutust, siis kas leiduks maailmas ühtki rahvast, kes peaks seda lihtsat soovi liiga kõrgeks hinnaks, saamaks tagasi õigused, mida ta peaks olema valmis kätte võitlema vere hinnaga... (tlk. K.Unt)

La Boétie mõttekäigud ei leidnud seega oma ajas erilist vastukaja ning vajusid mõneks ajaks unustusehõlma, kuid 18. sajandi poliitilistes vastandustes kogus tema esse populaarsust ning sai eriti tuntuks 19. sajandi romantismilaines, kus moodustusid modernismiajastu (laiemas mõttes) põhilised paradigmad, sealhulgas marksistlik revolutsiooniteooria. Põhimõtteliselt jäävad La Boétie pärandi raamesse näiteks Henry David Thoreau idee kodanikuallumatusest ning ka Lev Tolstoi mõttepärand; mõnes mõttes koguni selline demokraatliku mõtlemise tüvitekst nagu Ameerika Iseseisvusdeklaratsioon; samuti 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi vastupanuliikumised oma revolutsioonistrateegia ja –retoorikaga. Kontrastina ülestõusu ja verise arveteõiendamise strateegiale, mis samuti lähtub sellest allikast, sai 20. sajandil hoogu ka vägivaldta vastupanu (*non-violent resistance*) idee, mida ehk kõige tulemusrikkamalt ja tuntumalt on rakendanud Mahatma Gandhi oma võitluses Briti imperiaalpoliitika vastu Indias. Sellekohases kirjanduses on ka püütud välja töötada strateegilise vastupanu reeglistikke: selles suhtes paistab silma 60–70ndate aastate poliitikateaduste klassiku, Bostonis asuva Albert Einsteini nimelise uurimisinstituudi vanemteaduri Gene Sharpi mahukas töö, kelle ideed lähtuvadki ennekõike Gandhi, aga ka näiteks Lev Tolstoi mõttepärandist. Kahe vastupanustrateegia juuri võib leida ka juba 19. sajandi mõtlemisest, kus selgelt hakkas eristuma kaks reaktsiooni maailma vapustanud Prantsuse revolutsiooni sündmustele: mõneti romantismi diskursusest lähtuv võitlusstrateegia ja mõõdukusele manitsev idee võimu ja alamate pidevast, parendavaid muutusi loovast dialoogist valitseja ja valitsetavate vahel, mis laiemas mõttes kattub ideega demokraatiast.

Silmas pidades käesoleva töö eesmärke, on oluline täheldada, et Gene Sharp on täiesti selgelt rajanud oma teooriad ideele teadvustatud vastupanust, ehkki möönab, et vastupanu üksikilmingud ja seigad võivad olla ka teadvustamata. Selline läbiv strateegia, mis võib ka viia võiduka lõpuni on siiski kujuteldav üksnes teadvustatud tegevusena. Eeldusel, et teadvustatud vastupanu on alanud ning jätkub, on Sharp teinud hulga õigeid ja paikapidavaid tähelepanekuid ning koostanud terve süsteemi mittevägivaldse vabadusvõitluse meetoditest, strateegiatest ja taktikatest, mis talle on andnud omamoodi klassiku staatuse ning kaasa toonud mittevägivaldse vastupanu Clausewitzi hüüdnime.

Ennekõike on Sharp rõhutanud, et ka kõige karmima valitseja võim on ajutine ja sõltub sellest, kui suurel määral ühiskond võimu talle on loovutanud (Sharp 1973:

11). Nimetades poliitilise võimu allikatena selliseid faktoreid nagu võimu autoriteet, tema käsutuses olev inimressurss, teadmised ja oskused, psühholoogilised ja ideoloogilised tegurid, materiaalne ressurss ja sanktsioonide aste, leiab Sharp sanktsioonidest kõneldes, et need on seda efektiivsemad, mida suurem on üldine kuulekus (*ibidem*, 15). Sharp viitab aga siiski ka sellele, et tegelikult ei ole valitseja ja valitsetavad mitte kunagi jäigalt ja vahetult vastandatud, vaid on pidevates võimusuhetes läbi võimu teostavate institutsioonide. Kuulekuse põhjustena nimetab Sharp seitset faktorit: harjumust, karistusehirmu, moraalset kohustust, isiklikke huve, psühholoogilist identifitseerumist valitsejaga, ükskõiksust ja eneseusalduse puudumist. Kokkuvõttes leiab Gene Sharp aga, et kuulekus pole sugugi paratamatu ning et kuuletumatus on sotsiaalsete muutuste üks olulisemaid tegureid. Samas leiab ta pärast mahuka statistilise materjali läbitöötamist, et produktiivsem kõigist vastupanuvormidest on mittevägivaldne vastupanu, sest see väldib inimohvreid ja on kokkuvõttes resultatiivsem. Mittevägivaldset vastupanu defineerib Sharp kui tegevust (*action*), mis ei ole vägivaldne, rõhutades selle erinevust passiivsusest ja tegevusetusest (Sharp, 64). Niisamuti eristab ta mittevägivaldset vastupanu kui tehnikat teistest rahumeelse laadiga reaktsioonidest nagu lepituseotsimine, suulised palved, kompromiss ja läbirääkimised (*ibidem*, 65). Teose teises osas, kus kõneldakse mittevägivaldse vastupanu meetoditest, sedastab Sharp, et mittevägivaldne vastupanu on sobiv just olukordades, kus oponent on ilmselt suuteline kasutama vägivaldseid sanktsioone ning soovib seda teha, seega siis olukordades, kuhu sattus Eesti pärast okupeerimist Stalini Venemaa poolt. Oma ulatuslikus töös vaatleb Sharp ka mittevägivaldse vastupanu ja mõjutamise meetodeid ning analüüsib seda, kuidas need meetodid ühiskonnas peaksid toimima, toimivad või on toimunud. Alustades kõige pisemast võimalusest, nimetab Sharp mittevägivaldse vastupanu aktidena suulisi või kirjalikke avaldusi (pidades neid vastupanuna toimivaks vaid teatud situatsioonides): 1) avalikke kõnesid, toetus- või protestikirju, organisatsioonide ja institutsioonide avaldusi, allkirjastatud avalikke kirju, deklaratsioone (näiteks Ameerika Iseseisvusdeklaratsioon või Lõuna–Aafrika Vabaduse Harta) ning grupiviisilisi või massipalvekirju; 2) laiemale publikule suunatud sõnumeid: karikatuure, loosungeid, sümboleid, lippe, plakateid, lendlehti, pamflette ja raamatuid; ajalehti ja ajakirju; plaate, raadiot ja televisiooni; haruldasematena ka kirjutisi taevas ja maapinnal. 3) grupiviisilisi esitusi: saadikud, satiirilised auhinnad, grupiviisiline

lobi, pikett ja satiirilised valimised; 4) sümboolseid avalikke akte: lippude ja sümboolsete värvide kasutamist, sümbolite kandmist riietuse osana, avalikke palvusi ja usuakte, sümboolsete esemete saatmist, avalikke protestimeelseid lahtiriietumisi, omaenda vara avalikku demonstratiivset hävitamist (väga haruldane), sümboolseid tuledesüütamisi, vastupanuliikumise kangelaste piltide avalikke demonstratsioone, ülevärvimisi, uute viitade ja nimede ülesriputamist, sümboolse tähendusega helide kasutamist, taimede istutamist või seemnete külvamist, rõvedaid žeste; 5) individuaalseid surveavaldusi: ametnike kiusamist, ametnike solvamist, ametiisikutega vennastumist, valvekordi ehk vigiile; 6) draamakunsti ja muusika kasutamist: näiteks humoorikad naljalavastused või tembud, etendused, laul; 7) protsessioone: marsid, paraadid, religioossed protsessioonid, palverännakuid, mootorratturite kavalkaadide korraldamist, avalikke poliitilise iseloomuga leinaaktsioone, naljamatuseid, demonstratiivseid matuseid, auavaldusi matusepaikades; 8) avalikke kogunemisi: protesti- ja toetuskogunemisi, kõnekoosolekuid, salajasi kõnekoosolekuid; 9) keeldumisi ja lahtiütlemisi: demonstratiivseid väljamarsse, vaikimist, auavaldustest loobumist, demonstratiivset seljakeeramist.

Minnes edasi koostööst keeldumise meetodite juurde, loetleb Gene Sharp järgmisi võimalusi: keeldumine ostmast teatudprodukte, keeldumine töötamisest, keeldumine allumast mõnedele seadustele, keeldumine maksude maksmisest jne., kirjeldades selliseid meetodeid kui teatud sotsiaalsete suhete tahtlikke katkestusi ning nimetades sellistena avalikke tegelaste boikotti, valikulist boikotti, mingist tegevusest keeldumist, ekskommunikatsiooni ja interdikti (ehk keeldumist jumalateenistusest teatud paigas või teatud isikutele). Koostööst võib keelduda ka seoses avalike sündmuste, tavade ja institutsioonidega nagu keeldumine paraadist või spordiüritusest, bankettidest, vastuvõttudest jne., üliõpilaste streigid, avalik kuuletumatus, väljaastumine ühiskondlikust institutsioonist. Eraldi koostööst keeldumise meetodina kirjeldab Sharp süsteemist eemaletõmbumise võtteid, nagu kojujäämine, totaalne isiklik koostööst keeldumine (harvaesinev), põgenemine töökohalt, põgenemine varjupaika (pühakotta), kollektiivset kadumist ja protestiks emigreerumist. Koostööst keeldumise meetodiks loeb Sharp ka keeldumisi majanduslikust koostööst, nagu embargo, luksuskaupadest loobumine, rendi tasumatajätmine, keeldumine väljäuürimisest teatud isikutele, teise maa kaupade boikott; tööliste või tööandjate

protestiaktsioonid või boikotid, varustajate boikotid, *lockout*, tööstuslikust abist keeldumine, isegi pankade protestiavaldused valitsuse poliitika vastu ning protestiaktsioonid valitsuste tasemel (embargo) jms., mis antud töö seisukohalt on vähem olulised. Eraldi ja pikemalt peatub Sharp muidugi maailmas seninigi väga olulistel streiginähtustel.

Koostööst keeldumise liigina loetleb Sharp ka poliitilise vastutöötamise meetodeid, märkides seejuures ise, et selle vastupanuliigi variatsioonid on tegelikult lõputud ning loetleb selliseid nagu keeldumine allumast teatud režiimile, keeldumine toetusest valitsevale režiimile, vastupanule õhutatav kirjandus ja kõned; valitsusametite boikott, valitsusametite või ükskõik milliste valitsuse esinduste boikott, lahkumine valitsuse haridusametitest, keeldumine andmast informatsiooni, viitade ja kohanimede eemaldamine, kohale määratud ametnike mittetunnistamine, keeldumine mingi institutsiooni laialisaatmisest. Siia lisab Gene Sharp ka nende alternatiivide loetelu, mis on kodanike käsutuses, kui nad ei soovi kuuletuda: vastumeelne ja aeglane kuuletumine, kuuletumatus kontrolli puudumisel, seaduste ja korralduste märkamatu eiramine, maskeeritud allumatus, kogunenute keeldumine laiali minemast, istumisstreik, sõjaväeteenistusest vms. kõrvalehoidumine, peitumine, põgenemine, identiteedi muutmine, seaduste kuulutamine ebaseaduslikeks ja kuuletumatus neile; valitsusametnike allumatus, käsuliinide ja informatsiooni blokeerimine, varjatud tõkestamine pealtnäha kuuletudes, üldine administratiivne koostööst keeldumine, kohtusüsteemi keeldumine koostööst, teeseldud toimetulematus, mäss; kvaasilegaalsed põiklemised ja viivitamised, kohalike võimude loobumine koostööst keskvõimuga ja rahvusvahelised koostööst keeldumise vormid.

Viimaks loetleb Sharp ka mittevägivaldse sekkumise meetodeid. Psühholoogiliste meetodite seas nimetab ta selliseid nagu avalik viibimine ränkades ilmastikuoludes, näljastreik, rollide vahetus kohtuprotsessil, mittevägivaldne kimbutamine. Füüsilisteks mittevägivaldse sekkumise viisideks peab Sharp protestiistumisi, –seismisi või kohalesõitmisi mingi tegevuse takistamiseks, niisamuti massiviisilisi sissetunge mingile keelatud alale, aga ka avalikke palvetamisi, mittevägivaldseid vallutamisi, invasioone, okupatsioone, takistamisi ja tõkestamisi. Ühiskondlikeks sekkumisteks tuleks pidada uute ühiskondlike käitumisreeglite kehtestamine, ülekoormamine, aeglustamine ehk viitamine, kõneline kõrvalekallutamine, sekkuv etendus, alternatiivsed institutsioonid,

kommunikatsioonisüsteemid ja majanduslikud mittevägivaldsed sekkumised. Poliitiliste sekkumiste hulgas mainib Sharp administratiivsüsteemi tahtlikku ülekoormamist, vabatahtlikku soovi end arreteerida lasta, kuuletumatust teatud seadustele, töötamise jätkamist vanal kombel, kui tegemist on näiteks okupatsiooniga, varivalitsus.

Need meetodid on esitatud kokkuvõtvalt, tuginedes vabadusvõitluste ajaloole kogu maailmas ning illustreerides seda näidetega nii muistsest Hiinast kui ka kaasaegsest maailmast. Sharp möönab, et ka mittevägivaldne vastupanu on seotud riskiga, ent leiab, et vastupanuta passiivsus on samuti riskantne, isegi riskantsem.

Üldiselt analüüsib Sharp siiski mittevägivaldse vastupanu võimalikke viise mittetotalitaarsetes süsteemides, kus need on ka paljudel puhkudel toimunud, ning leiab, et nende kasutamist totalitaarsetes ühiskondades tuleks arutada eraldi, näidetena on aga sellele vaatamata kasutatud ohtralt ka andmeid natslikult Saksamaalt ja Ida-Euroopast (näiteks Ungari mässu rahumeelne faas ja Tšehhi sündmused 1968.aastal). Mittevägivaldse vastupanu hiilgenäiteks jääb Sharpil Gandhi tegevus: muudel juhtudel on esitatud näited ikkagi üksikud aktsioonid, liikumised või koguni seigad. Sharp kirjeldab üksikasjaliselt ka mittevägivaldse vastupanu toimimise astmestikku (jälle põhiliselt Gandhi kogemuse näitel) alates selle esmastest avaldustest kuni püstitatud eesmärgi saavutamiseni. Eriti huvipakkuv on siin tema kirjeldus vastuseisu astmelisest laienemisest, kui see kord juba avaldunud on, kuni see haarab ka võimu esindavaid organeid ning lõpuks võimu ennast, halvates selle ja tuues kaasa võimustruktuuri lagunemise. Sellist protsessi võiks Eesti sündmuste puhul jälgida alates kaheksakümnendatest aastatest.

Ehkki teadliku vastupanustrateegia rakendamisel või nende rakendamise võimalusel osutuvad paljud Sharpi teoreetilised seisukohad ja taktikaliste võtete kirjeldused või loetelud õigeks või võimalikuks, mida tõestavad ka ohtrad näited, jääks nõukogude okupatsiooniperioodi analüüsimisel tema teooriaid jälgides mulje, nagu oleks tõsisem ja tulemusrikkam vastupanu puhkenud alles kaheksakümnendate aastate teisel poolel justkui eimillestki, tuues õige varsti pärast seda kaasa Eesti iseseisvumise. Otsese ja teadvustatud vastupanuvõitluse lugu on Viktor Niitsoo kirjeldanud oma raamatus “Vastupanu 1955–1985” ning ka siit saame pildi, kus üksikute isikute ja gruppide vastupanuliikumisele vastandub suurel määral

kohandunud ja nõukogude režiimiga leppinud rahvas. Ka Niitsoo järgi on võim ja vastupanu jäigad, omavahel vastandunud nähtused.

Selge on aga see, et kuigi leppimine ehk kohandumine on üks nõukogude elu määravamaid aspekte, on ka leppimatusel ja vastuseisul siin oma koht, ehkki see ei avaldu nõnda, nagu seda traditsioonikohaselt nägema on harjutud: teadliku võitlusega anastaja vastu. Vastavaid üksikaktsioone, näiteks sinimustvalge heiskamisi või muid sarnaseid üleastumisi on siiski liiga vähe, et siit järeldada rahva suurema osa vastuseisu olemasolu okupatsioonivõimule. Kui aga mingit leppimatust polnuks, kust tuli sellisel juhul äkitselt rahva toetus fosforiidiliikumisele, Balti ketile jt. kaheksakümnendate teise poole sündmustele? Miks rahvas nüüd äkki reageeris niivõrd tormiliselt, et unustas kogu oma senise meelsuse, tuli tänavatele ning viis rahvusvahelise üldsuse kiiduavalduste saatel massimeeleavalduste najal “laulva revolutsiooni” võiduka lõpuni? Kuidas sündis äkki miski justkui eimillestki?

Siin on tõhusamalt abiks poststruktuuralsed teooriad, kus nähtusi püütakse vaadelda rohkem kui protsessi, interaktsiooni, ning loobutakse binaarsetest vastandustest. Huvipakkuv on Queenslandi ülikooli uurija Roland Bleikeri töö *Popular Dissent, Human Agency, and Global Politics*, kus autor vaatleb inimtoime võimalikkuse küsimusi üldse, võttes aluseks maailma vapustanud Berliini müüri langemise. Eriti huvitavaks teeb töö see, et Bleiker kasutab oma uurimuses muuhulgas ka kirjanduslikku materjali: Prenzlauer Bergi, Ida-Berliini boheemlaslinnajao poeetide tollal peamiselt omakirjastuslikku luulet. Bleiker näitab, kuidas see luule kõneleb diskursiivsetest muutustest juba märksa varasemal ajal, kui Berliini müüri seotud sündmused. Lähtudes Michel Foucault’ rõhutusest, et võimust ja subjektidest kõneldes on õigem kirjeldada pigem vastastikuste võimuhete struktuuri, mis avaldavad end mitmesuguste kanalite kaudu, nagu haridus, meditsiin jne. (Foucault, 1972), näitab Bleiker võimuhete pidevat muutumist, protsessisolekut, diskursiivseid kaldumisi, samuti ja eriti rõhutatult ka nende transversaalset ehk piireületavat iseloomu, mis ongi tema töö põhiteemaks.

Üks Bleikeri järeldusi pärast tutvumist Prenzlauer Bergi poeetide loominguga on see, et inimtoime, seega ka võimalik vastasseis avaldab end subjekti tasandil kõigepealt keeles, seega Sharpi astmestiku esmatasandil, mille kohta Sharp näiteks leiab, et see ei pruugi endast alati kujutada otsest vastupanuakti. Samas aga, kui tõdeda, et organiseeritud kujul oli vastupanu Nõukogude okupatsioonile võimatu ja

peaaegu olematu kuni seitsmekümnendate keskpaigani, sest sellekohased katsed lõppesid surma või vangilaagriga, peab kindlasti silmas pidama, et isiku tasandil jäi teatud valikuvõimalus siiski alles: kui mitte muud, siis kas või piiratud eneseväljenduse võimalus igal juhul. Alati oli võimalus valida: kas aidata küüditamise eest põgenejat või mitte, kas peita või toimetada kõrvale hävitamisele määratud raamat või mitte, ümiseda kas või paari kaaslast seltsis keelatud laulukest, kas lasta enesele ligi võõras mentaliteet või mitte. Äärmuslikel juhtudel tekkis sellise valiku tulemusel üksikisiku või ka grupi väljaastumine, mille tulemuseks peaaegu alati oli karm sanktsioon. Avastamata väljaastumisi oli Niitsoo andmetel kogu nõukogude perioodi vältel vaid kaks. Keelelisi või kõnelisi vastupanuakte oli võimalik peita; neid aga oli ka võimatu fikseerida.

Roland Bleikeri arusaamas vastupanust ehk inimtoimest (*human agency*) on huvipakkuvad kolm aspekti. Esiteks tähelepanek, et võimu ja subjekti suhet ei pea tingimata vaatlema ainult võimu seisukohast: seda võib ka teha subjekti seisukohast lähtudes, vaadeldes, kuidas reageerib subjekt võimuaktidele. Ning siin avaneb tegelikult ulatuslik uurimisvaldkond. Oluline on ka püüdnäha eeltoodust lähtuvalt inimtoime esmast väljendust subjekti tasandil keeles, õigemini kõneaktis, nagu seda oleks õigem nimetada. Ehkki niisuguseid akte ei talletata ning neid on äärmiselt raske jälgida, võiks just siit leida tõendeid vastupanu olemasolust ka neil juhtudel, kui välised vastupanuilmingud puuduvad. Sellest hetkest aga, kui keelevahendites on vastupanu talletatud, on see ka jälgitav ning kirjeldatav. Seega nihkub siin analüüsimaterjalina olulisele kohale ka kirjandus, avaramas mõtte kogu kultuur. Kolmandaks ning Bleikeri jaoks kõige olulisemaks aspektiks võimu ja subjekti suhete kirjeldamisel ning inimtoime üle otsustamisel on nähtuste transversaalsus ehk piiriülesus. Eriti hästi on seda tõesti võimalik näitlikustada Ida–Saksamaal toimunud protsesside puhul. On ju siin otse kõrval teine Saksamaa, millega näiteks peresuhete kaudu oli olemas kontakt Berliini müürist hoolimata. Aga ka okupeeritud Eesti puhul on piirilene toime kõige laiemas mõttes jälgitav, eriti kui arvesse võtta küllaltki suurt pagulaskonda, mis lõppkokkuvõttes ikkagi püüdis kas või sugulussidemete tõttu taastada sidet kodumaaga.

Kogu okupatsiooniperioodi võiks seega vaadelda tema dünaamikas: kui pidevate diskursiivsete muutuste või võnkumiste aega, kus pealtnäha valitseb ühtne nõukogude diskursus, kuid kus selle varjus võib märgata muutumisi ajas. Meie

uurijad, ennekõike Sirje Olesk ja Mart Velsker, aga ka Kajar Pruul on seda dünaamikat oma töödes ka korduvalt kirjeldanud. Esmalt on oluline, et selle ajastu stalinistlik periood kujutas endast lisaks ränkadele repressioonidele, mis hävitasid enam–vähem rahvastiku soovi sellele võimule vastu hakata, ka katset kehtestada uut ideoloogiat, tehes seda suure määral läbi uue keelekasutuse rakendamise. Selle ajastu ajalehti, õpikuid, aga ka kirjandusteoste järelsõnasid lugedes ja neid varasemaga võrreldes hakkab uue ideoloogia kõrval silma täiesti uus väljendusviis, milles tinglikult võiks näha George Orwelli kuulsat *Newspeak*'i, metakeelt, mida hiljem korduvalt on nimetatud nõukogude kantseliidiks. Sirje Olesk on selle perioodi kirjandusnähtusi uurides osutanud, et "... kirjandus kui niisugune eksisteeris kahes kontekstis — selles, mida kujundasid poliitikud, ja teises, mida inimesed veel mäletasid ja mida kandvaid märke leidsid neil aastail ühiskonnas küllaga. Eksisteerisid vanad väärtused ja normid, mille kõrvale või asemele suruti uusi. Valitses kahekordne kontekst. Uues kontekstis ei müüdnud kirjandust enam turu reeglite järgi ega hinnatud autorit tema kutseoskuste põhjal. Konjunktuaarselt edukad olid autorid, kes küllalt kiiresti olid omandanud uue keele ... või olid seda juba varem vallanud." (Olesk: 2002: 19). Nende muudatuste ees oli üldsus niisama abitu, nagu ta oli abitu ka nõukoguliku elukorralduse suhtes. Kirjanduses, aga ka kunstis laiemalt väljendus see abitus vahel ka loodava abitus, kunstilise taseme tegelikus puudumises, välja arvatud mõned taiesed, kus uus keel langes paremini kokku isiklike vaadetega ning oli seetõttu loomulikult vallatavam. Nii oligi stalinistliku perioodi jooksul kultuuriline vastupanu ilmselt ilma avaliku väljundita eraasi. Lauspropagandale vastu panna oli aga võimalik vaid neutraalset teemat valides: sedagi siis, kui neutraalsus enam ei olnud nuheldav. Transversaaalsus oli samuti peaaegu olematu või kui see eksisteeris, siis just aja-, mitte riigipiire ületavana, püüdena säilitada midagi teispoolt okupatsiooni: mälestusi (koolis õpitut), raamatuid, muusikat, pilti seinal. Piiratud väljundid olid folkloorse iseloomuga: suust suhu levivad naljad, laulukesed jne. Seega saab stalinismiajastu puhul rääkida vaid diskursiivsetest muutustest sotsialistliku ideoloogia suunal ning sellest, kui suurel määral need võisid kinnistuda rahva teadvuses. Just kahe konteksti ehk varasema kultuuriteadvuse säilimine selle, tagantjärele vaadeldes siiski üsna lühikese stalinistliku ajajärgu jooksul andis võimaluse olude paranedes kultuuriliseks uuestisünniks.

Olulisemad diskursiivsed muutused, nagu on ka korduvalt tõdetud, algasid 1956. aastast, mil “raudne eesriie” mõningal määral kerkis ning mil olukord Nõukogude Liidus samuti pisut normaliseerus. Ungari mässu sündmused viitasid ühelt poolt igasuguse mässukatse mahasurutavusele, teiselt poolt aga toitsid ka lootust: see mäss siiski leidis aset. Piireületavas mõttes aga oli muutunud informatsiooni levik: Ungari mässust teati ning mitte üksnes ametliku ajakirjanduse vahendusel. Teisisõnu võiks öelda, et tänu informatsioonivälja avardumisele transversaalses mõttes viiekümnendate keskel ning iseseisva eesti konteksti varjatud säilimisele suutis eesti kultuur end taas jalule upitada. See ei olnud aga täielik, nõukogude tegur jäi kindlasti tuntavaks ning stalinistliku perioodi tehtud kahju ehk sisuline sovjetiseerumine samuti, proportsioonid aga muutusid. Nende diskursiivsete muutuste haripunktiks on ilmselt aasta 1965, mil ilmus Jaan Kaplinski “Tolmust ja värvidest”, eriti kui arvesse võtta ka selle hilisemat seostumist omakirjastuse traditsiooniga. Mälu ning need seosed on ka ainsaks tõendiks luulekogu tollasest retseptisioonist rahva seas. Oli ju siin esmakordselt välja öeldud (ehkki läbi mõistaandmise) see, mis täiesti ilmselt eesti rahva südamel oli. Seda vabanemisperioodi iseloomustab niisiis kaks diskursiivset suunda: transversaalne püüd jõuda kontakti maailmaga ning katse taastada kultuurisest järjepidevust. On oluline, et neil aastatel hakkas ühtlasi levima läänelik massikultuur, mis juba viiekümnendatel avaldus džässilembuses, lääne moe (paksu kummitallaga “batad”, kitsad püksid ja kellukesekujulised seelikud jne.) jäljendamises ja mõneti muusikalavastust *Grease* meenutavates käitumismallides. Massikultuuri levik “raudse eesriide” taha on kahtlemata osa transversaalsest protsessist.

Nagu teada, tõi diskursiivsetes protsessides uue muudatuse kaasa aasta 1968. See on ühtlasi Praha kevade ja Tšehhi mässu mahasurumise aasta. Tšehhi sündmuste jälgimine ja neile kaasaelamine oli paljude eestlaste jaoks oluline. Ei ole teada, et Eestis oleks sellal toimunud otseseid arvestatavaid repressioone, küll aga andis ilmselt just sel ajal end tunda aeglase võimaluste kahanemine, hoiakute muutumine, mis ongi omakirjastuse traditsiooni tekkimise üks lähteid. Tekkinud küll kuuekümnendate lõpul omamoodi jätkuna “kuldsete kuuekümnendate” luule- ja teatriuundusele, on omakirjastus pigem seitsmekümnendate kultuurinähtus.

Seitsmekümnendate kirjandusväljal kujuneb see traditsioon, mis omakorda seal teeb läbi diskursiivseid muutusi, mitmeid tühikuid täitvaks tegevuseks. Just siin

kohtuvad kirjandus ja vastupanuliikumine, olles vastastikku teineteisele omamoodi toetavaks fooniks. Omakirjastus leiab ka kontakti välismaailmaga, kujuneb õieti osaks just 1968. aastal maailma haaranud protestilainest. Ühendavaks märksõnaks aga ei ole siin mitte vasakpoolsus, vaid pigem vastalisus kui niisugune, vastuhakk võimule, lahutumine temast, aga ka sotsiaalne vastuseis n.ö. jäigalt “korralikule” ja “korrastatud” maailmale teisitolemise kaudu, mis oli samuti maailma haaranud protestilaine osa. Moe, muusika, kunstinähtuste ja ka kirjanduse näol on see protsess kahtlemata transversaalne ehk piireületav ning ka diskursiivne, sest nii nagu mujal maailmas, ei olnud pärast laine möödumist miski enam endine.

Seitsmekümnendate aastate kultuuri iseloomustab seejuures tugev subkultuursus ning osaline vastandumine, aga samas ka jätkuv dialoog ja side nn. “ametliku” ja “omakirjastusliku” osa vahel. Need kaks on samal kombel üksteisele fooniks ehk kontekstiks, nagu on vastastikku fooniks ja kontekstiks ka omakirjastus ja vastupanuliikumine, mis just sel kümnendil jalad alla sai.

Traditsioonina jäi omakirjastus osaks ka kaheksakümnendate kultuurist ning jätkus üheksakümnendatelgi enesele uusi vastandusi otsides.

2. Käsikirjaliste väljaannete diskursiivsest dünaamikast okupatsiooniaastate stalinistlikul perioodil

Nõukogude okupatsioon tähendas Eestile muutust kahel tasandil, nii iseseisvuse kaotamist kui ka ideoloogilist allutamist võõrvõimule, seega siis kogu senise ideoloogilise suunitluse täielikku muutust, mis ideaalis pidi tähendama kultuuriprotsessi üsna järsku ja vägivaldset katkestamist. Kui esimese, 1940. aasta okupatsiooni järel ei lasknud sõjasündmused ja seejärel vahepealne Saksa okupatsioon ideoloogilistel protsessidel täiesti välja kujuneda, siis sõja lõppedes ehk alates teisest Nõukogude okupatsioonist, muutus ideoloogiline pööre juba paari aasta möödudes valuliselt tajutavaks. Artiklis kogumikust “Muutuste mehhanismid” ütleb Sirje Olesk Vares-Barbaruse surmast kirjutades : “Kui kellelgi oli veel illusioone (aga

kas neid oli?), siis pidi nüüd ometigi enesele tunnistama, millise režiimi all elati.” (Olesk 2000: 157).

Kuigi Stalini surmale järgnenud aastatel (1955/56) algas okupatsiooniaja periodiseeringus uus ja märgatavalt helgem ajajärk, ei lakanud ideoloogiline surve kogu okupatsiooni vältel ju kunagi täiesti. Esimesel okupatsioonikümnendil aga oli see aga lausa hävitav: totaalse riigi totaalne ideoloogia, seda jõhkram, et oli ühtlasi ka okupatsioonivõimu katse end kehtestada ja põlistada, seda eriti aastast 1948. Ideoloogilised surveavaldused ei piirdunud ju kaugeltki mitte NLKP KK või EKP KK direktiivide, visa vulgaarmarksismi pealesurumise ja NSV Liidu ajaloo tuupimisega, vaid tegelikult on oluline meeles pidada, et stalinistlikul ajajärgul toimus lisaks maa sulgemisele “raudse eesriide taha” ja informatsiooni vaba leviku praktiliselt totaalsele tõkestamisele (ajakirjandus, raadio) katse teha vastavalt uuele ideoloogiale ümber eestlaste mõtteviisi. Ideoloogilist suunamist alustati loomulikult võimu seisukohalt alati nii olulisest koolisüsteemist ja loomingulisest elust kui rahvusliku traditsiooni ja rahvusliku mälu kandjatest, eeskujuks kahtlemata juba olemasolev stalinistlik kogemus Venemaal ja varasemates liiduvabariikides, mis seal sõja lõppedes juba järgmisel, 1946. aastal Andrei Ždanovi juhtimisel taas hoogu võttis ning 1930. aastatel välja kujunenud repressiivse põhilaadiga suunavat tegevust jätkas, kuni Stalini surm 1953. aastal ja sellele järgnenud liberaalsem suunamuutus võimuliialdustele teatava piiri pani. Okupatsiooniaegse kultuuripoliitika põhilised tagajärjed Eestis on hästi teada: suurema osa eesti varasema vaimse eliidi sunnitud pagemine välismaale, osa loomingulise intelligentsi sulgemine Siberi vangilaagritesse, eriti aga kodumaale jäänute eemaldamine loomingulise tegevuse juurest pikemaks ajaks, nii et neil oli võimatu loomingulises protsessis avalikult kaasa rääkida. Psüühilise surveavaldusena lisandus mahavaikimine või materdamine kriitikas, seniste loomingumeetodite kõlbmatuks kuulutamine. Enam-vähem sedasama poliitikat rakendati ka kujutavas kunstis ja muusikas.

Kogu see protsess killunes tegelikult hulgaks üksikjuhtumiteks, mille ühisnimetajaks on repressioon ja infosulg. Uue ideoloogia kandjaks sai osalt tagalarahvas (Olesk 2000: 154), peamiselt noored, enamasti kommunistliku idee suhtes soodsalt meelestatud, aga vahel ka lihtsalt algajad kunstiinimesed, kellele kas tagalas või Eestis viibides suunati ka täiendav ajupesun ning kelle loomingulise panus sai Nõukogude Eesti kultuuris ulatuslikuks, tehes nii mõnelgi puhul ühtlasi

koos ühiskonnaga läbi dünaamilisi muutusi. Lisandusid veel kohalikud autorid, kelle meelsus Eesti Vabariigi “vaikiva ajastu” jooksul oli kaldunud vasakule (mis oli aega arvestades täiesti loomulik protsess) ja kellele nüüd esialgu anti vabam võimalus oma talenti rakendada ning kellele ka võimalusel teistest rohkem maksti. Tuleks arvestada ka täiesti kommunistlike või silmakirjalikult kommunistlike vaadetega uue põlvkonna autoreid, kel võis mõnikord olla rohkem teotahet ja auahnust kui talenti või kelle talent varasema, Eesti Vabariigi aegse ideoloogilise surve kitsendustes hästi areneda ei saanud. Oluline aspekt ideoloogia, ajaloo- ja kirjandusteadvuse ümberkujundamisel oli kindlasti endise raamatuvara muutmine kättesaamatuks, koguni mõningate teoste peaaegu täielik hävitamine. Õnneks ei läinud see kogu ulatuses korda. Just siin ilmnebki ka teadvustamata vastupanu inimlikul tasandil: nii mõnigi raamatukogutöötaja või selle hea tuttav võttis ärasaatmiseks või hävitamiseks määratud virnast väärtuslikumaid väljaandeid ja viis need koju või peitis mujale. Nõnda jäi eestlaste kodudesse siiski ka keelatud raamatuid, mida noorem, pärast sõda sündinud põlvkond sealt lugemiseks hiljem leida võis. Sel teemal on kirjutanud Kalju-Olav Veskimägi (Veskimägi 1996:130–134) ja Aivo Lõhmus (Lõhmus 2002: 12–22), kel on pakkuda mitmeid näiteid sellest, kuidas uue kultuuridiskursuse nimel vana hävitati. Üldiselt alistunud ja tasapisi kohanduvast ühiskonnas, kus väliselt kõik paistis kulgevat okupatsioonivõimude soovi kohaselt, olid kindlasti kõnekad needki teod, kus püüti n.ö. inimlikul tasandil korraldustest mööda hiilida ja päästa mis päästa annab. Tegelikult ei õnnestunud täielikku infosulgu korraldada, sest eesti rahvale jäi siiski või tekkis peagi välissaadete kuulamise võimalus raadiost. Tehniliste oskustega mehed suutsid kodudes säilinud raadiote abil hoolimata segajatest kuulata uudiseid läänest, mida ettevaatlikult oli võimalik teistelegi edastada.

Oluline ideoloogilise surveavalduse tahk on veel kindlasti kooliõpikute, ennekõike muidugi ajaloo ja kirjanduse õpikute asendamine uutega. Juba 1944. aastal, kohe pärast nõukogude vägede teist sisenemist Eestisse, arutati riikliku tasemel uue kirjandusloo koostamise vajadust (Olesk 2000: 155). Säärase asenduse uurimine on kahtlemata eraldi teema ning annab vägagi viljaka tulemuse. Ainuüksi kirjandusõpikute sisukorrad annavad võrdlemisel ettekujutuse, mida nõuti uue ajastu kooliõpilastelt ja millise määrani muutus Nõukogude võimu kehtimise esimese kümnendi jooksul koolis õpetatava sisu, eriti humanitaarainetes. Nii näiteks sisaldab veel 1958. aastal Eesti Riikliku Kirjastuse välja antud “Luulevalimik keskkoolile” (koost. K.Leht, kes hiljem oli kirjandusõpikute autoriks veel

palju aastakümneid) eesti luule näiteid praktiliselt vaid 19. sajandist ja sajandivahetusest, rõhuasetusega saksavastasele võitlusele, ja jätkab näiteks säärase 20. sajandi autoritega nagu H. Pöögelmann, J. Lilienbach, V. Buk, V. Mölder (Proletaarlane) jne. Lugemikust on kadunud tollal kirjandusloos juba kindlalt oluliseks saanud autorid, nagu Tuglas, Suits, Visnapuu, Gailit, Mälk jne., kellest mitmed sinna naasid alles hulk aega hiljem, teiste suundumuste käivitades ja hoogustades, mõned aga kogu nõukogude okupatsiooni kestel mitte, muutudes seeläbi alternatiivsete protsesside osaks.

Kokkuvõttes võib seega kindlalt väita, et Eestis katkes pealtnäha mõneks ajaks ja väga äkki (enam-vähem aastateks 1948–1956) kultuuri loomulik arengutee, mis ka kõige järsemate loomulike muutuste, pöörakute ja katkestuste korral alati sisaldab endas teatud osas traditsiooni ehk jätkuvust, nn. *contiinuum*’it. Tegelikult traditsioon ehk varasem diskursus osaliselt küll jätkus, vähemalt kultuurimälu tasandil, kuid selle jätkuvuse ilmingud on pihustunud mitmesugustesse nähtustesse, mille jälgimine poleks lõppkokkuvõttes ehk isegi võimatu, kuid nõuaks hoolikat mitmetahulist kultuuriuuringut, kuivõrd ei ole suures osas kirjalikult talletatud või on talletatud üsna erinevast kogemusest lähtuvate mälestuste kujul. Praeguses töös on sellest võimalik tuua vaid mõningaid näiteid. Kindlasti kõnelevad sellisest jätkumisest kõik püüdlused pöörduda tagasi ennesõjaaegsete kultuuritraditsioonide juurde, nende seas muidugi omakirjastus.

Uue loominguilise intelligentsi kasvulavaks pidi ennekõike kujunema just kool või (hiljem) ka juba lasteaed ja seejärel kool; ning muidugi ka ülikool. Valikuid tegid peamiselt selleks seatud ja kutsutud, hoolega valitud õpetajad ja ka vastava taustaga aktiivsed, poliitiliselt korrektselt meelestatud õpilased. Kuidas see korda läks, on iseküsimus. On selge, et inimteadvust ei ole võimalik käsu korras ja päevapealt muuta ning seda näitab okupatsioonivõimude katse uut ideoloogiat kiiresti kehtestada üsna ilmekalt. Nii näiteks osutusid üsna naeruväärseteks mõnede iseseisvas Eestis hariduse saanud maalikunstnike katsed maalida sotsialistliku realismi maneeris. Üheks selliseks katseks on Johannes Saali maal “Pioneer”, mille kohta albumis “Lapsepõlv. Laps eesti kunstis” on kirjutatud: “Johannes Saali “Pioneer” ei kuulunud 1950. aastatel ametlikult tunnustatud kunsti hulka. Kunstnikule omases ülimalt ekspressiivses laadis maalitud töö on pigem pioneeri paroodia kui tõsimeelne käsitus nõukogude noorest ja kujutatava erilisel fanaatilisel ilmel etteleotaval sõnumil ei saa olla üheselt võetavat positiivset tähendust. Kunstnikule omane groteskne väljenduslikkus näitab taas erinevat suhtumist selle aja kunsti- ja eluideaalidesse.” (Lapsepõlv. Laps eesti kunstis 2003:168). Sellistel põhjustel lükati ka kunstnike töid

nõukogulikelt näitustelt tagasi; õnnestunumalt maaliva noorema põlvkonna autoreid aga tasustati hästi, motiveerides neid töötama võimudele soodsas laadis. Samalaadsed protsessid käivitused ka kirjanduses. Eriti olulist rolli olid uue põlvkonna kasvatamisel kahtlemata mõeldud mängima noortele mõeldud ajalehed ja ajakirjad, koolides aga seinalehed, pioneeride rühmapäevikud jms., mis pidid saama ja saidki mõneks ajaks selleks n.ö. taimelavaks, kus kujunes välja nõukogulik kirjutamismaneer ja uus kirjandusteadvus. Mõnda aega see nii oligi või paistis olevat. Tsiteerides taas Sirje Oleskit kodumaal ilmunud kirjanduse kohta: “See oli katse direktiivselt luua täiesti uus kirjandus. /.../ 1950. aasta Loomingut lugedes tuleb vägisi tunne, et niisugune areng ongi toimunud. Traditsioon on läbi lõigatud, kasutusele võetud uus keel ja uus mütoloogia, kujundatud uus ajalugu ja uued kangelased.”(Olesk 1998: 385).

Samas aga on, nagu ka Olesk osundab, hulk märke sellest, et kirjandus sel perioodil ja hiljemgi “eksisteeris korraga kahes kontekstis — selles, mida poliitikud kujundasid, ja selles, mida inimesed mäletasid ...” (*ibidem*). Sellise kahekontekstilise kultuuri (ilmselt on selles mõttes tulemusrikkam kasutada just tähistust “kultuur”) või kultuurilise vastupanu märkide jälgimine võiks anda sobiva tausta ka näiteks omakirjastuse fenomeni kaugemate tekkeallikate selgitamiseks: eriti viljakas võiks siin olla näiteks folkloori kogumine ja uurimine, kus rahva meeleolud võiksid selgelt väljenduda. Ka tagantjärele lugejaküsitlus võiks anda häid tulemusi, niisamuti muidugi memuaarid, mida ongi juba kogutud. Käesoleva töö eesmärk on aga siiski vaadelda omakirjastust kui kuuekümnendate lõpu ja seitsmekümnendate aastate kirjandusnähtust. Et käsikirjaliste kogumike koostamine tundub Eestis olevat olnud pikaajaline traditsioon, vaadeldgem esmalt käsikirjade näitel, kuidas kehtestas end stalinistlik doktriin üliõpilaskirjutistes ning milliseid vahendeid selle äärmuslikkusest hoidumiseks kasutati inimlikul tasandil.

2.1. Stalinistliku perioodi peegeldusi TRÜ ÜTÜ kirjandusingsi väljaandes “Laualeht” (“Loov Mõte”)

Eesti Kirjandusmuuseumi kogudesse (KM EKLA f 321 m 4:5–10:3) talletatud käsikirjalised materjalid pakuvad näiteid sotsialistliku kirjanduse sünnivaludest. Seda võib-olla koguni ilmekamalt kui parteikongresside sõnavõetud või otsesed direktiivid ja ajakirjades–ajalehtedes ilmunu, sest näitavad, kuidas neid ettekirjutusi tavaelus ja kasvatuses

tegelikult täitma õhutati, aga sedagi, kuidas nende eest oli — esialgu üsna abitult — võimalik ka kõrvale hoiduda. See, et “Laualeht” on marginaalne nähtus, tuleb siin kahtlemata abiks, sest kunstiküpsuse puudumine toob autorite taotlused väga selgesti välja.

Arhiivis on säilitatud Tartu Riikliku Ülikooli ÜTÜ (Üliõpilaste Teadusliku Ühingu) käsikirjalise väljaande “Laualeht” (hiljem “Loov Mõte”) numbrid aastatest 1950–1959, seega ajavahemikust, mis peaks hõlmama okupatsioonivõimu ideoloogilisel tasandil ihaldatud diskursiivsete muutuste kõige olulisemat perioodi, kus ilmnesid nii uue paradigma kunstliku kehtestamise püüe, sotsialistliku kirjandusteadvuse loomise katse (ametlik tasand), kuid ka sellest hoidumise esialgsed võtted ja ilmingud — nii-öelda inimlik ehk isiklik tasand. Tõdeda tuleb sedagi, et “Laualehte” kirjutamine oli arvatavasti enam-vähem vabatahtlik, ehkki veenmisi kaastöök, n.ö. aktiivsusele õhutamist tuli ette alatasa, sest väljaandes esinevad ikka ja jälle retoorilised etteheited üliõpilaste passiivsuse pärast, mida võiks ka lugeda passiivse vastupanu ilminguks. Tundub, et vastupanuilmingutest on passiivsus, hoidumine otsesest esiletrügimisest nii palju kui võimalik, just see käitumismudel, mis ikka ja jälle eestlast iseloomustab.

“Laualehe” avanumber, nagu ka suurem osa ülejäänud numbreid, algab tavapäraselt ideoloogilise juhtkirjaga toimkonnaliikmelt, seekord Esta Lepikult, seades väljaandele programmilised eesmärgid. Juhtkirja autor alustab, tsiteerides Andrei Ždanovi kurikuulsat ja programmist kõnet 1946.aastast ajakirjade “Zvezda” ja “Leningrad” küsimuses: “Meie inimesed peavad olema haritud, kõrgete ideaalidega inimesed, kõrgete kultuuriliste ja moraalseste nõuete ja maitsega. Selleks on meil vaja, et meie kirjandus, meie ajakirjad ei jääks kõrvale kaasaja ülesandest, vaid aitaksid parteil ja rahval kasvatada noorsugu ennastsalgava ustavuse vaimus nõukogude korrale, rahva huvide ennastsalgava teenimise vaimus.” (KM EKLA f 320, m 4:5) Needsamad ülesanded seabki Esta Lepik kirjandusringi laualehele. Kogu materjali võib üldises plaanis jagada kaheks: juhtkirjadeks, neid järgida püüdvateks kirjutisteks ja neutraalsema taotlusega kaastöödeks, mis tegelikult kujunesid selles väljaandes ka lauspropagandast hoidumise võteteks teatud piirini. Oli hoidumine instinktiivne või teadvustatud, on igal üksikjuhul võimatu öelda. Iseasi on, kui palju oli 1950. aastal Tartu Ülikoolis humanitaaralal üldse noori, kes võinuksid teadlikult hoiduda kõrvale kaastööst “Laualehele” või üritada kirjutada midagi alternatiivset. 1949. aastal heideti ülikoolist välja hulk n.ö. kahtlasi inimesi, nende seas näiteks Ain Kaalep ja Lembe Oengo (Hiedel), kes ilmselt poleks üritanudki “Laualehele” kaastööd teha. Esimestes numbrites (enam-vähem kuni “Laualehe” ümbernimetamiseni “Loovaks Mõtteks”), ollakse eriti

püüdlilikult nõukogulikud. Juhtkirjades nõutakse kirjanduselt võitluslikkust, ideelisust, sotsialistlikku realismi, tegelike probleemide käsitlemist, hoidumist igasugusest abstraktsusest jne. Sellele ideoloogiale vastavad ka numbritesse valitud kaastööd: luule, lühiproosa, draamalõigud ja kriitika. Luules torkavad esialgu tugevasti silma võitluse ja taastamise temaatika ning luuletused, kus n.ö. noomitakse kaasüliõpilasi kas ideoloogilisest või distsiplinaarsest küljest. (vt. Lisa 1) Sama paistab silma ka kunstilises proosas ja draamas, kus teemaks on enamasti üliõpilaselu ja selle ideoloogilised, aga eriti lihtsalt distsiplinaarsed kõrvalekalded nõuetest, eesmärgiks tavaliselt eksinu ümberkasvamine. Eriti oluline koht on “Laualehes” loomulikult kriitikal: siin just torkavadki esmalt silma hoolikad juhtkirjad, ülevaated olulistest parteikoosolekutest nii üleliidulisel kui kodumaisel tasemel, nende lahtimõtestamine ja lugejale äraseletamine. Endastki mõista paistab Stalini surmale pühendatud number silma rõhutatud leinameeleoludega ja töötustega jätkata juhi suurt üritust.

Isegi sellist üsna marginaalset ja üldises kontekstis väheolulist väljaannet nagu TRÜ ÜTÜ kirjandusringi laualeht peeti oluliseks juhendada ja tsenseerida ning seda tegid kaasüliõpilased omavahel. Mis tahes teistsuguse initsiatiivi löikas ära nii otsene ideoloogiline surve ja karistusekartus kui ka omamoodi seltskondlik ja ametlik konsensus, mis sündis ühelt poolt samast ametlikust nõukogulikust ideoloogiast (kus ideaalis ei tohtinud olla isegi peresidemeid, kui need tingisid eemaldumise ideoloogilistest ettekirjutustest), teisalt aga ka uutest, nüüd paljudele ootamatult perspektiivikatest võimusuhetest ja karjäärivõimalustest — eks olnud ju kogu endine hierarhia kadunud või segi paisatud ning loomisel oli uus, täiesti teistsugune parnass. Pealekaebamine oli võimude poolt sanktsioneeritud akt. Samas ei ole võimalik tõsikindlalt teada saada, millised olid kellegi tegutsemismotiivid neis tingimustes. Esta Lepik kirjutab “Laualehe” esimeses numbris kirjandusringi korraldatud kirjandusliku omaloomingu võistluse auhinnatöid analüüsides ja kiites ergutuspreemia saanud luuletust “Kevadises linnas”, mille autoriks on A. Tolk : “... autor on püüdnud edasi anda noorte võimsat tööindu kodulinna taastamisel ja see on päris hästi õnnestunud. Kiita tuleb ka, et autor on oma mõtted edasi andnud konkreetsete piltide näol, niisiis vabana paljudele algajatele omasest abstraktses “sõnadetegemisest”. ... Luuletust läbiv naljatlev toon ei tule kahjuks, kuid viimases kolmes, nüüd ära jäetud stroofis (sõrendus minu — K.U.) autor pakkus üle, mida peetigi töö suurimaks puuduseks.” (KM EKLA f 320, m 4:5) . Kahjuks ei saa täna enam teada, millised olid need kolm ärajäänud stroofi. Kas polnud need ehk kirjanduslikuks paralleeliks Johannes Saali maalile “Pioneer”? Koomika sugenemine, tihti

n.ö. pahede piitsutamise sildi all, okupatsiooniaegse elu kujutamisse tundub üldse olevat varajane nähtus (vrld. koomiliselt mõjuvad maalid samast perioodist, hiljem komöödiafilmid n.ö. pahede nuhtlemiseks, kus tihti tegelaseks näiteks mõni koomiliselt üliagar võimur jne.)

Sama aasta “Laualehe” mai/juuni number, mis algab arusaadavalt “Võidupüha lauluga” (Valeria Villandi), sisaldab ka O. Piigi pikemat ülevaadet pealkirjaga “Kümme aastat Eesti Nõukogude kirjandust”, kus rõhutatakse järjekordselt nõukogude kirjaniku ideoloogilisi ülesandeid. Kui avanumbris anti hinnanguid üliõpilaste, seega eeldatavalt veel mitte küpsete autorite loodule, siis siin vaagitakse ja vahendatakse nõukogulikust vaatevinklist n.ö. päris kirjandust: “Kirjanik peab rahvast ideeliselt relvastama, peab kasvatama lugejate teadlikkust kunstilise kujundi kui maailma tunnetamise spetsiifilise veenmisvormi kaudu.” (KM EKLA f 320, m 5:1) Analüüsis eesti kirjanduse seis 1940. aastatel, leiab kirjutise autor O. Piik, et see aastakümme loob kvalitatiivselt uue astme kirjanduse arengus. (*ibidem*). Ta kirjeldab ka kirjanike erinevaid gruppe sel aastakümnel, öeldes: “Eesti nõukogude kirjanduse põhimiseks kaadriks oli peale fašistliku klikivalitsuse kukutamist kodanliku eesti demokraatlike kirjanike rühm, dekadentlikud laulikud jäid vaenulikule äraootavale seisukohale ja noor juurdekasv oli alles kujunemas. Progressiivsed luuletajad asusid kohemaid luules lahti mõtestama toimuvaid ajaloolise tähtsusega sündmusi, süvendades lugejas sotsialistlikke tõekspidamisi.” (*ibidem*) Artikli autor ei nimeta nimepidi dekadentlikke, äraootavale seisukohale jäänud luuletajaid, küll aga selekteerib välja 40-ndate aastate olulisemad taidurid ning nende tähtsamad tööd, lähtudes ajastule omaselt rangelt ideoloogilisest vaatekohast ja olles valdavalt ülikriitiline. Puuduvad on aga üldteada. Ülevaates on kasutatud traditsioonilist kolmikjaotust: luule, proosa, draama. O. Piik nimetab oma üsna segaselt üles ehitatud ülevaates luulest kõneldes ennekõike olulise autorina Juhan Sütistet ja sealjuures eriti tema luuletust “Maakera pöördub itta”. Jaan Kärnerit peetakse liiga deklaratiivseks ning kiidetakse Mart Rauda kui maareformi ülistava luuletuse “Oktoober” autorit. Seejärel loetletakse kasvava põlvkonna olulisemaid nimesid: Ralf Parve, Aira Kaal, Minni Raudsepp–Nurme, Debora Vaarandi, seejuures ei jäeta aga märkimata, et loetletud autorite ideoloogiline tase ei küündi kõigele vaatamata nõukoguliku temaatika õige tõlgendamiseni. Vahest siin on varjul ka põhjus, miks kirjanduspilti ja kirjandusteadvust kunagi täielikult muuta ei õnnestunud: varasema kirjanduskogemuse tõttu ei osanud ka need eesti autorid, kellele sotsialism alul vastuvõetavana tundus, kirjutada täiesti sotsialistlikke teoseid ja kui nad seda tegid, siis tulid need välja kohmakad ja tuimad, nii et see kriitikutelegi silma hakkas. Täpselt samuti oli see maalikunstis ja ilmselt ka muusikas. Kohandumine sai

toimuda teatud piirini, sealt algas esimesel võimalusel autorite surve suuremate vabaduste lubamiseks.

Vahepeal hetkeks proosat kõne alla võttes on O. Piik veelgi kriitilisem, leides et see pole päevasündmustele piisavalt kiiresti reageerinud. Põhjuseks nimetab artikli autor, et mitmed ilmunud proosateostest on alustatud kodanlikul ajal, nagu näiteks Madariku vanglas valminud “Vabariik”.

Proosat hetkel rohkem käsitlemata rõhutab autor edasi eraldi lõiguna tagalaautorite panust eesti kirjandusse, nende tuntud loosungit “Kõik rinde jaoks, kõik võidu jaoks” ning toob eriti esile Johannes Barbarust ja Erni Hiirt, kelle kirjutistes avaldub kiiduväärne “Nõukogude Liidu rahvaste sõbralikul koostööl põhinev patriotism”. Kiidetakse ka Mart Raua partisanilaule. Viimastest kirjutades leiab O. Piik, et ehkki kiiduväärt, ei küüni Raua laulud siiski Tvardovski “Vassili Tjorkini” tasemeni, sest pole suudetud luua Tvardovski kangelasele võrdväärset võitlejakuju. Endastki mõista ei saanud väikese, “vennalikku nõukogude perre alles astunud” rahva kirjaniku kunstilised saavutused kuidagi olla võrdsed suurrahva omadega. Oluliseks peetakse proosas ka eestlaste ajaloolise vabadusvõitluse teemat niisugustes teostes nagu Barbaruse “Jüriöö”, Kärneri “Jüriöö tuled” ja Mart Raua “Võitluste maa”. Tuuakse veel esile August Alle epigramme lendlehtedelt. Ühtlasi nendib autor, et tööd tagalas on kodumaal käsitletud vähe.

Viiekümnendate aastate juurde tulles leiab O. Piik (seejuures paneb imestama, et viiekümnendad on ju “Laualehe” ilmudes alles alanud ja neist pole tegelikult võimalik mingit kokkuvõtet teha), et luuletajad on relvad juba maha pannud ja et luules esineb rohkesti vigu, “... alahinnates kirjanduse osatähtsust rahva kasvatamisel ülesehitustöö tingimustes...”. Autor taunib luuletajate leigust päevasündmuste suhtes, leiab, et nende värsid on enamasti ideetud, seotud oma minevikuga, nagu näiteks Debora Vaarandil. O. Piik rõhutab aga siiski ka ÜK(b) P KK 1946. aasta otsuste tervendavat mõju ka eesti kirjandusele, sest tema arvates ilmselt just nende otsuste valgusel on M. Raud loonud oma teose “Nikolai Kolomiets” ja Debora Vaarandi luuletuse “Kuulus kangur”.

Tulles tagasi proosa juurde, toob O. Piik esile saavutusi lühemates žanrites, nimetades kiitvalt P. Jakobsoni, P. Keerdot, Mart Rauda, Paul Rummot, M. Jürnat ja Aadu Hinti, aga ka E. Männikut ja H. Maranit. Teemaikast tõstetakse esile peamiselt sõjateemat, aga ka Jüriöö–teema käsitlemist näiteks Rummol ja Hindil. See suund ilmneb üldse kogu okupatsiooniperioodi nõukogulikust kirjanduskäsitluses, kus muistse vabadusvõitluse teema on jätkuvalt ja korduvalt oluline meenus II Maailmasõja aegsest vastandusest saksa

natsionaalsotsialismiga. Lisandub ka eestlaste vabadusvõitluse temaatika säilimine ja rõhutamine nõukogude diskursuses enam-vähem ärkamisaja vulgaartasandil. 50-ndate aastate proosast kirjutades rõhutab artikli autor sõjateemaliste proosateoste erilist olulisust antud tingimustes.

Kriitika vaatluse alla on “Laualehe” 4. numbris võetud ka väljaanne ise, seekord arvustajaks Abel Nagelmaa, kes vaeb, mil määral on kirjandusring senini suutnud kaasa aidata kodanliku kultuuripärandi ümberhindamisele ning selle väärtuslikuma, progressiivse osa väljaselgitamisele (KM EKLA f 321 m 5:2). Artikli autoril tuleb taas tõdeda passiivsust, üliõpilaste nappi osavõttu töökoosolekutest, ta jääb aga rahule töö sisulise küljega, eriti koosolekutel peetud referaatidega. Nagelmaa nimetab teemadena Hans Leberechti kirjanikumeisterlikkuse küsimuste arutelu, samuti vene klassika ja kaasaegsete nõukogude autorite ja proletaarsete eesti autorite tutvustamist. Referaatide taset näitab seegi, et mitmed neist on pääsenud üleülikoolilistele teaduskonverentsidele ja ajakirjandussegi. Siit on selgesti näha ülikooli roll tulevaste kirjandusteadlaste ettevalmistajana ja nende karjääri kujundajana. Okupatsioonija kirjanduses on üldse vaid põgusaid perioode, kus kirjanduselu väljub n.ö. akadeemilise kontrolli alt — üks neist on omakirjastusliku tegevuse periood ehk seitsmekümnendad. Autor rõhutab kirjandusringi panust esinemiste korraldamisel keskkoolides ja kultuurimajades (kooliõpilased ja rahvas). Samas on Nagelmaa sunnitud tõdema, et kõigest hoolimata pole kirjanduspärandi ümberhindamisega suudetud väga põhjalikult tegelda, mis muidugi osutab ka “Laualehe” väljaandmise propagandistlikele eesmärkidele ning kõrvalehoidumisele ja passiivsusele kui esimatele viisidele vastu panna.

1951. aastast sai laualehe pealkirjaks “Loov Mõte” ning ühtlasi on märgatav, et arvustuste stiil on nüüdsest pisut tihedam, keskendub rohkem teemadele, mitte hüüdlausele, ent ideoloogiline põhivärving ja temaatika ise jääb siiski endiseks. Silma paistavad aga katsed luuletada vene keeles: näiteks E. Treieri *Pechalnyi konets ideologii mojevo priyatelja*.

Tasapisi muutuvad märgatavamaks katsed jääda kirjutistes neutraalseks: valida teema, mille käsitus ei nõuaks tingimata poliitilist seisukohavõttu või allumist sotsrealistlikule kaanonile, kuid mis sobiks siiski kaastööna üldisesse ideoloogilisse konteksti. Toimetusepoolset hukkamõistu sellised kaastööd ei pälvi. Põhivõtteks kujunebki siin looduskirjeldus luules (üheks esimeseks sellelaadseks näiteks on Ellen Niidu hästituntud lasteluuletus “Kuidas leiti nääripuu”) ning proosas ilukirjanduslike kirjutiste vältimine üldse, mis asendub olukirjelduste ja reisimuljete või rahvaloomingu kogumise matkade kirjelduste

rohkusega (Heldur Niit, Harald Peep jt.). Tasapisi hakkas suurenema ka luuletõlgete osakaal, seega käivitus ilmselt just sellal hiljem vägagi kaalukaks kultuuriteguriks saanud tõlkimise traditsioon (silma paistavad siin eriti Ellen Niidu Petöfi–tõlked; Petöfist aga kujunes hiljem vabadusvõitluse sümbol, metafoorne autor, kelle teoseid paljud eesti kooliõpilased võisid lugeda Eesti olukorrale mõeldes. Kriitikasse ilmub isegi teatav diskussioon. Nõnda on A. (August) Eelmäe, hilisema Tuglase–uuriija sulest kaastööks antud artikkel pealkirjaga “Suurepärase inimene” ülevaade käigust Friedebert Tuglase koju (KM EKLA f 320, m 9:1). Artikkel on kirjutatud 1956. aastal, aasta pärast seda, kui taastati Friedebert Tuglase õigused, mis on muidugi palju olulisem aja märk. Hakatuseks tsiteerib Eelmäe Lembit Rimmelga artiklit kirjaniku 70. juubeliks: “andekas ja mitmepalgeline kirjanik, siiras ja ekslik (sõrendus minu — K.U.) inimene Friedebert Tuglas sai 2. märtsil seitsmekümneseks.” Eelmäe, kel plaanis diplomitöö Tuglasest, jätkab pärast seda ilmselt edasist väljavabandavat, peaaegu kohustuslikku tsitaati kohtumise kirjeldusega, kus räägitakse Tuglasest kui suurepärasest inimesest, hiilgavast vestlejust, erudeeritud mehest, keda iseloomustab erakordne siirus, otsekoheesus ja abivalmidus. Eelmäe on ka kriitiline. Ta ütleb: “Ta vestluses oli seisukohti, milledest nii mõnelegi oli tahtmine vastu vaielda, kuid mulle meeldis, et need olid öeldud ausalt, hinge ja südamega. See omadus, mis kahjuks nii mõnelgi puudub, on väärt eeskujuks võtta.” Kirjutisest kõlab läbi suur sümpaatia kirjaniku vastu. Uutmoodi kõlab ka artikkel pealkirjaga “Märkmeid EN Kirjanike Liidu lahtiselt parteikoosolekult”. (KM EKLA f 320 m 8:3), mille autoriks on I. (Ine) Süvalepp. Koosoleku teemaks oli “kodanliku pärandi” ümberhindamine. Artikli autor on aga pettunud, sest koosolekul oodatud tulemust ei olnud: ikkagi ei saanud teada, kuidas suhtuda näiteks Tammsaare, Vilde jt. eesti kirjanduse praeguste klassikute neisse või teistesse teostesse. Artikli avalauses leiab ta koguni, et pole taas mõtet hakata tsiteerima Lenini arutlusi kahest kultuurist kodaniku kultuuri sees ning läheb ilma selle muidu nii kohustusliku sissejuhatusega kohe teema juurde. Süvalepp leiab, et koosoleku ebaõnnestumises on suuresti süüdi sm. Laosson, kes esines seal sissejuhatava sõnavõtuga naturalismi teemadel. Laossoni väitel pidurdavat kirjanduse ümberhindamist oskamatus eristada realismi naturalismist. Ning Ine Süvalepp kirjutab: “Tavalisel lugejal on ükskõik, kas kirjanduskriitik ütleb teose olevat kirjutatud naturalismi või romantismi printsiipidel; ta võib saada elamusi ka teostest, mis on kirjutatud kasvõi kõigi –ismide alusel. Milles on siis asi: ikka ja jälle kunstimeisterlikkuses. ... Kirjandusteadlane peab osutama kitsaskohtadele kirjaniku maailmavaates, näitama lugejale vead tema ainekäsitluses, kuid ühtlasi näitama, milles on kirjaniku väärtus.”. Soovimata pakkuda midagi lõplikku nii väga

olulise naturalismi–küsimumise lahenduseks, siirdub Süvalepp edasi Laossoni etteheite juurde, nagu ei tunneks Tartu ülikooli kirjandusteadlased huvi kodanliku aja kirjanike loomingu suhtes, ning küsib: “... kuidas oleksime me võinud kasvatada kirjandusteadlaste kaadrit kodanliku aja kirjanduse erialal, kui kõik teosed sellest ajast väga kaua olid paigutatud erifondi. Selles fondis leiduvate raamatute kasutamine oli kõigile üliõpilastele seotud suurte raskustega ...” Edasi võitleb kirjutise autor veel kirjanduse vulgaar–sotsioloogilise käsitluse vastu, mille leiab kõige enam omase olevat nii Endel Sõgeli artiklitele kui ka tema “Eesti kirjanduse ajaloo”, aga samuti sm Laossoni ettekandele.

Niisiis võib isegi sellises kõrvalises väljaandes nagu TÜ ÜTÜ Kirjandusringi laualeht tegelikult jälgida kahetist protsessi, teatavat, ehkki äärmiselt nõrka dünaamikat: räägelt pealetungivat ja pealesunnitud sotsialistlikku ideoloogiat ja suundumust normaliseerumisele inimlikumal tasandil, kus loomulikult piirduakse lubatuga (mida oli ju tegelikult imevähe), kuid püütakse samal ajal kõrvale hiilida vastumeelsest kohustuslikust ultramarksistlikust ja vulgaarsest äärmuslikkusest.

Siin on aga märgatav veel miski, mis omamoodi võis kujuneda hilisema varikirjanduse lätteks, kultuuri omaduseks, mis on kogu Nõukogude perioodi jooksul peaaegu läbiv. Kui pärast 1948. aasta ekstsesse eemaldati kirjandusest suur osa isikuid, kes tegelikult olid ju selle kirjanduse selgrooks, siis tekkis juba tollal nn. puudumise sündroom või ka kõneka vaikimise sündroom, eriti kui oli tegemist kõigile tuntud kirjanikuga, kusjuures teadajatele oli selline puudumise või vaikimine alati väga kõnekas. Nõukogude tegelikkusele tagasi mõeldes tuleb alati meeles pidada infosulgu: mahavaikimist ja propagandistlikku nuhtlemist meedias. Kõnekas vaikimine ongi veel üks neist põhjustest, miks eesti rahva kultuuriteadvust ei õnnestunud täielikult muuta. Kui viiekümnendate lõpuni puudusid kirjandusest Tuglas, Sang, Merilaas jt., siis oli nende puudumine kõnekas. “Laualehest” leiab tegelikult vähem hilisemate kirjanike nimesid, küll aga terve rea kirjandusteadlasi ja kriitikuid (Kruus, Remmelgas, Teder, Eelmäe, Süvalepp, Tonts, Kään, Heuer, Kalda, Nagelmaa jpt.). Neljakümnendatel ülikoolis õppinud hilisematest kirjanikest heideti ju 1949. aastal paljud (näit. Ain Kaalep) üldse välja, süüdistatuna kodanlikus natsionalismis. Siit sündis aga hiljem, nn. sula–aja alates, esimene uuenduslik luulepõlvkond. Samas rooskab “Laualehe” artikkel üliõpilasi pidevalt passiivsuse ja osavõtmatuse pärast. Viie– ja kuuekümnendate luulest puuduvad täiesti arusaadavalt üldse Alliksaar ja Masing , mõlemad jäävad omamoodi varjukujudeks kogu Nõukogude perioodi jooksul. Kuni kuuekümnendateni puudub eesti kirjandusest täielikult emigreerunud autorite looming.

Mõningase lubatuse tulemusel ei naasnud kõik autorid võrdsel määral: laiemalt jäid tundmatuks Kangro, Lepik, Laaban jpt.

2.2. “Noorte Looming” omakirjastuse eelkäijana ja sotsialistliku kultuuri spontaanse väljundina

Omakirjastuslike almanahhide (nagu neid enamasti nimetati) omamoodi eelkäijaks on kokkutuleku "Noorte Looming" materjalidest koostatud käsikirjaline mapp "Esimene Loomus", mille väljaandmist korraldas Andres Jaaksoo, kuid mille viljad jäidki lõpuks trüki välja andmata, olles omakorda ilmselt tõukejõuks tõelise omakirjastuse (“Hees”) tekkimisel. “Esimene Loomus” tugines aga pikemaajalisele tegevusele, mille viljad koonduvad väljaandesse pealkirjaga “Noorte Looming”.

“Noorte Loomingu” kaastööd näitavad hästi, kui põhjalikult oli nõukogulik laad koolikirjutistes siiski juurduma hakanud. Niipalju kui arhiivi paigutatud kirjutistest võib järeldada, oli kogu ettevõtmine spontaanne. Andres Jaaksoo, “Noorte Loomingu” idee initsiaator, on kirjeldanud oma idee sündi kaastöös kogumikule pealkirja all “Õunapuu all, kuid õunata”. Kirjeldanud esmalt, kuidas noorte omaloomingu ajakirja mõte talle õunapuu all lebedes pähe tuli, jätkab ta: “Kunagisest ajakirjast “Kes? Kus? Kuidas?” on viie aasta jooksul “Noorte Looming” saanud. Tõsi, kaks aastat tagasi kandis ta meil “Loomingu” nime. Et aga tekkinud lõbusatest arusaamatustest (meie ajakirja luulevõistluse tööd sattusid imekombel Tallinna kolleegide suurde “Loomingusse”) edaspidi hoiduda, ristisime oma ajakirja 1964. aasta jaanuarikuus “Noorte Loominguks”. Eesmärk on aga ikka üheks jäänud: olla treeningukohaks sõnaseadmises nii tulevastele autoritele kui ka neile, kelle tulevane kirjatöö–alane tegevus tulevikus ainult kirjade (ja mine tea — ehk memuaaridegi) kirjutamisega piirdub.” (KM EKLA f 321 m 13:4). Ühes “Noorte Loomingu” numbritest on antud ülevaade väljaande kujunemisest. Sealt võib teada saada, et noorloominglased tulid 1962. aasta augustis ka Koigis kokku, teine kokkutulek toimus 1963. aasta juulis, kolmas aga Aegna saarel 1964. aasta augustis. Kindlasti olid need kokkutulekud ka meeldivaks meelelahutuseks. Küllap nende eeskujul hakkasid hiljem toimuma ka ajakirja “Noorus” hilisemad, kuuekümnendate lõpu suvelaagrid Kablis.

Kokkutulekutel tekkis ka mõte hakata välja andma loominglaste esikteoste sarja “Esimene loomus”. Esimene selliste seast oli Viivi Luige “Laul, mida laulan”; samas sarjas on veel ilmunud postuumne luulevihik Märt Rabalt, üks Ingvar Luhaääre poeem ja Udo Otsuse luulevihik “Kas see laul?”.

Loominglased korraldasid ka talviseid nääripäevi alates 1963. aastast. “Noorte Loomingut” anti alul välja 15, hiljem 25 eksemplari ning seda levitati vabariigi kõigis rajoonides. Korraldati isegi lugejauuring. Ajakirja toimetati hiljem alul Koigis, hiljem aga Tartus Pälsoni 14 (ühiselamu) ning illustreeriti ja “köideti” Tallinnas, kust ajakiri postitati tellijatele. Tellimistasu oli vähemalt üks kaastöö kuus.

Kontakt ametlike sfääridega leiti üsna kergesti või oli algusest peale olemas. Ajakirja viiendale aastapäevale pühendatud numbri avaartiklis “Õunata, kuid õunapuu all”, mida eelpool juba mainitud, kirjutab Jaaksoo: “Praegu käivad Koigi loominglased (selle nime pani meile lastekirjanik Eno Raud) sügiseti puult saaki noolimas.” Kaastööde avaldamise osas on nõu peetud ja kirju vahetatud Kirjanike Liidu liikmete Heino Väli, Leenu Siimiskeri ja Rudolf Rimmeliga. Ajaloolises ülevaates on öeldud: “... toimetusel on kirjanikest ja ajakirjanikest šefid (lastekirjanik Heino Väli, lasteajalehe “Säde” kirjanduslik kaastööline Silvi Väli ja luuletaja Rudolf Rimmel), kes kokkutulekute ajal annavad konsultatsiooni, talvel võtavad aga ajakirja poolt korraldatud kirjandusvõistluste ... žüriidest osa.” (KM EKLA f 321 m 13:4). Rikkalikust käsikirja- ja kirjapatakast pole kusagil näha, et väljaannet oleks otse tsenseeritud või kontrollitud. Mõnikord võtab Jaaksoo küll endale n.ö. “vanema nõuandja” rolli; sama üritab pisut hiljem ka Ingvar Luhaäär. Nagu nähtub ajakirja kolmanda aasta sünnipäevaks kirjutatud artiklist, mille autoriks on Leelo Tungal, peeti osavõttu selle tegevusest ikkagi äärmiselt põnevaks. Tungal kirjutab: “Kolm aastat tagasi ühel suvepäeval sain kirja Koigist. Kirjutas keegi A. Jaaksoo ja minu esimene mulje oli põrutav. Olen eluaeg põnevust armastanud ... Ja nüüd korraka saan kirja põrandaaluse ajakirja toimetuselt (sõrendus minu — K.U.).” (KM EKLA f 321, m 13:4). Ilmne on siiski, et Kirjanike Liit kui institutsioon seda tegevust kontrollis. Kahtlane on aga, kas niivõrd ulatuslik omaalgatuslik tegevus sai aset leida, ilma et seda oleks jälginud Nõukogude võimuorganite valvas pilk. Samas ei olnud võimudel ärevuseks ilmselt eriti põhjust, sest kaastööde puhul on hämmastav see, kuidas need nõukogude ajal sündinud lapsed olid õppinud kirjutama üsna ühtses nõukogulikust stiilis. Uus kirjandusteadvus oligi sündinud. Kriitikas võttis

Jaaksoo õpetaja ja suunaja rolli, tema tegevuse sihiks oli õhutada kunstiliselt tugeval tasemel loomet, mis oli olnud ka juhtorganite soov juba mõnda aega; samas ei väljunud noorloominglaste kunstiline püüdlus paradoksaalsel kombel nõukogude ideoloogia raamest kuigi palju kaugemale kui ÜTÜ “Laualehe” hilisemate numbrite autorite tööd. Kohustuslike juhtkirjade asemel tähistatakse Nõukogude Armeed ja Sõjalaevastiku päeva (milleks ei olnud ju mingit tarvidust “põrandaaluses” ajakirjas), kirjutatakse puhtpoliitilisi artikleid, mis näivad justkui ajalehest võetud, nagu ajakirja 1. numbris ilmunud Andres Jaaksoo kirjutis “Härrased istuvad aatomiseene all”. Paljud palad on tuttava kasvatusliku alatooniga. Kõrvalekaldeks nõukogulikust diskursusest saab endiselt pidada olukirjeldust, üsna ühetaolise vormiga looduslüürikat, tõlkeid (kuid needki pärinevad peamiselt vennasrahvaste kirjandusest), tõlkijaks Andres Jaaksoo. 1963. aasta märtsinumbrist alates on ajakiri masinkirjas trükitud, mitte käsitsi kirjutatud nagu varem. Tundub, et ajakirjas jälgiti ka koolialmanahhide tegevust: igatahes on Andres Jaaksoo arvustanud Tartu I Keskkooli almanahhi “Sulesepad”. Mingi murrang paistab algavat 1965. aastast, sest siin on ajakirja 5. numbris (KM EKLA f 321 m 15:1) ootamatult Viivi Luige üllatava teemaga luuletus “Advent”, mille sisu pole sugugi kriitiline, ning samas numbris samuti Viivi Luige artikkel “Lugedes Lagerlöfi ja Katri Valat”, mis viitab selgelt vabamale suhtele välisautoritega. Tõeline muutus aga leidis aset alles 1967. aastal, mil “Noorte Looming” pärast aastast vaheaega taas ilmuma hakkas. Sellel oli nüüd uus toimetuse, ajakiri oli trükitud masinkirjas ja kaante vahele köidetud. Uus toimetuse kuulus Tallinna NAKi juurde ning selle liikmeteks olid: Marje Aare, Aivo Andema, Marju Järvala, Enn Karu, Madli Kristjuhan, Sirje Saar, Katrin Tulviste, Imme Viidalepp ja taas Heino Väli. Illustreerinud on kogu endiselt Jaan Tammsaar. Number on varustatud vastavasisulise eessõnaga, mis annab aimu vahepeal juhtunust. Selles öeldakse: “Meie masinkirjas paljundatava ajakirja ülesandeks on tutvustada vabariigi kirjandushuvilistele keskkooliõpilastele ja algajatele tudengitele eakaaslaste andekamaid töid. ... Kuna “Noorte Looming” ilmub esialgu 30-s eksemplaris, siis teda tellida ei ole võimalik, aga lugeda saab toimetuse liikmete, aktivistide ja kaastööliste käest. Et neid meil õige vähe on, palume kõiki kuni 20-aastaseid noori, kes asjast huvitatud ja lausahtlisse kirjutajad on, meile endast kaastööga märku anda! Ühtlasi kuulutab toimetuse välja konkursi ajakirjale uue särtsakama nime leidmiseks.” Olid olemas plaanid ka ajakirja paremiku trükisavaldamiseks. Sellest ei tulnud aga

midagi välja, kõik jäi venima, nimekonkurss toimuski ning ajakirja nimeks sai lõpuks “Hees” — Hullemini Enam Ei Saa.

Niiviisi, kui kasutada Uno Lahelt (Laht 1970: 925) laenatud väljendusviisi, saidki hoolsalt köetavatest ja kultiveeritavatest taimelavadest ühtäkki iseköetavad taimelavad. Ilmselt tuli just siin tõke ette igati soositud kontrollitavale aktiivsusele, mis paljusid kaasa oli tõmmanud. Edasipääs oli kas suletud või absurdsuseni keerukas, nõuandeid ja kontrollimisi liiga palju, varem ehk isegi usaldust äratanud mäng muutus osaliselt läbinähtavaks, distsiplinaarsed meetmed aga olid juba ammu lõdvenenud ning võimaldasid julgemaid üleastumisi. Sellest aga allpool.

3. Omakirjastuse teke: taust, ajendid ja periodiseering

3.1. Taust ja ajendid

Kõrvalekalded Nõukogude okupatsiooni ideoloogilisest kursist ja vaimne vastuhakk sellele olidki peamiselt seotud keskkoolide ja ülikoolide kui kogu Euroopa traditsioonis juba ammuste vastuhaku taimelavadega. Ilmselt on olemas ka esialgne habras side just koolides jätkunud vabadusvõitluse puhangute (Isotamm, Tartu jt.) ja omakirjastusliku tegevuse leviku vahel, mis muutub tuntavaks seitsmekümnendate alguses. Samuti on see tegevus mõneti seotud koolidesse püsima jääda suutnud tugevate (ja varjatult vabameelsete) emakeele õpetajate (nt. Vello Saage, Eduard Vääri, hiljem, seitsmekümnendatel, Helgi Rivis (Tering) jpt.) kaudsel toel, kes ise ikkagi ametissejäämise nimel pidid alati arvestama ideoloogilise kontrolliga. Koolides oli Viktor Niitsoo dokumenteeritud andmetel pärast sõja lõppu tekkinud ning läbi kogu okupatsiooniaja säilinud ka otsese poliitilise vastupanu idee, mis ikka ja jälle eesti koolides organiseeritud vormi võttis. Üsna ilmekas tõsiasi on seejuures, et läbiotsimise protokollides nimetatakse konfiskeeritud raamatute seas sageli Albert Kivikase romaani "Nimed marmortahvlil", aga ka koguteost "Eesti rahva kannatuste aasta" (Niitsoo, 1997: 53). Seega ei õnnestunud kindlasti kaotada käibelt ka mitte esimese iseseisvusperioodi Eesti n.ö. kõige ohtlikumat lugemisvara.

Veidralt äraspidisel kombel võis omamoodi kaudseks emotsionaalseks eeskujuks olla ka kogu humanitaarse kooli- ja ülikoolihariduse revolutsiooni- ja ideoloogiakesksus, eriti ajalookäsitluses ja nõukogudeaegses sotsialistlikule ideoloogiale allutatud kirjandusloos, kus revolutsioon (sotsialistlik revolutsioon, aga ka mäss revolutsiooni eelkäijana, protest ja igasugune vabadusvõitlus, sh. eestlaste muistne vabadusvõitlus) oli igal juhul positiivne nähtus, koguni mõõdupuu ajaloosündmuste hindamisel, ja austatuimad minevikuautorid "kodanliku pärandi" päevilt sotsrealismi võidukäigu taandudes olid (eriti kuuekümnendatel) tihti just sugestiivselt mässumeelsed vene romantikud: näiteks Lermontov, Pu-kin, vene dekabristid jne., aga ka näiteks inglaste Shelley ja Byroni loomingu mässumeelsem osa või Sandor Petöfi luule. Meenutagem kas või seda, kuivõrd olulisena näidati 18.

sajandi Prantsuse Revolutsiooni üht laulikut Pierre Jean de Béranger'd kirjanduslugudes, samuti Sandor Petöfi sugesttiivset luulet emakeele lugemiku lisas. Viimaste kõrval jäid Eestis käibivas kirjandusloos üldtasemel kajastamata näiteks inglise järvlaste esindajad Wordsworth ja Coleridge, samuti romantismi seisukohalt äärmiselt oluline John Keats jpt. Lääne kirjanduse kaanon jäi kogu okupatsiooniperioodi vältel tegelikult siinse lugejaskonna jaoks varjundatuks ja valikuliseks, ehkki välja pakutud tervikliku ja õigena.

See aga, mis oli mõeldud ühtpidi, võis toita ka hoopis teistpidi toimivaid tundeid ning panna tundlikku ja mässulisse ikka jõudnud koolinoori ikka ja jälle mõtlema sootuks soovimatus suunas, eriti kui oldi näiteks (koduse kasvatus, sõprade või isikliku negatiivse kogemuse jms. varal) selgeks saanud või aimama hakatud, et valitsev kord on üdini silmakirjalik. Tuleb ka arvestada, et protestiliikumiste ajaloo seisukohalt jääb almanahhiliikumine kuuekümnendatel/seitsmekümnendatel ajajärku, kus nii või teisiti veel toimisid valdavalt juba 19. sajandil vormunud ja 20. sajandil kestnud sekulaarsed protestiideoloogiad, mille jätkuks tegelikult oli ka kommunismiideoloogia. Et konkreetse kommunismikogemuse juurde kuulub kindlasti ka märksa pragmaatilisem taktikaline võitlusprogramm, jäi ilmselt koolinoortele enamasti märkamatuks, omaks aga võeti üldine protestimeelne ideoloogiline suunitlus, mida oli ju üsna lihtne pahempidi pöörata. Sama on Viktor Niitsoo tähendanud ka noorte vastupanurühmade tegevuse juures, öeldes: “Võrreldes eespool (s.o. aastatel 1955–1962 tegutsenud — K.U.) kirjeldatud noorteorganisatsioone hilisema perioodi vastupanuliikujatega, võib esimestele ette heita naiivsust ja lapsemeelsust. Ühelt poolt on see seletatav nooruse ja kogemuste puudumisega. Inspiratsiooni tegutsemiseks ammutati tihti Nõukogude sõjafilmidest ja sellistest propagandaraamatutest nagu “Noor Kaardivägi”, kus oli üksikasjaliselt kirjeldatud põrandaaluste vastupanugruppide sisemist ülesehitust ja tegutsemisvõtteid. Siin oli nõukogude propaganda saavutanud loodetust sootuks vastupidise tulemuse.” (Niitsoo 1997: 51).

Rääkides “kuldsetest kuuekümnendatest”, liberaalsest sotsialismist ja Hruštšovi sulast, tuleb kindlasti meeles pidada, et see ei tähendanud lõplikke demokraatlikke vabadusi ega tsensuuri puudumist. Tsensuur ei olegi nähtus, mis piirneks üksnes otsese tagakiusamise ja keelamisega; seda esineb vaid kõige vägivaldsematel ajaloo perioodidel. See on sajanditevanune ja väga keerukas

mõjutamismehhanism, mis pole täiesti olematu ka tänapäeva liberaalsema traditsiooniga maailmaosas ega tänapäeva Eestiski. Viiekümnendate aastate n.ö. totaalsensuur asendus kuuekümnendatel lubatava–keelatava piiril mängimisega ehk teisisõnu märksa kavalama ja silmakirjalikuma tsensuuriga, mis näiliselt justkui võimaldas nii mõndagi, õhutades uue põlvkonna autoreid kirjutama, kuid tegelikult kontrollis ikkagi, nagu näitab ka kujukalt “Noorte Loomingu” kogemus. Kontrollorgan on tegelikult väljaandjagi, kes otsustab kas ise või toimib mingite teiste jõudude näpunäidete järgi. Olulist rolli mängis loomulikult ka autorite enesetsensuur.

Muutunud oli aga siiski midagi väga olulist. Hoiakute ümberkujunemise dünaamika seisukohalt on kindlasti tähtis sel suhteliselt liberaalsel ajal tekkinud (ja püsima jäänud) teistsugune lugemus, eriti kooliõpilaste seas. Aga samuti teistsugune muusikakogemus ja küllap mõningal määral ka teistsugune kunstikogemus. Otseselt keelatud raamatuid ei olnud enam nii suurel hulgal, ka ei jahitud nende lugejaid varasema innuga, ehkki vahelejäämise korral võis mõningatel juhtudel pahandus suur olla. Jüri Adams on oma raamatuaasta lõpukonverentsil peetud ettekandes “Kuidas me end vabaks lugesime” kirjeldanud, kuidas kujunes välja sõjajärgsete põlvkondade maailmavaade (Adams 2001: 191-202). Kahtlemata ei olnud see maailmavaade sugugi kõigil ühesugune, Adamsi kirjeldus osutab aga just almanahhipõlvkonna kujunemisloole, mille mõttekompleksi ta tegelikult ka ise kuulus. Olulisena rõhutab Adams oma artiklis seda, et esmalt hakkas noorele ja tollal muu meedia puudumisel väga agarale lugejate põlvkonnale toimima just kodudes säilinud ja ka tutvuskondades käest kätte levinud okupatsioonieelne keelatud kirjandus, mille toel säilis või taastekkis Eestis humanistlik ja demokraatlik maailmavaade. Seetõttu kukkus nüüdsest tihti koolides rohkem või vähem hoolsalt läbi viidud kommunistlik kasvatus õpilaste seas enam–vähem läbi (*ibidem*).

Samas tuleb möönda, et osalt see kasvatus kindlasti ikkagi ka toimis, seda eriti nende puhul, kes olid enestele sihiks seadnud karjäärитеgemise antud ühiskonnas (nagu näiteks agarad kommunistlikud noored) või need, kelle kodune taust, kogemus ja lugemus tõesti ei võimaldanudki asjadele teistsuguse pilguga vaadata. Enam leidis siiski esimest, kohanevat varianti, kelle hilisem silmakirjalikkusele kalduv ja ettevaatlik hoiak võimaldas iseseisvuse saabudes siiski n.ö. taas koju jõuda ja kelle seast paljud juba nõukogude ajal võimalust mööda karjääri suhtes ükskõikset almanahhipõlvkonda toetasid ja kaitsesid.

Okupatsioonieelse raamatu kättesaadavust kuuekümnendatel ei saa ehk pidada väga ulatuslikuks: päästetud eksemplare ei olnud siiski nii palju, paljud ei laenutanud oma raamatuid lugeda soovijatele, paljud aga ei soovinud, et keegi mõne sellise raamatu omamisest üldse midagi teaks. Seitsmekümnendateks hoogustus üleüldine raamatuvahetus ja siis võib oletada suuremat levikut.

Eesti enda kirjastustegevuse hoogustumine liberaasemaks muutunud kirjastuspoliitika toel on aga kindlasti oluline tegur: ilmuma hakkasid mitmed sarjad, mis pakkusid juba märksa rikkalikumat ja mitmekülgsemat lugemist, ehkki loomulikult ikkagi valikuliselt. Eriti hoogne oli sel kümnendil “Loomingu Raamatukogu” tegevus, kirjastusel õnnestus aastatel 1958 – 1973 välja anda terve rida vihikuid, mis praktiliselt viisid eestlaste lugemusvõimalused uuele, modernismi kaanonile vastavale tasandile. Kodumaistele võimalustele lisandusid raamatud, mis jõudsid kohale pagulasringkondadest, nii pagulaskirjandus kui ka lääne ilukirjandus, aga ka välisreisidelt üle piiri kaasa toodud kirjandus, hiljem aga antikvariaatide avardunud kauplemisvõimalused jne.

Sellesse perioodi jääb ka oluline võõrkeelte oskuse, eriti inglise keele oskuse kasv, mida seitsmekümnendatel suurel määral toetas just see suurem ja valikurikkam lugemisvõimalus. Saksa keelt oskajatele olid üheks kirjanduslikuks allikaks neil aastatel Saksamaa *Reclam*'i kirjastuse välja antud raamatud, mida sai tellida ja mis toimisid asendusainena muule puuduvale võõrkeelsele kirjandusele. Vanema põlvkonna lugemisvõimaluste piiratus ja minevikukesksus asendus noorema võõrfiloloogide, aga ka teistel erialadel õppivate keeleoskajate põlvkonna avarama, väljapoole suunatud lugemusega. Lisandusid mõneti uuenenud õpetamismeetodid, õppijate tugevam ettevalmistus erikoolide toel ja kahtlemata ka õige varsti levima hakanud peamiselt inglisekeelne plaadimuusika. Vallandus protsess, mis kestis edasi seitsmekümnendatel ja muutus olukorraks, kus põhimõtteliselt, ehkki vahel keerulisi teid pidi, oli võimalik hankida peaaegu iga läänes ilmunud olulist kirjandusteost või plaati. Samal ajal muutus neil kümnenditel kirjanduse retseptsiooni orientatsioon, nii ametlik kui ka alternatiivne: keskmeks kujunes huvi inglise keelt kõneleva–kirjutava maailmaosa vastu.

Avardusid tekstide paljundamise võimalused. Vastupanurühmitused olid juba varemgi kasutanud kirjutusmasinaid, sulaga seoses muutusid liberaalsemaks kirjutusmasina kasutamise ja omamise eeskirjad ning neid tekkis kasutusse

varasemast märksa rohkem. “Ei olnud Stalini-järgsel ajastul vist ühtegi poliitilist kohtuprotsessi, mis poleks suuremal või vähemal määral olnud seotud raamatutega ja siis ka masinakirjas paljundatud tekstidega.”(Adams 2001: 191). Tekkis isepaljundatud raamatu traditsioon, mis oli kindlasti üheks eelduseks almanahhipõlvkonna tekkimisel. Paljundamiseks kasutati ka aega- ja vaevanõudvamat paljundust fotodelt (näiteks “Marm” on valmistatud just sel meetodil). Paljud teosed, mida ei õnnestunud päriselt endale hankida, kirjutati lihtsalt käsitsi ümber.

Venemaal toimuvate paljuski paralleelsete kultuuri protsesside tulemusena sai aina enam võimalikuks lugeda uuemat venekeelset kirjandust, eriti aga tõlkekirjandust. Olulist osa mängisid lugemuse avardumisel tõlked lääne kirjandusest vene keelde, mis olid kättesaadavad *Inostrannaja Literatura* ja teiste Venemaal ilmuvate ajakirjade vahendusel, mida märksa vähem tsenseeriti kui vastavaid eestikeelseid väljaandeid ning mis tihti olid nii tõlke kui valiku poolest professionaalsemad. Vene keele oskuski kasvas juba kuuekümnendatel aastatel märgatavalt, mis oli muidugi ka imperiaalse poliitika üks taotlusi, ent selle mõju ei saa kaugeltki võtta üheselt. Vene keelt kasutati kui vahendit. See, mida polnud võimalik kätte saada inglise, saksa või prantsuse keeles, võis osutada võimalikuks vene keeles.

Seitsmekümnendatel oli seega mitmete kanalite kaudu kättesaadav peaaegu kõik oluline, mis Euroopas ja Ameerikas ilmus, kui see just ei olnud otseselt nõukogude–vaenulikuks tembeldatud.

Alternatiivse lugemuse koguulatust on võimatuseni raske hinnata, kuid on ilmne, et pikapeale väljus see totalitaarse korra poolt ette antud raamidest. Kursisolemine kujunes näiteks seitsmekümnendatel eesmärgiks omaette ning ehkki aega ja vaeva nõudev, täitis see ometi oma eesmärgi, tekitades sotsialistliku sisuga koolihariduse taustal suuremal või vähemal määral alternatiivse subkultuuri, mille üheks osaks ja konkreetsemaks väljundiks olid omakirjastuslikud kogumikud.

Almanahhide koostamine on seejuures olnud eesti koolides läbiv traditsioon, mis Nõukogude okupatsiooni esimese kümnendi tingimustes alul ehk soikus, kuid peatselt jälle üles võeti. Almanahhide ümber koondusid koolides kirjutamisaltid ja mõtlevad noored. Almanahhide väljaandmist oli aga üsna kerge koolisisiselt kontrollida ning on üsna ilmne, et emakeele õpetajate roll selle tegevuse jälgijate ja suunajatena oli äärmiselt oluline, ehkki tihti ka kahetine. Samas on kooliõpilased

Eestis ikka aeg-ajalt üritanud ka iseseisvalt, suunajateta, midagi kirjutada ja kokku panna ning ilmselt püsis idee sellise käsikirjalise tegevuse võimalusest elus paljude eesti kooliõpilaste mälus. Kuna vanemad õpilased survet tajusid, on üsna arusaadav, et sulaaja elevuse lainel oli iseseisva väljaandmise idee kerge tekkima. Seda enam, et paljud hilisemad almanahhiautorid (näit. Leelo Tungal, Andres Langemets) olid varem ka kätt harjutanud “Noorte Loomingule” kaastööd tehes.

Üks olulisemaid tegureid kuuekümnendate aastate ühiskonna kujunemisel oli kogu selle horisontide avardamise taustal aga ühtlasi inimeste majandusliku heaolu kasv ning vist kogu okupatsiooniaja vältel ka kõige ulatuslikum leppimine oludega ehk kohandumine, millega tihti kaasnes kaksikmoraal. Tekkis nn. nõukogude keskklass, mis juba ise oli kontrolliv mehhanism ning mis ei erinenud nähtavasti oma olemuselt kuigi palju demokraatliku ühiskonna keskklassist, kui välja arvata see, et just neil aastatel asendus stalinismi ajast nii tuttav hirm ehk piits palju malbema präänikuvariandiga, s.t. enam ei pidanud kartma oma elu, vaid hüveolu pärast. Peamisteks märksõnadeks on selle arvuka inimkihi jaoks hoidlikkus, ettevaatlikkus, kohandumine ja (näiline või tegelik, enamasti siiski näiline) lojaalsus või sõnakuulelikkus ning loomulikult ka pragmaatilisus ja silmakirjalikkus oma motiivide määratlemisel. Ülemaailmse kuuekümnendate lõpu mässumeele kasvu toel kujunes almanahhipõlvkonna mäss seetõttu mitte üksnes poliitiliseks, vaid ka sotsiaalseks vastanduseks, mis on üheksateistkümnenda sajandi romantismist alates olnud romantiliste mässude üks aspekte. Nüüd leidis see väljenduse *beat-* ja hipimeeleoludes, mis olid kuuekümnendatel ja seitsmekümnendatel aastatel tuntavad nii eesti kui ka vene kultuuris.

Ühiskondlik konflikt omandas üha enam kahetise plaani: vastupanu nõukoguliku bürokraatia nõmedusele, mis takistas peamiselt majandusliku heaolu ja n.ö. ettevõtluse kasvu, ja mis muutis eesti ühiskonna selles mõttes peaaegu homogeenseks, aga samal ajal ka romantilise põhilaadiga vastupanu hoidliku keskklassi väärtustele ning selgepiiriline poliitiline okupatsioonirežiimi hukkamõist, mis avaldus peamiselt ja laiemalt sellest distantseerumises, kitsamalt aga osas almanahhikirjanduses. Kuuekümnendate aastate dispuut ametliku ideoloogiaga toimus samuti kahel tasandil: üht kandis noorem ja edumeelsem komsomolipõlvkond, kes lääne uuematest marksistlikest teooriatest (nt. Herbert Marcuse) vaimustunult üritas leida uut, reformitud kuju ortodoksssele marksismile või loobuda marksistlikest

ideedest reformi kattevarjus peaaegu üldse. See protsess on tegelikult samuti paralleelne kogu maailmas toimuva marksistliku õpetuse kiire teisenemisega. Strateegiliseks ja taktikaliseks (aga mõnel puhul ka karjerismi väljavabandavaks) eesmärgiks sai tungida legaalselt nõukogude institutsioonidesse ja võtta nad seeläbi oma kontrolli alla. Ent teine, enamasti ka järgu võrra noorem põlvkond, eemaldus juba algselt igasugusest marksistlikust ideoloogiast ning üritas seda teistsuguse lugemuse toetusel vähemalt enda jaoks asendada millegi muuga. Sellest põlvkonnast said mitmed hiljem vabadusliikumises osalejateks või olid seda juba varem, suurem osa aga eemaldus, muutudes ühiskondlikus mõttes passiivseks ja sidudes end vaid sel või teisel viisil almanahhiliikumisega. Mis tahes muu (olgu see alternatiivne kirjandushuvi, muusikahuvi, huvi esoteerika vastu, usk vms.) oli parem kui ametlik ideoloogia.

See on ühtlasi ajajärk, mil tegelikult oluliselt muutus kogu kultuuriorientatsioon. Lugemus kujunes läänekeskseks, kasvas huvi inglise ja ameerika kirjanduse vastu, samal ajal süvenesid just seitsmekümnendate põlvkonnas mitmesugused juba varem tekkinud hargnevad huvid: varasem universalism (Kaalep, Nurmekund) asendus osaliselt spetsialiseerunumate huvisfääridega (saksakeelne — Mati Sirkel, Vootele Viidemann; ingliskeelne — Jaak Rähesoo (eeskuju ja õpetajana), Krista Kaer, Kersti Tigane (Unt), Hannes Varblane, hiljem Reet Sool, Krista Vogelberg). Skandinaavia, eriti rootsi keelega tegelesid Ilmar ja Tiina Mullamaa, Mati Sirkel, õpetajana ka Juhan Tuldava, hispaaniakeelset maailma tutvustasid entusiastlikult Jüri Talvet, perekond Mateo jt. jne. Orientalistikahuvi oli ärganud juba varem, neil aastatel kandis ja ühendas seda huvi väga laial alusel Linnart Mälli tegevus: orientalistikakabineti korraldatud aastakonverentsid olid üle-eestiliseks suursündmuseks. Antiigihuvi kandjaiks olid Anne Lill, Epp Tamm, Olev Nagel jt., kes tegelesid vanade keeltega siinsete muude õpingute kõrvalt, ning Jaan Unt, kes lõpetas Leningradi Ülikooli klassikalise filoloogia erialal.

Sääraselt pinnalt võrsus ka uus põlvkond tõlkijaid, kes võõrkeeli tundsid varasemast paremini. See põlvkond sai oma püüdluste tõttu paremini edasi anda võõra keele eripära hüüdnime “meelega halvasti tõlkijate põlvkond”(Joel Sang). Keelenähtusena toimus samal ajal ka vene keelele tugineva kantseliidi süvenev tungimine eesti keelepruuki, mille jäljed sealt tänapäevani kadunud pole. Vanema,

Eesti Vabariigi ajal koolis käinud põlvkonna püüdlused toimuvat tasandada kandsid vilja vaid osaliselt.

Oluline tahk seitsmekümnendate aastate kultuuris oli muutuv muusikaorientatsioon, mis samuti käis sammu maailmas toimuvaga. Juba kuuekümnendate lõpul sai populaarseks ansambel *The Beatles*, seda eriti tänu kooliraadiote omavolitsemisele: vahetundidel pandi lint mängima, kuni ilmus mõni õpetaja, kes käskis muusika kinni keerata. Mõnes koolis õpetajad õpilaste tegevusse aga ei sekkunud. Loomulikult ei olnud see tärvav huvi alul sugugi ühtne: üks tekitanud ju biitlite ilmumine samuti kiiresti muutuvail läänemailgi protesti ja nõutust, saati siis veel “raudse eesriide” taguses Eestis. Uudsele muusikale lisandusid uued tantsustiilid: tvist, *rock’n-roll* (eriti taunitud), bugi–vugi jne. “Noorte Loomingu” kaustas on 1963. aasta jutusvõistlusele esitatud töö märgusõna all “Kirras (vanem)”, mis hästi peegeldab sellaseid, kuid ka hilisemaid, kümnendi lõppu jäävaid meeleolusid. (KM EKLA f 321 m 13:2). Jutukeses räägitakse, kuidas läänemeelne tvistihimuline poliitsaadetest tüdinud Tiit veenab aktivisti Mareti laskma kooliraadiost mõnd tvisti või rocki, lubades tänuähiks talle algebra kontrolltöö valmis teha. Klassiorganisaator Liivi toetusel Maret pealtnäha soostubki, kuid lint mängitakse maha tagurpidi, teatades sellest pärast ka valjuhääldist. Tiit aga, arvates et see ongi soovitud muusika, tantsib selle järgi klassi ees, tehes end nõnda teiste silmis narriks. Lõppeesmärk on loomulikult sotsialistlik–moralistlik: üleastuja naeruvääristamine. Tegelikult tervitati näiteks kooliraadiost üle kantud biitlite palasid ühel häälel ning koolipidudelegi ilmusid nii see muusika kui ka need tantsud. Tekkisid esimesed eesti popansamblid. Seitsmekümnendatel kaldub diskussioon otsustavalt uuema muusika kasuks, võitlustasandiks kujuneb ehk hoopis “Eesti Raadio” saatevalik; samas ei kao huvi klassikalise muusika vastu, kusjuures tuleks märkida, et üks muutnud ju nn. klassikalinegi muusika neil kümnenditel kogu maailmas tunduval määral. Juba kuuekümnendate lõpul ja hiljem veelgi enam sündis Eestis arvukalt oma ansambleid, kes kõik viljelesid tõsisemat või kergemat laadi uutset muusikat.

Eriliseks kunstiliike ühendavaks kultuurinähtuseks kujunes just seitsmekümnendatel aastatel tollal holalaulu nimetust kandnud laulustiil. Eeskujuks sellised maailmanimed nagu Bob Dylan, Joan Baez, Pete Seeger, Leonard Cohen, aga ka Vladimir Võssotski ja Bulat Okudžava või Aleksander Galitš jpt, tekkis Eestiski terve põlvkond just selles stiilis lauljaid. Lauljad esitasid tihti laule eesti luuletajate

sõnadele, kasutades sageli laulusõnadena ka nende luuletajate värsse, kes puudusid ametlikust pildist, või niisuguseid värsse, mille ilmumine oli takistatud.

Tippsündmuseks sai alates aastast 1978 igal aastal aprilli lõpul toimuv Tartu kevadkontsert, mis tavapäraselt lõppes Hando Runneli luuletuse “Öö lõhnab, vihma sajab” (1976) kooris esitamisega Ludvig van Beethoveni 9. sümfoonia finaali viisil, mida üldiselt tuntakse kui “Oodi rõõmule”. Kontserdisaal oli rahvast tungil, sissepääs oli auasi. Seejuures oli kontserdi organiseerijaks tegelikult kommunistliku noorsooühinguga seotud “Sõbra” maja kollektiiv. Toimus laulu ja luule märgatav lähenemine, mis on ka üheks põhjuseks, miks ei saa rääkida kultuurielu täielikust umbumisest ajavahemikus 1973–1978. See oli aeg, kus kultuurirotsesse kandis rahvaliku põhilaadiga subkultuur.

Folkkontsert oli sündmus, kunstinäitus oli sündmus, luulelugemine vabas õhus oli sündmus, millel oli tähendus kõigi osaliste jaoks. Tähendus aga ka võimude jaoks, kes neid üritusi hoolsalt jälgisid ning üleastujaid karistasid. Üleastumise piire aga kombati kogu aeg. Nende seoste kandjaks olid enamasti inimestevahelised suhted, sest paradoksaalsel kombel võiks seitsmekümnendate aastate subkultuurseid nähtusi silmas pidades kõnelda suhteliselt homogeensest ajajärgust eesti kultuuriloos.

Kõigi kunstiliikide olulisest ja spontaanselt põimumisest kõnealustel aastatel on juba juttu olnud, jääb vaid lisada, et just alates almanahhiliikumise tekkeastatest sündis ja kinnistus ka side kujutava kunsti uuenemise ja kirjarahva vahel.

Omakirjastusliikumise algaastatesse jääb Tartu ühenduse “Visarid” tegevus, samuti avangardistliku põhisuunaga kunstnikerühmituste ANK64 ja SOUP69 aktiivsuse periood. Seitsmekümnendatel jätkasid neisse rühmitustesse kuuluvad kunstnikud tegevust, püüdes avalike esinemiste kõrval korraldada ka subkultuurse iseloomuga näitusi, mis paaril korral õnnestuski.

Seosed ei toiminud mitte üksnes subkultuuri sees, vaid ka väljapoole, seejuures torkab silma homogeenne suhe eri põlvkondade vahel: vaidlusi võis ette tulla ja tuligi, kuid üksteise eitamist ei olnud. Vastastikuse mõistmise vaimu esindab eriti ilmekalt Ain Kaalepi isik, kes tõelise keele- ja kirjandusuniversaalina oskas alati toetada noorte püüdlusi ja näpunäiteid jagada ning kirjutas mitmel korral ka ise omakirjastuslikes väljaannetes. Veelgi ühtsemaks muutis meeolelu üleüldine teadvustatud või teadvustamata vaen nõukogude okupatsiooni ja bürokraatliku

võimuparaadi vastu, millest üha vähem ja vähem välja tehti, kuivõrd oldi end sellest lahti sidunud.

Üheks siduvaks nähtuseks oli ja Tartus ja Tallinnas seitsmekümnendatel säilinud kohvikukultuur, millesse hakkasid mõrad tekkima alles kaheksakümnendatel, kui läks remonti Tartu Ülikooli vana kohvik, mis oli inimesi liitnud juba mitu aastakümnet, kandes eri kümnenditel küll pisut erinevat vaimsust, kuid liites siiski inimesi omavahel. Pärastsõjaaegsetel aastakümnetel oli kultuurielus tähtsal kohal ka suhtlus kodudes. Paljud intellektuaalid pidasid nn. salongi: teatud õhtutel võis iga asjassepühendatu tulla ise ja sõpru kaasa võtta: käidi Henn–Kaarel Hellati, Vaino Vahingu, Aleksander Mülleri, Juhan Tominga, Jaan Undi jpt. kodudes. Lisaks tekkisid seitsmekümnendatel veel kooskämiskohad terves Eestis, sest Tartust lahkunud intellektuaalid leidsid töö ja elamiskoha maal: Kalle Eller Karulas, Peep Ilmet Matsalus jne. Maal võisid vastalisemad ühtlasi end kindlamalt tunda, sest sinna ei küündinud KGB kõikenägev silm nii hõlpsalt.

Esimeste, traditsiooniloovate põrandaaluste kogumike tekkepinnaseks on kitsamalt võttes 1967/68 aastal muutuv meeleolu. Põhimõtteliselt oli kirjanikuks saamine hoolimata sulaja kergenduslainest ja suhtelisest avatusest ka kuuekümnendatel protsess, mis kuulus võimude kaudse kontrolli alla alates koolist ja lõpetades Tartu Riikliku Ülikooli ning ENSV Kirjanike Liiduga. Muidugi ei olnud mainitud institutsioonid üheselt võetavad kontrollorganid: samaaegselt toimusid vähemalt kaks peamist tendentsi — siiras soov arendada eesti kirjanduselu ja tuua sellesse värsket verd ja suuremat professionaalsust ning enam või vähem pealesunnitud kohustus seda arengut ka kontrollida, hoida seda üle piiri minemast. Ometi olid need tingimused nn. almanahhipõlvkonna jaoks enamasti vastuvõetamatud ning pikkamööda nihkus nende looming igasuguse kontrolli alt üldse ära.

Ilmselt läheb kusagilt siit ka veelahe ametliku ja mitteametliku kirjanduse vahel. Peetakse ju “kuldsetest kuuekümnendatest” kõneldes silmas teist nõukogudeaegset küpset kirjanduspõlvkonda ehk kassetipõlvkond või ka “erudeeritud põlvkonda”, nagu seda vahel on nimetatud. See on luulepõlvkond, aga ühtlasi ka teatritegijate noor põlvkond, kes lipsas kuuekümnendatel korraks läbi tsensuuri

kadalipust ning tekitas nii kodu– kui väliseestlaste seas lootusrikka elevuse ja diskussiooni, kes suutis nii vormi kui sisu mõttes läbi viia nii luule– kui teatri– kui kunstiuuenduse. Seitsmekümnendatel, olles korra olnud noored ja lootustandvad, pidid selle põlvkonna kirjanikud, kunstnikud ja muusikud hakkama lasevama lubatuse ja lubamatuse piiril või vaikima. Muutus laiemalt tajutavaks vaikimise fenomen, mida on oma artiklis kirjeldanud Küllike Vulf (Vulf 2002: 284–300). Ametliku kirjanduse seisukohalt on tähelepanek täiesti õige ning kahtlemata oli selline vaikimine osa eesti lugeva publiku jaoks ka tähenduslik. Almanahhipõlvkonna kogemus lisab siia veel puudumise fenomeni, mida on oma bakalaureusetöös kirjeldanud Marja Unt (Unt 2004: 78–79): terve rea luuletajate mitteametlik ja vägagi tajutav olemasolu kirjanduspildis seitsmekümnendatel, kus neid ametlikult ei olnud, sest ühtki nende teost ei ilmunud. Eriti kummaline on seejuures, et mõned neist ei osalenud autoritena isegi mitte almanahhitegevuses, kuid kujunesid luuletajateks siiski selle tegevuse kontekstis ning olid sellega seltskondlikult seotud (Varblane, Sool).

3.2. Periodiseering

Artiklis “Mis on kuuekümnendad eesti kirjanduses” (Velsker 1999:1211) on Mart Velsker tollaseid kultuuriküsimusi käsitledes jõudnud tõdemuseni, et kuuekümnendate radikaalsusetootluste “keemispunkt” ja ühtlasi murrang ei asunud mitte kuuekümnendate keskel, vaid lõpus, mil aastakümne keskpaiga üldiselt optimistlik (tegutsev, muuta tahtev, positiivne, mõnikord ka nõukogulik optimism või sulaoptimism) asendus “nn. masenduse mässuga”. Siin võiks omamoodi tähiseks olla ka aasta 1968, “Praha Kevade” ja Nõukogude okupatsioonivägede Tšehhoslovakkiasse tungimise aasta (kuid ühtlasi ka paljusid lääneriike haaranud vasakpoolse mässu aasta), sest just sel aastal ja tegelikult juba eelmisel, 1967. aastal, ilmusidki esimesed omakirjastuslikud trükised, “Hees” Tallinnas ja “Marm” Tartus. Mitme eesti autori elu– ja loominguliste hoiakute muutusest just seitsmekümnendatel on kõneldud varemgi, seega on loomulik, et omakirjastuslike trükiste luules (sest peamiselt luule seal esialgu ilmuski) torkab esialgu silma seesama masenduse mäss kui sügav masendusemeeleolu, hiljem aga kui tegelik mässusoov. Ilmselt on siin

tegemist ka põlvkondade vaheldumisega, ehkki mitte päriselt vastuoluga: sellele leidub kinnitus Jaak Rähesoo eessõnas “Thespisele” (Rähesoo, 1997:15), kus ta määratleb salonglikku tegevust Tartus ja sellest välja kasvanud almanahhi “Thespis” kui ühe põlvkonna Tartu–elevust ning lisab, et kuna tema kuuekümnendate lõpul lahkus Tartust, siis see, mis tuli pärast, on tema jaoks juba uue põlvkonna Tartu–elevus, ehkki on mõnikord kümme aastat vanematele tundunud allakäigu ja mandumisena. Siinjuures on ka ehk ilmekas, et “Thespise” materjal oli küll kirjutatud varem, kuid kokku pandi kogumikud just seitsmekümnendatel, mis kõneleb pigem vastastikustest mõjutustest. Tartu–elevus on ühtlasi ka märksõna, mis tähistas Tartu elu kindlalt juba sõjajärgsetest aastatest kuni kaheksakümnendate esimese pooleni ning haaras järjestikku iga uut noorte põlvkonda, olles seejuures siiski iga põlvkonna jaoks erineva sisuga. Erinevusi aga seob omakirjastuse läbiv traditsioon.

* * *

Lähtudes Mart Velskri toodud alguspunktist 1968 (tinglikult ka 1967, pidades silmas, et “Hees” ilmus tegelikult juba sel aastal) võib almanahhiliikumise edasi perioodideks jagada järgmiselt.

1. **1968–1972/1973:** “masenduse mässu” ja vastuhakule õhutamise periood: “Marm”, “Hees” (4 numbrit), “Kamikadzed” (3 numbrit), “Kolme mehe laulud”, “Kurekell”, “Karjamaa”, “Vigilia” 1,2 (3); “Meie”, “Kristjan”, “Magasin”, kuni aastani 1972/73, mil mitmetel põhjustel algab almanahhiliikumise mõõn.
2. **Vaheperiood 1973–1978:** kohalolu siiski seltskondlikul tasandil tuntav, ilmuvad vaid “Takt” ning Hubert Jakobsi. toimetatud “Kuller” 1 ja 2, mis on valdavalt tõlkelised.
3. **1978–1982:** uus tõus, mitmekesisus, muutused laadis. “Tartu sügis”, Avangardi lõpp”, “Konformismi süünd”, “Tõlet”, “Salong”, “Poolpäevaleht”, “Urikiri”, “Noor–Tartu”, “Lisandused”.— reetmine, pluralism, vabadusvõitlus.
4. **1990ndad:** traditsiooni jätkumine, Viljandi grupp, uuelaadsed vastuolud väljaspool okupatsiooniaja piire.

Ilmselt on almanahhikirjanduse laine seotud ka sulaja nn. trükitehnilise revolutsiooniga, millest eelpool oli juttu seoses lugemiseks mõeldud tekstide

paljundamisega: ilma kirjutusmasinate levikuta oluks äärmiselt raske omakirjastuslikke väljaandeid paljundada ja levitada. Muutus paistab silma ka siis, kui võrdleme omakirjastuslikke väljaandeid “Noorte Loomingu” üldiselt käsitsi kirjutatud materjalidega. Masinpaljundust kasutatakse “Noorte Loomingu” viimastes, 1967. aastal valminud numbrites, kus toimetuse koosseis on juba muutunud (Langemets, Tulviste, Viidalepp). “Marm” (hiljem millegipärast ka üks “Vigilia number) on paljundatud koguni fototehnilisel meetodil, mis tingis selle tegeliku ilmumise “Heesist” veidi hiljem. Esimese perioodi väljaannetest on paljud on kaunitl kujundatud ja illustreeritud. “Marmi” illustreeris Tõnu Tamm, “Kolme mehe laulud” Kaljo Põllu, “Kamikadzed” nüüd juba manalateele läinud Endel Soorsein.

Omakirjastuslike väljaannete ilmumiskohaks on valdavalt Tartu, ehkki näiteks “Hees” (neli vihikut) ja “Magasin” on ilmunud Tallinnas. Tartu on omakirjastuse peamiseks keskuseks ennekõike tänu Tartu Riiklikule Ülikoolile, kuhu koondusid andekamad noored ka Tallinnast, samuti tänu pärastõjajärgsetel aastatel taastunud ning kogu okupatsiooniaja jätkunud kohviku- ja õllekultuurile, mis toetas üldisi meeleolusid ka siis, kui omakirjastuslik tegevus mõneks ajaks soiku jäi. Kolmandaks teguriks võiks olla ka Tartu kui koht, kultuuriajalooline kese, teisitimõtlemise traditsiooni kandja läbi Eesti ajaloo.

Käesolevas töös on siin toodud liigendusest vaadeldud kolme esimest, kusjuures eraldi toodud kolmas ehk vaheperiood on paigutatud tekstis esimese perioodi jätkuks, sest sisuliselt kattub see esimese omakirjastusperioodi lõppu põhjustanud sündmustega. Neljandat, okupatsiooniajast juba enam-vähem välja jäävat perioodi ehk Viljandi omakirjastust on mainitud vaid möödaminnes kui kõnekat näidet omakirjastustraditsiooni järjepidevusest.

4. Esimene periood: 1968–1973

Selle esimese, traditsioonilooval almanahhiperioodi võib omakorda mõtteliselt jagada veel kolmeks: esimeseks, masenduseajajärguks (“Marm”, “Heesid I–IV”, “Karjamaa”, jne., ja teiseks, võitluslikuks perioodiks: Kamika(d)zed (3 numbrit), ja kolmandaks ehk esseistlikuks (“Vigiliad” 1,2,3), mis kattub tegelikult ajalisel “Kamikadzed”-perioodiga. Alaosas “Varia” on kokkuvõtvalt kirjeldatud neid

väljaandeid, mille sisu jääb väljapoole töö teemat ning kus esineb vaid üksikuid kirjutisi, mis sisuliselt kas täiendavad kirjeldatud väljaandeid temaatiliselt või neid kritiseerivad.

Kogu perioodi seovad üheks mitmed tunnused, nagu üldine kriitiline eluhoiak, distantseerumine igapäevaelust, eeskujud luules, kuulumine ühte sõpruskonda. Lahutavaks jooneks on “Kamikadzed” ilmne ja rõhutatud, ehkki sageli lootusetusega põimitud sõjakus, korduv ülekutse võitlusele ja etteheide järeleandlikkuse pärast. “Vigiliad” kajastavad juba oma nime poolest jälgimist ja valvelolekut, need on esseekogumikud, millest võib üht–teist välja lugeda seitsmekümendatel oluliste teemade ja mõttemallide kohta.

4.1. Masenduse mäss

Kuuekümnendate lõpu uue loominguilise põlvkonna Tartu–elevuse üheks (aga ainult üheks) väljundiks said just omakirjastuslikud trükised, väljakutsuvalt otsese legaalseks saamise soovita regulaarselt ilmuma hakanud väljaanded.

Selgel sõnal väljendab ilmumissoovi puudumist Johnny B. Isotamm, öeldes ühes oma luuletustest: *Minu laulud pole/ trükkimiseks/ kassettide kirevaselgses hermafrodiitsuses/ ega kirjandusajakirjade/ vanaksläinud kahjutus impotentsuses* (“Marm”, vt. Lisa 1). 1973. aastal ilmunud omakirjastuslikus esseekogus “Vigilia” III mõtiskleb ta oma kirjutises “Väikeväljaannete minevikust ja tulevikust” selle üle uuesti: “Ühena almanahhipõlvkonnast olen sageli mõelnud: miks ja kuidas see juhtus? Olid siis 1960-ndate aastate lõpu kirjanduse väravad tõesti kitsamad kui varem või hiljem? Või olime me tõepoolest täis trotsi ja jonniga tahtnudki sinna parajasti debüütide mõõna yleelavasse kirjandusse? Või ei mõelnud me sellele ega teisele, vaid tahtsime lihtsalt midagi ise teha puhtast tegutsemislustist, vilistades kirjanduse tegemise tulukusele? Kyllap mõjusid meile kõik need põhjused kokku ja kindlasti oli neid rohkemgi. Igatahes tore oli. ... Meie tegevus oli stiihiline, kuid ometi löi ta terve rea järelmõjusid – hakkasid kujunema ryhmitused, elavnesid NAK-id, luuleõhtud läksid taas moodi, tekkis tihe läbikäimine Tartu, Tallinna ja Pärnu noorte kirjanike vahel jne. ... Väikeväljaanded oli lõpuks väljapääsuks paradoksaalsest olukorrast: iga

keskkooli kirjandushuvilised võivad avaldada trykialmanahhe, noorte kirjanike rühmitused –NAK-id – seda aga ei või.” Kaudne side Noorte Autorite Koondisega (NAK) on seega neil esimestel käsikirjalistel väljaannetel kindlasti olemas, ehkki tekkis pentsik olukord, kus väljaannete üle käisid Kirjanike Liidus arutelud, ent terve rida väljaannete kokkupanijaid ja autoreid sinna õieti nagu ei kuulunudki. Kui vaadelda võrdlevalt “Noorte Loomingu” ilmumise lõpuaastate autoreid ja esimeses “Heesi” numbris avaldatud autoreid, on mingi habras side samuti ilmne. Teiselt poolt vaadeldes tundub, et NAK kui organisatsioon hakkas neil aastatel laiali vajuma või eksisteerima vaid paberil. Märge NAK esines väljaannete tiitellehel arvatavasti ka ennetavaks enesekaitseks, niisamuti tiraažiarv 49, lähtudes arvamusest, et alla 50–eksemplarilise tiraažiga väljaanded ei kuulu tsenseerimisele. Samas “Kamikadzesid” näiteks trükiti Jaanus Paali andmeil tegelikult 70–80 eksemplari. (Ilmet, Paal 1989: 301).

Liiga lihtne oleks vaadelda omakirjastuslike trükiste teket kui otsest vastupanuliikumist (ehkki ka see külg on neis või osal autoritest ja toetajatest kahtlemata olemas). Kui, siis oli see oma tekkemomendil lõplikult teadvustamata, instinktiivne vastupanu vägivaldsele, ettekirjutisi tegevale kultuurimallile, teatud mõttes alternatiiv, lihtsalt soov teisiti olla, selles reaalsuses mitte olla. Jaan Unt ühena “Marmi” toimetajatest on vestluses rõhutanud, et väljaannet koostades ei olnud tegijatel sihiteadlikku või selgelt sõnastatud soovi töötada sellega vastu nõukogude korrale, isegi mitte soovi jäljendada vene *samizdat*’i, vaid oli lihtsalt soov ümbritsevast tüdinuna teha midagi ise.

Mart Velsker on oma “Loomingu”-artiklis (Velsker 1999:1212) pakkunud nõukoguliku perioodi kirjanduse vaagimiseks kolme perspektiivi — nõukogude traditsioon, rahvuslik traditsioon ja mittetraditsiooniline kirjandus. Omakirjastusest rääkides ent saab edukalt rakendada üksnes kaht viimast: rahvuslik traditsioon ja suhe sellega ning traditsiooni muutumine. Suhe nõukoguliku traditsiooniga (kui selleks arvata sotsialistliku realismi kaanonit) puudub või avaldub varjatumalt ja tahtmatult vaid mõnedes kujundites või vormivõtetes, mis on üle võetud eelmise kümnendi noorte autorite uuendusmeelsest luulest, millega ju paratamatult kokku puututi, näiteks mõned linnapildid “Heesides”. Varjunud kirjanduse puhul on tegemist kirjandusega (peamiselt luule ja esseistikaga), mis nagu pagulaskirjanduski võis end pidada vabaks institutsiooni survest ja seega toimida omaenese loomingulise suva

järgi. Arvesse võisid tulla vaid enesetsensuur ja loominguline tava. Seega kõnelevad omakirjastuslikult ilmunud loomingu teema- ja vormivalikud suuremast vabadusest, vastukaaluks tolleks ajaks mitte enam nii nähtavale, kuid püsivale vägivallale. Ootuspärane on, et siirduti takistamatult ja lõplikult okupatsioonikatkestusega tõrjutud väärtuste ja vormide juurde ning üritati samasuguse vabadusega vana traditsiooni uuendada; püüti aga ka sõltuvalt muutunud ja muutuvast lugemusest ja lähtudes avardunud välismõjudest minna ka hoopis teistele radadele. Arvestades omakirjastuslikes trükistes ilmunud autorite noorust, mõnikord ka soovimatust üleüldse kirjanikuks saada, aga ka almanahhide alternatiivsest iseloomust tingitud piiranguid autorite valikul (julgen anda oma kirjutise või ei julge; küsime temalt või ei küsi), ei pruugi siin ilmnedagi päris selgeid suundumusi. Selle üle kurdab ka almanahhide ilmumisele järgnenud põgus ametlik kriitika. (Laht 1970: 925–932). Samas aga annavad need kogumikud kokku siiski küllalt ilmeka pildi seitsmekümnendate alguse noorte meeleoludest. Antud hetkel vaatlen just arvukamalt esindatud uudset temaatikat, jättes kõrvale neis publikatsioonides samuti küllaltki ohtralt esindatud tavalise tunde- ja olmeluule (selle poolest paistavad rohkem silma “Karjamaa”, “Kurekell”, “Kristjan”, “Meie”) ning omaette lõigu moodustavad, tegelikult üsna hajusa valikuga tõlked.

Kümnendivahetuse omakirjastuslike väljaannete luules avaldub esialgu üsna ilmekalt tuttavlik “masenduse mäss” — eksistentsiaalne segadus, äng või hirm, vastukaal üldiselt nõutavale positiivsele eluhoiakule. Eriti ilmekad on suunavad pealkirjad, pühendused, dateeringud ja kohamääratlused. Tallinnas ilmunud “Heesi” nelja numbri koondpealkiri kõneleb selget keelt sellisest üldhoiakust. Nimekonkursi võitis just see tähekombinatsioon, mis tähendab *hullemini enam ei saa* ehk HEES, ja mis konkureeris teise nimevariandiga NIHU ehk *noor inimene, hakka uluma* (mõlema nimevariandi autoriks Eduard Molok, kunsti- ja kirjanduskalduvustega noormees; praegu elab Moskvast).

Pisut teistsugune on Tartus samal ajal ilmunud “Marmi” pealkirja varjatud tähendus, mis ilmutab rohkem võitluslikkust: vana-norra sõnast *marm*, mis tähendab vastu kaljut pihustuvat murdlainet ning mille sümboolsus on ilmne. Nagu K.I. Elleri 2001. aastal ilmunud luulekogu “Bärsärk” saatesõnas kirjutab Jaan Unt, jäi laine tegelikult pihustumata. “Marmi” motoks on Artur Alliksaare mõistu kasutatud

värsiread: *Laev olen, mille sadam asub mandril,/ mis praegu on veel merest kerkimata.*

Paljud luuletused mõlemas väljaandes räägivad peataolekust, sihitust ja mõtteta eksistentsist ning sellega seotud piinadest, silmakirjalikust olemisest, koguni paiknemisest vales ajas (vt. Lisa 1). Erandiks on võitlusliku põhitooniga Kalle I. Elleri ballaadilaadne “Bärsärk”, mis oma põhitoonilt sobib pigem kokku “Kamikadzede”-sarja võitlusluulega. Värssteoses vastandatakse dialoogis skandinaavia (aga ka põhimõtteliselt iiri) saagadest tuntud üksikvõitleja bärsärk ja rahvas. Rahvas ei mõista võitlejat, võitleja põhjendab oma hingelaadi, tõstab lõpuks vibu ja tabab kümnesse. Konteksti paigutatuna ja Kalle I. Elleri hilisemaid kirjutisi silmas pidades on metafoor ilmne.

Kogumikes ei ole väga sagedasti juttu esimeste Nõukogude võimu kümnendite kogemusest (mis oleks mõneti ootuspärane), vangilaagritest või küüditamisest. Vaid ühes Astrid Reinla luuletuses, pealkirjaga “Tuisk” “Heesi” esimeses numbris on juttu valekaebuse alusel Siberisse saadetud ja seal tuberkuloosi surnud sõbrast. Pigem on luuletused vihjelised ning neid võiks kohati lugeda ka kui ängi kogu maailma olukorra pärast, kui ei oleks ülalmainitud suunavaid löike, nagu näiteks Leelo Tunгла luuletuse pealkiri “Täna” või Astrid Reinla näiteluuletuse “Minek” Ristikivi–parafras, mis otsekui ristikäiku kirjeldava luuletuse lõpus räägib kodusolijate kodumaatusest. Samal viisil on Peeter Ilusa luuletuse “kus laiul...” lõpus suunav täpsustus “peterburi-murmansk 66”, mis võimaldab seda lugeda teisiti, kui luuletust loetak märkuse puudumisel. Konteksti tundmine mängib omakirjastuslike väljaannete lugemisel äärmiselt olulist rolli.

“Marmi” motost ja pealkirjast leiame vastupanumõttele viitava metafoori, põhimõtteliselt kassetina kokku pandud “Kolme mehe lauludest”, muidu üsna neutraalsest ja enesele pigem kunstilisi eesmärke seadvast kogust avastame luuletuse, milles räägitakse otseselt okupeeritud kodumaast: see on Peeter Ilusa pealkirjata luuletus *murede mustade mõnitada/ hädade hallide halada/ kurjade karjade kiskuda/ tõbraste tühjade tallata/ pole pisike/ KODUMAA*. Ain Kaalep oma eessõnas sellele trükisele, pealkirjaga “Väike prelüüd kolmele fanfaarile ja džässorkestrile” on just seda luuletust silmas pidades kirjutanud: “Liig oleks nõuda, et iga poeet uusi valemuid avastaks: olemasolevaid elemente uutesse süsteemidesse liigitada saab niigi lõpmatult. Ent ometi leidsin neist lauludest ühe väikese valemigi, mida ma ei mäleta

enne kusagil kohanud: annaksin sellele nime kaunis ladina keeles – *negatio ironica*; leidku lugeja see ise üles ja tundku rõõmu nagu mina: vähemalt eesti luules seda enne olnud vist küll ei ole.”

Esimest almanahhipõlvkonda iseloomustasid paljud sõjaseelse luulepõlvkonna, eriti ehk okupatsioonist kõige rohkem räsitud arbuujate ideaalid: peamised eeskujud olid tollal samuti subkultuuri kuulunud Uku Masing ja Artur Alliksaar, (kes, tõsi küll, varjukirjandusest 1968. aastal Paul–Erik Rummo tegevuse tulemusel korraks pinnale kerkis, siis aga ägenevas piiramistelaines sinna jälle tagasi vajus); niisamuti Heiti Talvik, pärastsõjajärgses Eestis samuti alles äsja sulaaja tulemusel vaid põgusalt avaldatud luuletaja (1968). Talviku luulet on ka väga palju viisistatud. Selgelt ilmneb soov stalinismiperioodi kahjustustest üle saada, olnuga otsad sõlmida ja edasi minna. Otsade sõlmimine sai aga toimuda vaid vahepeal olnut eirates ja minevikupärandiga, aga ka lääneliku kunstiga kontakti luues.

Traditsioonide kõrval oli see uus põlvkond võimaluste piires entusiastlikult avatud uuele. Tegelikult ületas avatus kirjanduse piirid, põimudes muude huvidega, sest paralleelsed protsessid leidsid aset ka kujutavas kunstis ja muusikas. Nii oli esimese almanahhipõlvkonnaga tihedalt seotud Tartu kunstnikerühmitus “Visarid” ning arvatavasti oli see selts– või sõpruskond (ka siis, kui trükistes ühtki kirjutist ei ilmunudki) kindlasti seotud uuelaadse muusika propageerimise ja levitamise: näiteks Toomas Raudam, Hannes Varblane, Aleksander Müller (avaldas omakirjastuses luulet alles seitsmekümnendate lõpul) jt. Laiem kontekst jäi seitsmekümnendate vaimust kandma ka siis, kui sagesid ilmumiskeelud ja omakirjastus mõneks aastaks soikus. Luules kajastub see huvi näiteks lauldava värssi levikuga ning suure hulga nii avalikult kui ka omakirjastuses ilmunud või üldse ilmunud luuletuste viisistamisega. Peep Ilmet laulis oma viise ise, tema ja teiste (Üdi, Runnel, Varblane, Talvik, jne. jne.) luulet viisistasid folklaulu entusiastid. Sel kombel läksid luuletuste tekstid tihti käbele enne nende ilmumist trükis ning tsensuuril oli seda kindlasti raskem jälgida. Nii näiteks esitas ansambel “Ruja” Hannes Varblase tekste ammu enne seda, kui trükis ilmusid tema esimesed luuletused ja esikkogu (1991).

“Masenduse mässu” ja iroonilise eituse kõrval on neis esimestes väljaannetes ehk üheks olulisemaks suunaks sürrealistliku laadiga maailmanägemine, mida kõige ilmekamalt esindavad omakirjastuses Juhan Tomingas ja Jüri Üdi. Huvi sürrealismi

vastu sai tuge Ilmar Laabani loomingu mitteametlikust kättesaadavaks muutumisest, Andres Ehini kui vanema kolleegi huvist (kes ju tihti oli raamatuvahetuse allikaks ja telgitaguseks abimeheks, ehkki ise omakirjastuslikes väljaannetes on kirjutanud suhteliselt harva) ja Artur Alliksaare eeskujust. Omakirjastuse vallas paistab sürrealistliku tegelikkusekäsitusega eriti värskena silma hilisema traagilise elusaatusega Juhan Tomingas, kellest teistsugustes tingimustes arvatavasti oleks kujunenud arvestatavalt uudse laadiga eesti luuletaja.

Märgiline ja eri nähtusi omavahel siduv on ka Ain Kaalepi artikkel “Marmis” “Artur Alliksaar — müüt?”, mille autor on kirjutanud nekroloogina vastlahkunud luuletajale, keda ametlik avalikkus ei tunnistanud. Ain Kaalep rõhutab oma kirjutises Alliksaare sarnasust Ilmar Laabaniga, öeldes üht kohtumist Alliksaarega, meenutades: “Sellega oli tal äkki käes seesama meetod, millega palju hiljem loetud Ilmar Laaban lõi oma “Rroosi Selaviste” “mitteterad” — panna mõtlema eesti keele muusika ise” (kusjuures sarnane meetod ometi viis nii erinevate tulemusteni ...).”

Tsiteerinud Paul–Eerik Rummo luuletust “Ikka Liivist mõeldes”, kirjutab Ain Kaalep: “Tema on ju meie. Sealjuures on ta eelkõige meie generatsioon — see generatsioon, kes on nüüd 40–50 aastat vana. Ma kõnelesin eespool tema isikust, aga tema isikust võrsus ju ka ta luule, millest ma kõnelesin veenvalt. Selles on palju uhket ja suurt, see on üks vägev fantaasia killapidu, milles primitiivse loogika ketid lukust lahti kõlisevad otsekui nõiakepi puudutusel, ent selles on ka kogu see tume traagika, mis on generatsiooni oma ja millest vabanemaks igäüks oma tehisilma on loonud, kus juures see enamasti ei ole uhke ja suur ... Artur Alliksaar oli muidugi erakordne inimene, kelle tasandile hoopiski mitte igäüks ei jõudnud. Selle eest jõudis nii paljudele tasandeile tema, ja sellele mõeldes ei saa enam piirduda ütlemla, et ta on just meie generatsioon ... Ta on ... jah, ta lihtsalt on!”

Sürrealistlik elutunnetus ehk “sürr”, mis kaua aega oli lentsõnaks seitsmekümnendate põlvkonna kõnepruugis, koos kasvava huviga absurdi vastu on kooskõlas süveneva vaimse distantseerumisega ümbritsevast, millest kõneleb ka “masenduse mässu” luule. Tihti (näiteks Juhan Tomingase või Jüri Üdi puhul) põimuvad need kaks omavahel (vt. Lisa 1), viidates kindlasti suhtumisele konkreetse tausta, aga seejuures ka üleüldisele maailmatunnetusele.

Kolmas tuntav suund selle esimese perioodi käsikirjalistes väljaannetes on huvi tõeliste rahvuslike juurte vastu ning sellega seostuv keelealane diskussioon, püüe

eristada tõeliselt rahvuslikku või soome–ugrilikku pealispindsest, mitme sajandi vältel läbi euroopaliku kultuuriteadvuse filtreeritud võltsrahvuslikkusest. Siin torkab ennekõike silma juba “Marmi” köidetud ja tegelikult juba mitmel korral ka ilmunud Kalle Elleri ja Madis Paide programmiline kirjutis “Eesti *landsmåli* eest”. Artiklis vaetakse lõuna–eesti keele püsivat rolli eesti keele osana või omaette keelena, öeldes: “... vaatamata ülisuurtele kõrvalmõjudele ja diskrimineerimisele on käimas lõuna–eesti ühiskeele tekkimise protsess. ... Keel, millel jätkuvalt on oma sõnavara, grammatika ja foneetilised iseärasused, mille murrete ja murrakute vahel toimub pidev ühtlustumisprotsess, on iseseisev keel ja seega nõuab enda käsitamist sellena. Järelikult peab see keel olema fikseeritud.” Autorid viitavad ka võimalikele vastuväidetele ning oma hoiaku vildakaks kuulutamisele, lähtudes eesti keele kui küllaltki nõrga terviku seisukohalt, ning leiavad, et lõuna–eesti keel tuleks fikseerida vähemalt ilukirjandusliku keelena. Kalle Eller ja Madis Paide rõhutavad, et lõunaeestlase keeletunne on mõneti erinev, mis ilmneb mitmete noorte luuletajate puhul, kui nad üritavad kasutada kirjakeelt. Kirjandusteadvuse seisukohalt võiks viivitamine lõunaeesti keele toetamisega juba väga varsti kaotada loetavate tekstide seast Gustav Suitsu kauni “Kerkokella” ja Artur Adsoni luule koos tuhandete vormide ja sõnadega, mis keelt rikastavad. (*ibidem*). Selles tekstis väljendatud mõtted on tänaseks leidnud avarat kandepinda: näiteks on lõuna–eesti keel ja kultuur eraldi ainena TÜ õppekavades, lõuna–eesti keeles lauldakse ja kirjutatakse, seda õpetatakse lõuna–eesti koolides ning selle liikumise toel on elavnenud murdeuurimine ja huvi murdekeele vastu mujalgi (näiteks mulgi murdeliikumine). Lõuna–eesti keelele tugineb täna ka terve rida noori ja mitte enam nii väga noori luuletajaid: Kauksi Ülle, Olavi Ruitlane, Jan Rahman, Lauri Sommer jt.

Peamiselt Kalle Elleri, aga ka Peep Ilmeti jt. ideedest lähtuvalt toimus just seitsmekümnendatel eesti subkultuurses vaimukultuuris osalejate osaline siirdumine linnast maale. Kalle Eller Karulasse, Peep Ilmet mõnevõrra hiljem Läänemaale Matsalusse: mingis mõttes ka tänu sellele on mõlemad paikkonnad tänaseks kujunenud elava vaimueluga kohtadeks: Karulas on rajatud rahvuspark, Matsalus tegutsevad suviti mitmed, peamiselt Tallinna vaimuinimesed, toimub elav suhtlus. Põhjusi oli mitu: eelpool on mainitud süvenevat isetegevuse jälitamist linnades 1972/73 aastast alates; lisandusid veel romantilise põhilaadiga idee maaelu ehedusest ning looduse olulisusest, mis põimub muidugi samal ajal hoogustuva

looduskaitseliikumisega: pinnas, mis lähendas omavahel bioloogi ja luuletajat. Luuletajatel ilmnes süvenev huvi looduse ilmingute vastu (hilisem Ilmet, Rein Sander), bioloogid hakkasid rohkem huvi tundma kirjutamise vastu (Jaanus Paal, “Kamikadzed” toimetaja ja autor, hilisem mitmete reisikirjade ja isiklikel mälestustel põhinevate jutukeste autor ning “Jumala Tuulega” seotud ülekuulamiste üks talletajaist; Tõnu Õnnepalu, praegune juhtivkirjanik jt.). Selle perioodi luule üldise suunitluse taustal leidub loodusluuletusi omakirjastuslikes väljaannetes suhteliselt vähe: kõige ilmekamalt esindavad seda suunda neis ehk Kalle Elleri uuelaadsed sügavalt metafoorsed loodusvärssid (*yle nõgeste, läbi lepametsa ...*, vt. Lisa 1). Suures osas loodusluuletajaks kujunesid hiljem Peep Ilmet ja Rein Sander.

4.2. Surmalendurid

Teise ringi väljaannetes (kolm “Kamikadzet”: ilmumise järjekorras “Õitsev Tuul”, “Kamika(d)ze” ja “Jumala Tuul”) vahetusid toimetajad ning kirjutajate hoiak muutus oluliselt sõjakamaks: masendus on peaaegu taandunud, kõlama jääb ülelutse võitlusele. “Kamikadzed” väljaandmine oli seotud ka “Marmi” toimetuse laialiminecuga. Selle kohta on Peep Ilmet ja Jaanus Paal hiljem öelnud: “Jumala Tuulega” seotud inimeste ring kujunes põhiliselt välja 1969. aasta kevadtalvel, et vastandada end almanahhi “Marm” loiuie kirjastamistegevusele, aga ka ümberringi vohavale tundlevale luulele.”(Ilmet, Paal 1989: 300). Taas osutuvad kõnekaks pühendused ja motod. Ühe “Kamikadze” esilehel leidub pühendus: *Vastupanuliikumisis langenuile — Che Guevarale ja teistele ...*, mis viitab ühtlasi seosele maailmas toimuvaga: Kuuba kommunistliku režiimi silmakirjalikkusele ja Chele kui tõelist, mitte pelgaks võimuhaaramiseks peetavat vabadusvõitlust sümboliseerivale mässajale. Kindlasti tuleks siin meenutada, et nii prantsuse kui ameerika 1968. aasta mässulised tudengipõlvkonnad pidasid Ched oma kangelaseks. Samas, kui silmas pidada kolme väljaande lõppu lisatud Kalle Elleri kokkuvõtvat saatesõna, on siin Che Guevarat ehk eeskujuks toodud lihtsalt kui võitlusvaimu kandjat, mehisusele õhutajat.

Üks selle kimbu väljaannetest seob “Kamikadzed” oma moto läbi ka Jaan Kaplinski 1967. aasta koguga “Tolmust ja värvidest”, kuulutades: *kui unustad laulu ja keele kas mäletad iseend ... ja ... oota veel järved kaovad ja rannik kerkib veest soolane vesi sööb silmad peast ja südame seest*”, sidudes selliselt justkui tervikuks

ajavahemiku 1967 (“Tolmust ja värvidest”) kuni 1973. Ehkki Kaplinski ise on hiljem (Kaplinski 2004: 14) eitanud tahtlikke vihjeid Eesti okupeeritud seisundile kogus “Tolmust ja värvidest”, annab selline pühendus ometi mõista, et luulekogu retseptioon oli kindlasti osaliselt selline, olgu siis kas või luuletaja tahtest sõltumatult, ning et see kindlasti võimaldas kahetist lugemist.

“Kamikadzedest” võime leida juba terve rea luuletusi, mis kõnelevad viimsest vastupanust, kas või relvaga: ... *olen üksik granaadiheitja ...* [Peep Ilmet, Guerilla — paaria] // *Me viimased sõdurid malevast, tinast kel koed ja punases lõõsas on põhi, mis taldu meil toeb ... See viimane laager meil, sulamispunkt on nyd käes vaid viha ja ahastus hingedes, kelle see ääs?* [Peep Ilmet, Sulavate tinasõdurite laul(ilmne on seejuures tekstiline seotus Uku Masingu luuletusega “Tontide eest taganejate sõdurite laul”)] ja Kalle Elleri kahtpidi loetav *üle nõgeste, läbi lepametsa* või *Langeva lehe laul* jpt.) (vt.Lisa 1).

Ehkki omakirjastuslikku luulet pole võimalik vaagida ühtses võtmes, sest see on ka antud ajaperioodil tublisti mahukam kui eelpoolnimetatud kogumikud, on võimalik välja tuua üksikuid üldisi jooni. Üks neist on suhe vägivallega, mitmesugune, autorite kaupa erinev, sügavalt isiklik asi, mis sõltub soodumusest, kasvatuses, haridusest, kogemusest jms. Vägivald võib inimest nii füüsiliselt kui vaimselt või ka mõlematpidi sandistada, ent võib ka, seejuures isegi sandistatule, anda trotsi ja tahet ning loominguindu (Unt 2002: 21).

Hästi illustreerib viimatiöeldut Kalle I. Elleri *üle nõgeste läbi lepametsa ...*, mida praegu võiks vabalt lugeda lihtsalt kui ökoloogilist karjet looduse mõttetu hävitamise või metsavarguse vastu, milles aga oma aja konteksti loetuna on sootuks teine, kaunilt metafoorne sõnum sellest, kuidas silmitu vägivald kohtab vastupanu, mis peitub sügaval kõige oleva loomuses. Kui see viimse piirini viidud jõud lõpuks vägivalla hävitab, annavad kirjelduses kasutatud lõunapoolsele keelekasutusele nii omased diminutiivid hävitusele mingi erilise õrnuse: *tuli tuuleke/üle kraavide/ võttis suitsuna/musta hingekse*.

Nn. “Kamikadzeded” rühma on omakirjastuslikes väljaannetes käsitletud koguni kaks autorit: “Jumala Tuule”, “Kamikadzeded” viimase numbri on Kalle Eller varustanud ka kokkuvõtva saatesõnaga, milles ta põhjendab väljaande taotlusi. Vaagides eesti kultuuri eripära on Kalle Eller nentunud: “On mitmeti korratud ja sedastet eesti kultuuri syndinuvat väikekoodanliku kujuneva rahvuse kultuurina.

Väikekodanlik on ses osalend hiljemgi. Muidugi pole kogu eesti kultuur olnud olemuseldasa väikekodanlik, palju on olnud erinevat ja enamasti on see kõik olnud lahutamatuseni seotud ja põimund — nagu kõik igaski kultuuris. Meie kogukultuuris on väikekodanlikul tänini oma jaosmaa. Üsna kindlasti on ta hõivand kodu, tundemaailma, maitse ja moraali, ulatudes sealt kultuurielulegi.” See tsitaat väljendab hästi ka eelpool osutatud 1970. aastate konflikti sisulist kahetisust (vt.lk. 40). Kalle Eller jätkab: “Suuresti ajaloost vormituna on eesti pisipyrjellus osutund palju kohanemisvõimelisemaks pajude teiste maade seisusekaaslasist. Isegi viimased suured rapangud elati yle. Juhused ja vastakad aatelenud pillutid palju mehi meilt igasse ilmakaarde — pisipyrjel jäi. Omandanne kaasaja ideoloogia pinnakihi, suutis ta nende fraaside najal upituda taas haljale oksale, kindlustuda soojade kohtade joonel ja kõndida jälle harjunud klikivaimu ning lallepojapoliitika teile. ... sõjaaegse nahahoidmise pinnalt kasvab suuresti ka praegune avaliku võitluse ja võitlusmeelsuse põlgus ning sõdurivaenulikkus. ... on mindud nii kaugele, et eesti (väikekodanlik) rahvas peab suuremaks roimariiks rusikakangelast kui taskuvarast. Riigivaras on peagu kangelane. ... Avalik arvamus väljendub selgesti – ennem varasta kui et sa vägivallatsed, olgu kasvõi kaitsmaks au ja õigust.” Tulles sellise üldiseloostuse juurest nüüd oma põlvkonna murede juurde, leiab Kalle Eller: “... esimene sõjajärgne põlvkond on ajaloo paratamatusega see, kelle nooruslik idealism (mitte selle sõna antimaterialistlikus tähenduses) sattus vastuollu meie väikekodanliku yldsusega. Koolis vormis ja õpeti meid väikekodanlane, püüdes teha meist “korralikke inimesi”. Juba seal tekkis mässuvaim ja protest ...”. Sellest sõprus– või põlvkonnast vabatahtlikult ja põiklemata sõjaväeteenistusse astunud noori on tõesti mitmeid. Kalle Eller selgitab: “Raske oli noorel ja kogenematul vastastada kooli, kodu ning tutvuskonna väikekodanikku yhisrinnet. Paljude tee viis läbi sõjaväe. Selle jooksul mõeldakse palju, kuuldaks palju ja — saadakse sõdureiks. Paljud igatahes saavad. Kanda relva, sageli yksinda silm silma vastu õõga, sunnib tegema selgeks arveid enda, surma ja surmamise vahel.” (*ibidem*). Kolme “Kamikadze”-numbri sõjakat sisu põhjendades näeb Eller sealset sõjakat luulet peamiselt suuremale mehisusele kutsavana, hoidlikkuse ja kartlikkuse vastu võitlevana kui otseselt rünnakumeelsena. Ta kirjutab: “Midagi ...ette võtta selle kultuuri vastu on nooril äärmiselt raske. Teha seda võitlust oma elusihiks, on joosta vastu seinä. See on kohane ylesanne “surmalendurille” — kamikadzele.” Selgitanud lugejale üldpealkirja “Kamikadze”

avaramaid tõlkimisvõimalusi, kui on üldteada olev “surmalendur” Teise Maaailmasõja päevilt, viitab Kalle Eller esimese Kamikadze–vihiku pealkirja tõlke/tõlgenduse “õitsev tuul” seosele nooruse ja selle kiire möödumisega, samas aga ka seosele just koju naasva ja pinnatu nooruse olukorraga, tsiteerides ühtlasi tollal Tartus liikunud mustlaspoisi Medni Pilve värsiridu: *Põõsastelt kistud porised lehed/ Oh hallide peadega noored mehed*. Teise “Kamikadze”–vihiku ehk “Kamikadze” pealkirja seob Kalle Eller truudusega kord omaks võetud aadetele, öeldes: “See sõna võib symboliseerida piiratud andumust aatele, jäägitut eneseohverdust aate teenimisele ning piiratud kuuletumist kohusetundele. ... Nende värssidega pole tahetud esitada muud kui värssse, see on luulet. See pole kuidagi programmartikkel ega sõjapropaganda. On püütud väljendada sõdurlikkust ja luua sõdurlikku luulet.” Ühtlasi viitab artikli autor soovile täita säärase luulega üks tühik eesti luulepärandis. Ta leiab eesti luule olevat liiga naiseliku, seostades selle ärkamisaegse luule põhitooniga. Võrdlusena toob ta näite soome kirjandusest, mille kahest rahvuslikust suurteosest — “Kalevala” ja *Vänrikki Stålin tarinat* — räägitakse Eestis peamiselt esimesest ning unustatakse teine. Seda nõrka kohta ongi “Kamikadzedes” autorid (peamiselt Eller ise ja Peep Ilmet) üritanud täita, püüdes ühtlasi “... lyya kasvõi tillukegi mõra eesti kaasaja väikekodanlik–vägivallatuse urufilosoofiasse ning eriti selle väljendusse taides. Sest see on allakäigufilosoofia.” Kõneldes kolmandast vihikust pealkirjaga “Jumala Tuul” rõhutab saatesõna autor püüdlust panna kõnelema “minevikuvarje ja teha seda ilma õõnsa deklaratiivsusetä.” “Jumala Tuul” on samuti *kamikadze*–tõlgendus, mis viitab kord Jaapani riigi päästnud taifuunile, mis hävitas ründava mongolite väe, seega siis viitab see ebavõrdses võitluses allajääjaile appi tulnud loodusjõule. (vt. jälle *yle nõgeste, läbi lepametsa*). Kas on siis õige käsitleda säärast sümboolikat lihtsakoelise sõjardluse ja koguni verejanuna, nagu teeb seda kriitik Vaapo Vaher Kalle Elleri kogutud luuletuste “Bärsärk” ilmudes 2001. aastal (Vaher 2001: 1415–1417)?

Kummalisel kombel meenutab Vaheri artikkel vägagi Peep Gorinovi (Ilmet) mälu järgi kirja pandud vestlust, mille ta “Jumala Tuule” pärast pidas tollase Tartu Ülikooli rektori Arnold Koobiga ning mille ta, nagu ka Jaanus Paal oma vestlused Koobi ja ülikooli komsomoliorganitega, on üles kirjutanud paar tundi pärast vestluse toimumist. Koop ütleb: “Ma lugesin seda almanahhi — ma olen neli aastat sõjas olnud. Leningradi blokaadis, ma olen ise surma näinud, ise tapnud — , nagu külm must madu tungis mu südamesse... See on antihumaanne, see on vägivalla ülistamine.

Ma ei saanud terve öö magada.” (Ilmet, Paal 1989:305). Kui paradoksaalne tundub tagantjärele Nõukogude Liidu äärmiselt militaarse välispoliitika taustal see rahuülistus!

“Kamikadzed” oma sõjaka sisuga tõid kaasa palju pahandust, kuid olid ka kuus aastat (1967–1973) kestnud omakirjastustegevuse kõrgmomendiks. Johnny B. Isotamm võtab pärast pahandusi ettevaatusest ilmumata (s.o. levitamata) jäänud “Vigilia” kolmandas numbris (mille olemasolule viitab vaid hiljem, 1978. aastal, taas ilmuma hakanud “Vigilia” numbriga neli) ette just selle väljaande põhjalikuma analüüsi. Õigesti märgib Isotamm oma artiklis, et “kui välja arvata viimasesse kogumikku suhtumisega seotud inetud ekstsessid, mingit plahvatust ju ei toimunud.” Sellega on ilmselt silmas peetud, et “Kamikadzed” retseptsioon ei olnud plahvatuslik, et see ei põhjastanud soovitud meeleolumuutust otse, vaid tekitas sageli pigem ehmatust ja võõristust. Ehkki kohest muutust tõesti ei pruukinud märgata olla, võib nüüd, üle kolmekümne aasta hiljem, ometi tõdeda, et omakirjastuslike väljaannete meelsus ja mõtted toimisid siiski aja jooksul. Paljud siin esile toodud teemad on ilmselt ka seltskondliku suhtlemise, kui mitte just nende kirjutiste ajal, saanud laiemalt tuntuks ning neist on johtunud rida tegevusi ja huvivaldkondi, mille jälgi märkame ka tänapäeva kultuuris. Isotamme artikkel on äärmiselt oluline aga veel seetõttu, et kujutab endast koos “Vigilias” II ilmunud ülevaateartikliga neist väljaannetest üksikut kriitikahäält oma ajast, kui välja arvata Uno Lahe “Loomingus” 1970. aastal ilmunud kriitiline artikkel ja Poor Yoriku allkirja kandev tutvustus Paul–Eerik Rummolt esimese “Heesi” ilmumise järel. Isotamm vaeb Elleri saatesõnast lähtudes kolme “Kamikadzet” koos, andes ühtlasi hinnangu igale numbrile eraldi. Ta leiab, et tegelikult järgib esimene “Kamikadze” number ehk “Õitsev Tuul” “Marmi” ja “Heeside” suunda “veidi uue autorite valikuga ning uute, üsna meeldejäävate Endel Soonseina illustatsioonidega.” Uutest autoritest toob Isotamm esile Kalle Elleri omapärase siira luule ja Peep Ilmeti debüütluule.

Teise “Kamikadze” ilmumist nimetab Isotamm üllatuslikuks. Vihik on praktiliselt kahe autori, Kalle Istvan Elleri ja Peep Ilmeti kaksikkogu, välja arvatud üks luuletus, mis kuulub Enn Merinurga nime kandvale luuletajale. Enn Merinurk on tegelikult pseudonüüm (pseudonüüme kasutasid omakirjastuses osalenud autorid tihti ning kõigi pseudonüümide taga olevaid isikuid ei õnnestu vist tänapäeval enam tuvastadagi), mille taga seisab 1965. aasta suvel surnud luuletaja Enn Uibo.

Pseudonüüm on kas teadmatusest või mingil muul põhjusel vigane, sest luuletaja ise kasutas oma käsikirjades pseudonüümi “Ain Merinurk”, nagu osutab Isotamm.

Vahemärkusena tuleks lisada, et “Enn Merinurga” luule levis sellal samuti käsikirjalisel ja illustreeritud kujul ning üks eksemplare leidub ka EKLA omakirjastuslike väljaannete kogus. Kaht sõjakat autorit võrreldes osutab Isotamm Elleri sõjalis–heroilisele maneerile ja Ilmeti pisut erinevale, Isotamme sõnul naturalistlikumale laadile. Ta leiab, et “Kamikadze” viib Ilmeti tsükli Sõda I, Sõda II ja Sõda III kaudu loogiliselt välja kolmanda vihiku “Jumala Tuul” juurde. Isotamm tõstab esile kahe “Kamikadze”- vihiku väärtust, öeldes: “Meie moodsama luule segasuses, jõuetuses ning mittemidagiyltevuses mõjuvad Eller ja Ilmet just selle maskuliinse algena, mida kõikehaaravast naiselikkusest tagajärjetult otsitakse.

Kriitika on maininud Jyri Ydi noorimasse luulesse riimi ja puhaste vormide tagasitoojana; kahju, et tema kaasaegsel Peep Ilmetil pole samale kriitikale esitada oma luulekogu. On küll Ilmeti Peebu nime all ilmunud vihikukene enne “Jumala Tuult”, ent seegi on vaid põlatud väikeväljaanne, millega tõsimeelne arvustaja ei arvesta.” Isotamm mõtleb siin ilmselt samuti käsikirjaliselt levitatud valikut “Ilmeti Peebu kaunimad laulud”. “Jumala Tuult” peab arvustaja tugevaimaks luulekoguks kogu almanahhikirjanduses. Seda jälle tänu kahele autorile — Ellerile ja Ilmetile; teised autorid, nagu näiteks Peeter Ilus ja S. Rein (Rein Sander) jäävad Isotamme arvates “kas ruumipuuduse või ainekogu mittesobivuse tõttu tahaplaanile ...”. Ühtlasi viitab Isotamm nimemärgi Kaarina (Jaanus Paal) all ilmunud luuletuse “Kaimukesed sarvepuhkivad...” ridadele teises salmis “... ja vaenlast tappa mõnuga..”, leides et “Jumala Tuule” kogu sõjakuse juures võib “nii kirjutada vaid maniakk või verinoor inimene, kes ehk loomagi tapmist pole lähedalt näinud.” Tõsi, Jaanus Paal kirjutas ilmselt luuletusi kogu kokkupaneku innus, kasutades pseudonüümina naisenimesid (Kaarina, Kirsti Anat), sest mujal ei ole ta ühtki luuletust avaldanud, ehkki on oma mälestustes ja reisiraamatutes ilmutanud märkimisväärset prosaistitalenti. Mõnd luuletust, nagu Ilmeti “Pommisonetti” ja Elleri “Sisside laulu”, peab Isotamm selles kogus aga ka dissoneerivaks, sest need tuletavat liiga selgesti meelde kaasaega, moodustades seega kontrasti ülejäänud kogumikuga, mille “põhirõhk langeb siiski tahtlikult või tahtmatult rahvusromantikale, vast isegi pyydele idealiseeritud muinaseestlaste mõttemaailma kaasaja keeles väljendada.” Kokkuvõtvalt ütleb Isotamm kaht põhiautorit hinnates: “...iga keel on ilus, kui seda ilusasti räägitakse,

lalisemata ja pudrutamata; iga keel on ilus ka siis, kui ma sellest aru ei saa; samuti on iga luule ilus, kui ta luule on, ka siis, kui ma sellest aru ei saa; Ilmet kirjutab mulle arusaadavas keeles, Eller läheneb yha enam võõrkeelele, meeldivad aga mõlemad.” Viimase lauseosaga viitab Isotamm Elleri sihipärasele keeletegevusele, mis tegelikult on alati kooskõlas olnud tema taotlustega luules, suunatud väärtuste leidmisele minevikust või eesti keele ajaloost ja murretest, ning nende abil tänapäeva keele rikastamisele. Meenutada tuleks siinkohal ka, et Johannes Aaviku tegevus keeleeuendajana oli sellal põlu all ja sellest hoiduti juttu tegemast. Ka olid avalikust ringlusest enam-vähem kadunud Aaviku tõlked ja artiklid. Osa Elleri tollasest keeletööst on ehk läinud kaotsi, osast aga on siiski, hoolimata paljude mõistmatusest, saanud tänaseks eesti keeletegelikkuse õigustatud element. Isotamm peab Elleri ja tema pooldajate keeletegevust liialduseks, märgib aga siiski, et see algatus tuleb “spontaanselt ja altpoolt, s.t. pole käskiv ja korraldav, seda ei määrata poolvägisi kaela.” Isotamm viitab, pidades Elleri ja Ilmeti keeletegevust naiivseks, kuid liigutavaks, siiski ka sellele, et seda õigustab *licentia poetica*, iga luuletaja õigus ja kohuski rikastada oma rahvuskeelt. Loodusluuletaja Elleri ja linnapoet Isotamme jõuliste loojanatuuride vastuolu avaldumine on siin üsna ilmne ning taoline vastandus ilmneb üldiselt kogu almanahhiluules.

Kokkuvõtvalt võiks esimese omakirjastusliku luulepõlvkonna üldiselt kirevas loometevuses veel kord esile tuua kolme peamist suunda, mida toetavad ja avardavad peamiselt “Vigiliates”, aga ka luulealmanahhides enestes ilmunud esseed ja kriitika.

1. Omakirjastusest tegelikult laiema ühiskondliku kandepinnaga negatiivne irooniline üldhoiak (mõnikord *beat-* ja hipimaiguline), seotud paralleelnähtustega Läänes ja Venemaal. Nõukogude ühiskonna kriitika ja üleskutse võitlusele, kriitiline hoiak mugandumistendentside suhtes eesti ühiskonnas.(Lisa1).

2. Muistse päris-ugri maailma otsing ja maa-elu idealiseerimine, mis näeb Euroopale orienteeritud arengus algse kultuurimudeli kaotsiminekut.(Lisa 1).

3. Vormilised uuendustaotlused, huvi sürrealismi ja vabavärsi vastu, graafilised eksperimendid (vt. Lisa 1).

4.3. Vigilia

Kui “Marmist”/”Heesist” kolme “Kamikadzeni” on väljaannete sisuks peamiselt luule (v.a. mõni proosapalake ja koguni üks näitemäng, kus aga huvipakkvalt teemaks veidi sürrealistlikus plaanis, kuid ikkagi üsna usutavalt antud ülekuulamine KGB-s) ja mõned eriti olulisi teemasid kajastavad esseistlikud kirjutised, siis esimese perioodi lõpul ilmunud traditsiooni jätkavate “Vigiliate” sisuks on esseistika, kus on püütud lahata ajas olulisi teemasid. Taas kord on paljuütlevalt väljaande pealkiri, mis ladina keeles tähendab valvelolekut, valvast jälgimist, ka sõjaväelist valvet. See pealkiri on mõnevõrra laiema väljaga kui väljaanne ise, sest valvsus, alternatiivne informatsioon ja ühiskonnas toimuva pinev jälgimine on iseloomulik kogu almanahhiliikumisele. Ka “Vigiliates” torkab silma teemade ja autorite ebäühtlus, mis on ikka ja jälle tingitud juba väljaannete eneste iseloomust: autorite valik pidi ikkagi ju piirduma nende kirjutajatega, keda usaldati ja kes söandasid anda oma palasid omakirjastuslikult avaldamiseks, lisaks veel ka väljaandjate mõningane ettevaatlikkus. Oleks äärmiselt vale pidada seitsmekümnendate ja kaheksakümnendate esimese poole seesmist valvsust üksnes põhjendamatuks paranoiaks, ehkki paranoilisi momente ilmselt ka esines.

“Vigiliad” ilmus tegelikult neil aastatel kolm, mitte kaks numbrit. Kolmas number aga jäi ettevaatusest ilmumata ning on olemas n.ö. ilmumata käsikirja kujul, mida mul tänu Peep Ilmetile on olnud nüüd võimalus kasutada.

“Vigiliad” 1,2 ja 3 nagu kaks viimast “Kamikadzetki” pakuvad, eriti tagasivaates hinnates, vaatamata kirjutiste erinevale tasemele siiski omamoodi terviklikku kogupilti ning toetavad oma esseede temaatikaga almanahhiluules joonistuvaid põhilisi suundi kitsamas või laiemas plaanis. Kõik kolm numbrit on varustatud motodega eesti rahvalauludest. Sisaldades rida rahvapärimusele osutavaid ja sellega rohkem tegelema õhutavaid artikleid, on see uueks jooneks jätkuvas omakirjastuse traditsioonis. “Vigilia” I (Sügisene Tartu, 1972) sisuks on peamiselt kultuuriteemalised artiklid, kus paistab silma püüe osutada kitsaskohtadele eesti kultuurielus. Toimetajaks Tõnn Sarv, kes koos vendade Miku ja Henoga oli seitsmekümnendatel aastatel üks silmapaistvamaid rahvaluule ning regilaulu esitamise entusiaste. Esimese “Vigilia” moto on katke Puhja rahvalaulust: *Kohes me lääme vasta ööda, / vasta ööda, vasta kuuda, / vasta armasta aguda?* (Puhja. EÜS 800

(845.1905). Justkui juhtkirjana mõjuvas artiklis “Elab ta veel?” kurdab Tõnn Sarv eesti rahva harimatuse, aga ka kohvikukultuuri pinnalisuse, teadmiste lünklikkuse, tasakaalustamata ideede leviku üle; samuti aga ka ühe osa inimeste taandumise üle lihtsalt (ironilise) pealtvaataja positsioonile. Ta leiab olukorra olevat väljapääsmatu ja küsib lõpuks: mida siis teha? Vaimukas pamfletis “Parkinsoni seadusest ja eesti kultuurielust” rahvaluuleteaduse seitsmekümnendate seisu üle, osutab Kalle Eller asjaolule, et hoolimata koosseisude kasvust ei suuda rahvapärимuse ja eesti keelega tegelevad institutsioonid enam välja anda korralikke kogumikke ega sõnastikke. Ühtlasi on seega osutatud ka nõukogude majanduse allakäigu ühele olulisemale põhjusele: üha kasvavad koosseisud ei olnud, vastupidiselt ootusele, enam võimelised tulemusrikkalt töötama. Samas “Vigilia” numbris on ka ilmunud Andres Langemetsa artikkel “Velmsidemest”, kus autor viitab kahesugusele velmsidemele oma rahva minevikuga. Ta leiab, et kõrvu ehtsa minevikutajuga on “velmside rahvuskultuuriga sünnitanud ka pseudorahvusliku suveniiri — kitši”. jms. Minnes siit edasi laiemale üldistusele, osutab Langemets moele kõige laiemas mõttes, mis seob ühiskonna omamoodi tervikuks. Edasi kirjeldab ta selle nähtuse pealiskaudsust ja vaenulikkust progressiivse mõtte suhtes. Langemets leiab kokkuvõtteks, et nn. “moe hulga” kahanemise eest tuleks igati võidelda ning hoolitseda ka selle eest, et velmsideme kandjaks jääks ennekõike kultuuri valdkond.

Juba mitmendat korda omakirjastuses esinev Ain Kaalep on kaastööna “Vigiliale” I kirjutanud “Monoloogi Heinrich Koppeli haul”. Ka selles essees vaadeldakse justkui selle auväärse eestikeelse Tartu Ülikooli esimese rektori pilgu läbi seda, milliseks on kujunenud Tartu Ülikool seitsmekümnendatel. Leidnud temale omasel kombel kõrghariduse alal ka palju positiivset (nagu stipendiumid, suurenenud koosseisud, uued uurimisasutused, Teaduste Akadeemia loomine jne.), leiab Ain Kaalep siiski, et häbeneneda tuleks klassikalise filoloogia kadumist ülikooli õppekavadest, mida ei saaks seletada fraasiga *tempora mutantur*. Ta kirjutab: “... rahvuslik kultuur, mis jõuab rahvusliku akadeemilise hariduseni, peab olema komplektne nähtus, ja ... kett, millest mõni lüli puudub, ei ole enam kett, vaid hunnik lüüsid ja juppe, olgu need omaette kui kvaliteetsed tahes. Teie ajal, loomisperiodil, mõeldi ju alati komplekselt.” Kaalep osutab ka Koppeli kodanikujulgusele, jutustades 1905. aastal aset leidnud seiga tema biograafiast, mil Koppel liitus karistussalkade tegevuse vastu avalikult protesteerinud haritlaste rühmaga *post factum*, nõudes enda

vangistamist koos nendega, ehkki ta sellele dokumendile eemalviibimise tõttu alla kirjutanud polnud. Niiviisi viitab aga Kaalep ka vajadusele astuda ebaõigluse vastu välja, öeldes: “Selge julmuse vastu saab vahel tõesti nii üles astuda, mingi või pea. Ent, härra professor, kui te oskaksite anda nõu, kuidas üles astuda selge totruse vastu? See ju pead ei tahagi!” Selle lausega on hästi iseloomustatud võimude ja üleastujate suhet seitsmekümnendatel: “pehme” kontroll seisnes peamiselt hüvede võimaldamises, administratiivses karistamises, ilmumisvõimalustest ilmajätmises, mitte niipalju vangistamistes või laagrissesaatmises, ehkki ka seda tuli ette. Enamasti ametialasest repressioonist piisaski.

Esseistina astub “Vigilias” I üles ka enesele omakirjastuses luuletajana juba nime teinud Peep Ilmet artikliga “Laulust”. Sekundeerides temaatiliselt nii Langemetsa artiklile “Velmsidemest” kui ka Elleri kirjutisele “Parkinsoni seadusest ja eesti kultuurielust”, kritiseerib Ilmet levivast massikultuurist kantud estraadilaulu välist kõledat sära ja inimeste (tollase) koduse ühislaulmise magedust, leides et laulukultuuri tuleks tagasi tuua regilaul. Viidanud vastavasisulisel Veljo Tormise artiklile “Sirbis ja Vasaras”, arvab Ilmet, et regilaul saab elustuda vaid siis, kui kodudes “neid yrgseid laule jälle laulda osatakse”. Kodulaulu rikastamiseks pakub Ilmet aga veel laulumaneeri, millele juba tollal oli antud nimi “folklaul” ning mis hiljem keeleliste nimeotsingute käigus teisenes “holalauluks”. Juba tol, 1972. aasta suvel toimus Peeter Tooma, ühe folklaulu innukama edendaja eestvõttel Tallinnas selliste laulude suur ettekandmine. Peep Ilmet liigitab folklaulud kolmeks põhitüübiks: “1) laulud originaalsete sõnade ja viisiga; 2) tuntud sõnadele; 3) või tuntud viisidele tehtud laulud, kusjuures vastavalt viis või sõnad on originaalsed”. Artikli autor rõõmustab uue laulumaneeri tekke üle ning leiab. “Võib kindlalt öelda, et laulu ja luule vahel, mis nagu oleksid yksteisest ajapikku kaugenend, on jälle leitud tugev side (*Me peame ju väga tasa käima ... Ihu on surnud ja mõte on maetud ... jt.*).” Seega siis leiamegi “Vigiliatest” toetust aimdusele, et omakirjastuse hääbumine mõneks ajaks pärast 1972/73. aasta repressioone ei pruukinud veel tähendada nende vaimsuse kadumist, vaid vastupidi, kandepinna avardumist läbi sündiva ja läbi kogu selle ning järgmise kümnendi kestnud folklaulu traditsiooni. Ilmet viitab ka selle laulukultuuri otsesele vastandumisele nõukogulikust peaaegu sunniviisilisest isetegevusest kantud massikultuuriga, leides et just folklaul on sobivaim laulumaneer laulmiseks kodudes.

Pisut kõrvaliseks jääb selles põimuvas temaatikas Indrek Saneda (Talis Bachmann) allkirja kandev kurtmine eesti naise frigiidsuse üle, mida ennekõike ilmestab pealkiri: “Oletusi ja kahtlusi seoses eestlannade naiselikkusega”, kusjuures autor osutab ka märgatavale vahele tegeliku puritaanliku nõukogude kasvatusel ning näiteks filmides ja raamatutes pakutud tunde- ja armuelu vahel. Ta kurdab ka naiste emantsipatsiooni tõusuga kaasneva feminiinsuse languse üle.

Numbri lõpetab tegelikult lootusrikkamale meeleolule häälestava esseega “Elame veel!” Jaan Lykos (Jaan Unt), kes üleüldise “virisemise” foonil leiab, et vaja on siiski mõelda ning leida enesele kõlblik ning kättesaadav tegutsemise vorm, positiivne programm. Võttes üles Tõnn Sarve avaartiklis esitatud küsimuse: “Mida siis teha?”, vastab Jaan Lykos: “Kõike, mida soovite, Aga kõigepealt küsige endalt: Mida ma tahan? Kuidas võiks mõni asi olla teisiti? Püüdke vastata nii konkreetset, et suudaksite leida konkreetse vastuse ka järgmisele küsimusele — mida tuleks selleks teha ja kuidas. Ja siis asuge tööle.” (KM EKLA f 321 m 20:6). Ise oli ta neil aastatel juba asunud tööle eneseharimise alal, õppides vabariikliku stipendiaadina Ždanovi nimelises Leningradi Riiklikus Ülikoolis klassikalist filoloogiat. Kahjuks tuli tal naasnuna veeta oma parimad loomeaastad praktiliselt töötuna ja ilmumisvõimaluseta.

“Vigilia” II, dateeritud kevadine Tartu 1973, juhatab jälle sisse rahvalaulumoto: *Tohi laulda vai ei tohi’/ Kes sääl koton kullaõs, kua mõtsan mõtõlõs?* (Sangaste. H II 5, 370 (6) 1883). Esseekogu ise sisaldab taas küllaltki tervikliku ühissuunaga artikleid. Eelpool on juba juttu olnud Johnny B. Isotamme kokkuvõtvast ja väärtusliku bibliograafiaga varustatud kirjutisest, mis nüüd, tagantjärele vaadates võtabki kokku selle esimese omakirjastusperioodi (mille raames järgnes vaid tegelikult ilmumata jäänud “Vigilia” III). Isotamme artiklist oli juttu juba eelpool, sest ta tegeleb peamiselt “Vigiliate”-eelsete väljaannetega, bibliograafia sisaldab ka vaid “Vigilia” esimest numbrit. Järgneb Oskar Ainma “Ääremärkus aktiivsusest”. Artiklis võetakse üles juba “ÜTÜ Laualehest” tuttav teema: mõttevahetus ülikooli ajalehes selle üle, “miks noored inimesed (kirjanduslikus) loomingus nii passiivsed on.” Oskar Ainma artiklist on näha, kuidas ametlik organiseerimistöo hoolimata väljapakutud rahalistest preemiast jms. tegelikult liiva jookseb. Ainma ütleb selgelt välja: “Selle otsesed põhjused: almanahhi (ülikooli poolt organiseeritud kirjanduslikku kogumikku — K.U.) organiseeritakse leigelt ja valede meetoditega, autorite ja ametlike ringkondade väärtuste erinevus ning nendest kahest tulenev avaldamisvõimaluste

vähesus.” Väärtuste erinevusest kõneldes toob Ainma välja: “Mitte ainult kirjanduslikus, vaid kogu ühiskondlikus tegevuses torkab silma tendents: kui noored inimesed rakendavad oma energia ainult etteantud programmi võimendamiseks, on neile kindlustatud tegevusvabadus, vahendid ja kõrgemate organite heakskiit (näiteks hetketeemad — võitlus alkoholismi vastu ja õppeedukuse tõstmise eest); niipea kui on tegemist omaalgatuse, uute, veel ametlikku tunnustust saamata mõtete või — hoidku jumal! — kriitikaga, nii hakatakse seadma tõkkeid. Eriti sotsiaalseid nähtusi puudutavate küsimuste korral (näiteks ülikooli klubis tegutsenud mitmete ansambelite kogemused).” Siin on kokkuvõtvalt kirjeldatud kogu seitsmekümnendate (ja osalt *glasnosti*-eelsete kaheksakümnendate) kogemust. Ainma aga jätkab: “Etteantud retseptide järgi konstrueeritud maailm on avastamata maailm ja ühel heal momendil võib ta osutada fiktsiooniks.” Autori positiivne programm — hakata tõesti välja andma ülikooli koondunud noorte autorite vaba almanahhi, mida saaks trükkida rotaprintis (ülikooli väljaannete väljaandmiseks mõeldud offsetpõhimõttel töötav trükikoda) — on muidugi öeldu pinnal vaid utopiahõnguline hüüatus.

Ainmale sekundeerib nüüd ka põhimõtteliselt omakirjastuslikuks autoriks taandunud Paul–Eerik Rummo, kelle kogu “Saatja aadress” eelmisel, 1972. aastal, ilmumisluba ei saanud. Rummo kommenteerib siin ilmselt omaenda hiljutist kirjastamiskogemust seoses koguga “Saatja aadress”, kogu ennast seejuures konkreetselt mainimata, põhjendades ka seda, miks ta eelistab üldjuhul avaldada oma kirjutisi ametlike kanalite kaudu. Ta ütleb aga ka: “Muidugi – lõpmatult alandada ei lase ennast keegi, isegi uudishimu pärast mitte, liiatigi kui iga asja uudsus end hooti täiesti ammendanud on ja kõik juba ette teada. Alati ei jää selleks aegagi, sest uued impulsid tulevad peale, nõudes teostamist, ning ka leiba peab teenima. Siis lepid väiksema levikuga — sest parem ikka kümme eksemplari kasvõi esimeste ettejuhtuvate lugejate käes kui kümme tuhat katusel või üksainus su oma portfellis. Loodad seejuures muidugi vargsi nende väheste lugejate suuremale vastuvõtlikkusele, nende kvaliteedi kõrgusele kvantiteedi arvel — kunagi teadmata kui põhjendatult.” Rummo ei mõista kedagi hukka ega sea kedagi teistele eeskujuks. Ta nimetab oma kirjutist “inimlikuks dokumendiks” ja “informatsiooniks”. Sellest ajast levis “Saatja aadress” (nähtavasti siis “Vigilia” toimetuse eestvõttel) kirjandusringkondades käsikirjalisel kujul ning selles mõttes kuulub ta ka kindlasti just selle aja konteksti.

“Vigilia” II jätkub Peep Ilmeti artikliga “.. miä um vikä laulu laulda ...”, kus autor taas õhutab lugejaid tegelema ja hindama oma rahva loomingut ja eesti maa–arhitektuuri, säästes ühtlasi loodust, öeldes näiteks: “Meile näitavad aja märgid, et on aeg lõpetada kobakate püstitamine metsa ja elode arvel ning maatarkus tagasi õppida. Olgu, et omast paest ja raudkivist, aga need kobakad on võõrad; sihukestega pole lihtsalt midagi peale hakata. Võõrale mõttele ehitatud kobaka otsas jääme ilma iseendist. Miks mõelda võõraid mõtteid, kui meil endil on neid suur ja terve vihik!” Kas pole praeguses hoidvas ja säilitavas talukultuuris (aga ka linnamajade ja –korterite kujunduses) tuntav õhkõrn side Ilmeti tollaste mõtetega? Veel leidub “Vigilia” selles numbris vastulause Alo Lillela (pseudonüüm, mille taga kolm autorit: Reet Valgmaa, Krista Kaer ja Kersti Tigane /Unt/) sulest eelmises numbris Indrek Saneda artiklile, kus kurdeti eesti naiste seksuaalkäitumise puudujääkide üle. Alo Lillela rõhutab, et ilmselt pole häda siiski niipalju eesti naistes, vaid kogu ühiskonnas, mille põhijooneks on silmakirjalikkus. Numbris lõpetab Kalle Elleri artikkel eesti päritolu loomatõugude kaitseks. See on teema, millega Eller tegeleb ka tänapäeval, mil rahvuslikud loomatõud ja puuviljasordid on Euroopas aktuaalseks kõneaineks.

“Vigiliate” ilmumise katkestas selle perioodi esimene suur vahelejäätmine. Kolmas number jõuti aga siiski kokku panna ning see on hülsipaberile trükitud “käsikirjalise” käsikirjana ka mõnes eksemplaris säilinud. Enne asumist omakirjastuse seiskumise põhjuste vaagimise juurde oleks siiski õige ka anda ülevaade sellest “Vigilia” haruldasest numbrist, sest number moodustab mõtteterviku eelnenud kahe väljaandega ning ühtlasi ka kogu esimese omakirjastusperioodiga.

Traditsioonikohaselt juhatab väljaande sisse moto: *Meie üte eide latse, / üte taadi taimekese: /üüts meid eite imetanu, / üüts meid kätki kiigutanu* (Tarvastu. H II 55, 433/4.1986). Ilmumise aastaarv on 1973. Numbris avab seekord jälle Tõnn Sarve artikkel: nüüd kirjutab Sarv eesti kirjanduse probleemidest seoses suguühete kujutamise eesti romaanides. Teema võiks iseenesest praegusel lugemisel tunduda kas naljaka või tühisena või mõlemana, kuid silmas tuleb jälle pidada ajastu konteksti ning eesti romaani asendit selles, ühtlasi aga ka Lääne romaani üldisemaid suundumusi kogu 20. sajandi vältel. Oluline on märkida, et seitsmekümnendatel Eestiski huvi äratanud ameerika romaan levis põhimõtteliselt piiramatult ning see asjaolu nihutab veidi ka Tõnn Sarve artikli tausta: oletada võib, et kirjatüki autoril on silme eest eeskujud mujalt. Omakirjastusliku põlvkonna vastuhaku sisuks oli, nagu

eelpool ka märgitud, kindlasti ka seos maailmas käimas olevaga ühelt poolt, mis avaldus ühisjoontes üha enam leviva hipiliikumisega ning sümpaatias *beat*-ideede vastu, vabamas riietumismaneeris, juustemoes, käitumises, habeme ilmumises moepilti jne., ning vastuhakk nõukogude ühiskonna puritanismile teiselt poolt (nagu viitavad ka “Vigilia” esimeses numbris ilmunud Indrek Saneda artikkel ning teise numbri vastus sellele). Tõnn Sarv leiab oma iroonilises kirjutises, et eesti romaanis on sugulise ehk, nagu ta ütleb, “koitaalse” käitumise kujutamise lood kehvapoolsed. Ta kirjutab: “Selge näib olevat üks: tõsine kahtlus, kas mitte enam eesti kirjanikke ei ole eunuhhid ..., näib vist olevat ära langenud. On see siis seotud laias maailmas toimuva sex-revolutsiooniga või täiesti loomuliku reaktsiooniga kriitikale, igatahes on eesti kirjandus rikastunud mitmete kritiseeritud lynka täita pyydvate tähtteostega. Positiivse näitena nimetab Sarv artikli lõpus kolme teost: Enn Vetemaa ”Munad hiina moodi” (1969), Teet Kallase “Heliseb–kõliseb...” (1972) ja Lilli Prometi “Primavera” (1971). Sarv jagab pärastõjajaegset kirjandust irooniliselt ümber periodiseerida püüdes selle nonkoitaalseks ja koitaalseks ning rõõmustab koitaalse perioodi alguse üle. Edasi paneb Sarv ette liigitada koitaalsed romaanid mono-, di- tri- ning polükoitaalseteks ning tõdeb, et eesti kirjanduses on tegemist üksnes monokoitaalsete romaanidega. Sarv leiab: “Vaevalt, et siin saab kirjankke syydistada yhekylguses või –mõttelisuses. Pigem näib tegemist olevat lihtsalt žanripuhtuse hoidmisega. On ju monokoitaalses romaanis võimalik äärmise selgusega välja tuua koitaalse romaani kõik olulised kyljed. Oligo- ja polykoitaalses romaanis kipub eriti väheste kogemuste korral kaduma või ähmastuma monokoitaalset romaani iseloomustav kordumatu põhjamaine kargus, gradatsiooni ja degradatsiooni jälgimine asendub paljude koituste omavahelise võrdlusega jn.”

Sarve artiklile järgnevast Johnny B. Isotamme artiklist “Kolm surmalendurit” oli otstarbekam kõnelda seoses “Kamikadze”-trükistega; sellele järgneb Ernst Niimandi (Mati Sirkel) autorinime kandev kirjutis pealkirjaga “Paul–Eerik Rummo “Saatja aadressi” lugedes”. Niimand, olles seega Rummo nüüdseks käsi- ja omakirjastunud “Saatja aadressi” esimesi kriitikuid, samuti käsikirjalisi, osutab olulistele muutustele selle uue kogu luules võrreldes Rummo varasema luulega ning nimetab “Saatja aadressi” luulet “poetiliseks nullstiiliks”. Küsides edasi, mis saab siis selleks pedaaliks, millele vajutades sünnib sõna kunst, kui loobutakse “enamusest apriorsetest luuletunnustest–tugedest,” leiab artikli autor, et selleks

võiks esmalt olla foon, kuid arvab, et sellest üksi ei piisa. Osutanud, et luuletuste autori eemaldumine eesti luule tavapärasest estetismist, “troopidest “tropistunud” luulelaadist”, on ilmselt tahtlik, leiab Niimand, et see ongi luule kui “igasuguse elava kirjanduse vältimatu omadus” rikkuda pidevalt normikaanonit. Rummo kogu iseärasusena toob Niimand esile normikaanonit ületavana just autori keelekasutuse, “keelesüsteemis latentselt varjul olevate poeetiliste tahkude, potentside väljatunnetamise”. Mõõnnud, et “keelepoeesia leidmiseks on muidugi vajalik intellekti valiv, kombinatoorne tegevus, sõna kui teema kõigi suhestamisvormide järeleproovimine ...”, osutab Niimand, kui oskuslikult laseb Rummo oma kogus paista, nagu looks luulet keel ise. Täheldanud struktuurianaloogiaid muusikaga, rõhutab artikli autor, et tegemist pole siiski muusikaga musikaalsuse tähenduses. Võrreldes “Saatja aadressi” luulet Rummo varasema maneeriga, leiab Niimand, et luuletaja “varasema luule sõnamaagia lummav intensiivsus, loitsiv crescendo sai tuge ja hoogu muu hulgas teatavaist sõna- ja väljendusvormeist, loitsusõnadest, mis täitsid ilmselt ka autori jaoks vajaliku inspiratsioonidroogi osa. “Saatja aadressis” esinevad samuti teatud sõnad-väljendid, mille funktsioon on aga hoopis vastupidine – talitsev, “luuletajat looma” kammitsev, distantse säilitav, sarnanev romantilisele ironiale selle klassikalises tähenduses, võimaldades autoril vältida kujutatavaga kokkusulamist, luuletuse kulgemist jagamatu, eristamatu vooluna ...”. Kriitik jagab “Saatja aadressi” luule kahte rühma: luuleks, kus autoril on tegemist “ontoloogilise antuse, vahetu olemisega”, ning luuleks, kus on tegemist “vahendatud, demagoogilise, deformeerunud pseudoolemise”, kus autor kasutab kõige enam “piiritõmbavat ironiat”. Rõhutades luulekogu autori püüdu abstraherida (ümbritsevat ja üleüldist) eksistentsiaalset mõttetust, leiab kriitik, et see ongi kogu fundamentaalne teema erinevates variatsioonides. Jõudes koos Rummoga tõdemuseni, et “meie eksistents pole ju muud, kui käesoleva hetke terav tipp kahe hüpoteetilise igaviku vahel, perspektiivide muutumine punktuaalseiks”. Sellises tõlgenduses paigutub Rummo kogu kindlalt seitsmekümnendate konteksti, liitudes filosoofiliselt abstraherivana ja ülimalt kunstiküpsena üldise eksistentsiaalse “masenduse (ja) mässu” meeolelu ja “luuletava keele” vormisuundumusega.

Niimandi artiklile järgneb Andres Langemetsa kaastöö, mis on suunatud üksnes autoriteetidele tuginevate arvamuste ehk vahendatud arvamuste vastu. Artiklis on pühendatud hulgaliselt ruumi ajastu ühele ahistavale joonele: tarvidusele igas

teadustöös või muus kirjatükiski viidata marksismi klassikutele ning üldse liialt vähele iseseisvusele mõtlemises. See aga oli kahtlemata teema, millest aastal 1973 avalikult rääkida ei tohtinud. Samas kasutab Langemets oma artiklit lõpetades võimalust, et avaldada kahtlust, “kas rahvalaulu-, kombestiku, –muusika ja – maailmavaategi kampaanialikul propageerimisel ei kiputa viimaks uutsugust vahendatust looma.” Langemets viitab siin tõesti sellal tugevnevale n.ö. rahvapärast rõhutavale liikumisele, kartes, kas see mitte ei muutu nii kõikevaldavaks, et minetab oma positiivse tähenduse. Siinjuures on oluline meenutada seitsmekümnendate kultuuri kahesuunalisust: etnilised väärtused ja juurteotsing ning rahvuspiiride ületamise püüe, eeskujuks peamiselt inglise ja ameerika kultuur, aga ka massikultuuri nähtused.

Ott Soo oma järgmises artiklis kõneleb rahvusteadustest ehk “omateadustest”, nagu ta artikli avalauses neid nimetab. Irooniliselt leiab artikli autor, et rahvusteadused, mis tegelevad muinsustega, edenevad ning edenevad veel ilmselt kaua tänu aeglusele ja tõsidusele, millega töötavad uurimisasutused. Sekundeerides Andres Langemetsa artiklile velmsidemest “Vigilia” esimeses numbris (vt.lk. 63), leiab autor, et “muinasteaduste akadeemiline side kaasaega paistab peaaegu ainukesena silma kvalifitseeritud konsultatsioonides, mille tulemusena vanema rahvuskultuuri elemendid, dekoratiivsed ja ainulaadsed, meie laulupidudel ja muudel esinduslikel või lõbustuslikel masskogunemistel; ka TV-s, mis on meile edukalt tõestanud, et kõige naturaalselt rahvuslikuga saab lõpmatult palju meelelahutust ja nalja, eriti kui professionaalselt ühendatud internatsionaalse parajalt peene pikantsusega – on teaduse väärrika täpsuse tasemel.” Edasi leiab autor, et rahvusteadusi, mis uuriksid lähema mineviku rahvuskultuuri, praktiliselt ei ole olemas. Ning seda arvatavasti sellepärast, et seda ei peeta vajalikuks. Rõhutades rahvusteadustega tegelemist eriti väikerahvale oluliseks, leiab ta teemat siiski pikemalt arendamata, et asi on halb.

Numbril lõpetab Jaan Kaplinski artikkel pealkirjaga “Rahvuskorralikkusest”. Kaplinski leiab, et juba rahvusküsimusest rääkimine on rahvuse küsitavaks muutmine ning edasi arutledes jõuab tõdemuseni, et nn. rahvusküsimus on lihtsalt korralikkuse küsimus. Kaplinski leiab, et inimesed, kes muidu korralikult hoolitsevad oma lähiümbruse eest, enam ei hooli oma keelest. Keele ja rahva seoste viidates rõhutab Kaplinski, et rahvas, kes kõneleb viletsat keelt, on vilets rahvas. Ta kirjutab: “Korras

keel ja korras rahvuskultuur loovad meie– jaoks– maailma, korraldavad vastavuse inimese ja teiste inimeste, inimese ja ümbruse vahel. Ma usun, et lohakile jääv keel ja rahvus tähendavad sedagi, et need vastavused on korrast ära.” Kaplinski peab oma rahvuse ja keele kaotamist kaasaegseks nähtuseks ning leiab, et see toob kaasa üksinduse, mida tunnevad suurlinnade elanikud. Artikli autor leiab, et kindlasti on see osa keskaja lõpust alanud suurest materialiseerumisest. Võrreldes teooriste talupoegade keelekasutuse näiteid, millega ta on tutvunud rahvaluule arhiivis, leiab Kaplinski: “Kus on meie kõrvad, silmad, keel, meel? Või kuidas muidu saame leppida selle keelega, mida päevast päeva kuuleb raadios ja TV-s, loeb lehes ja raamatus? Kuidas muidu katsume läbi saada keeleta, luuleta, mõtlemata, tundmata, kannatamata, laulmata, karjumata, uskumata, mäletamata? Kuidas muidu normeerime keelt nagu sõja ajal võid või suhkrut?” Kaplinski lõpetab artikli, väljendades lootust uuestisünniks. Peab tõdema, et mure eestlaste keelekasutuse pärast on nii omakirjastusliikumist kui ka mitmeid avalikult ilmuvaid autoreid siduv teema. “Vigilia” III lõpeb kolme “Vigilia” koondsisukorraga.

4.4. Varia

Esimesel omakirjastusperioodil ilmus väljaandeid veelgi, nendes aga pole jälgitav käsitletud vihikutes ilmnev mõtte– ja tundeühtsus; vihikute sisu on veelgi kirjum, kusjuures luulest moodustab suurema osa tunde– ja juhuluule või looduslüürika, milles ka vormiliselt pole märgata püüdu näiteks traditsioonide lõhkumisele. Nende väljaannete puhul on ennekõike oluline lihtsalt nende kokkupanek ja ilmumine ise, mis kõneleb traditsiooni plahvatuslikust levikust seitsmekümnendate piiril, seda enam, et koostajad ja osalt ka autorid moodustavad üha avarduva ringi. Ilmneb ka väljaannete omavahelisi seoseid, viiteid üksteisele ja neis (eriti “Vigiliates”) algatatud diskussioonide jätkumist. Eraldi tuleks välja tuua väljaannet “Thespis” I –V, mis samuti sel perioodil on kokku pandud ning mis on praeguseks ainsana omakirjastuslikest väljaannetest tervikuna trükitis ilmunud.

Tähtsamateks omakirjastuslikeks vihikuteks sellest perioodist on lisaks eelnimetatutele peetud veel kogumikke “Karjamaa” ja “Kurekell”. Mõlemad on vastavalt esimese perioodi väljaannete traditsioonile kaunilt kujundatud: “Kurekella”

on kujundanud Enn Tegova ja koostanud Jüri Adams; “Karjamaa” kujundanud Rein Tammik ja koostanud Matti Milius. “Kurekell” (1969) sisaldab enamasti luulet, erandiks Johnny B. Isotamme proosapalad “Kolm groteski”; autorid, kui välja arvata Joosep Tammo kaastööd, on juba varem omakirjastuses kirjutanud. “Kurekella” on valitud malbemat tundeluulet. “Karjamaal” (1972) on terve rida uusi autoreid, nagu näiteks Peeter Simm, Hindrek Rääk jt.. Osa neist on avaldanud kirjutisi veel mõnes väiksemas väljaandes, nagu näiteks “Meie” ja “Kristjan”. “Karjamaa” on trükitud õrnale siidpaberile (võib-olla suurema eksemplaride arvu taotluses) ja seepärast on teda üsna raske lugeda. “Karjamaas” leidub luule kõrval ka paar esseistlikku kirjutist, mis võiksid täiendust pakkuda “Vigiliate” temaatikale. Üks artikkel on Uku Masingult, kes sellal samuti ju varjukirjanduse poolel asus, pealkirjaga “Eesti hingest” – kirjutis, millel, nagu ka üksikult käsikirjalisel kujul levinud Uku Masingu töödel, oli mitmete omakirjastusega seotud isikute vaadete kujunemisel kindlasti oluline roll. Mis puutub Uku Masingu tekstidesse, siis on siinkohal ehk kohane mainida, et juba kuuekümnendate lõpu vabamate tuulte aegu pidas Masing teater “Vanemuine” juures üsna avarale kuulajaskonnale loengusarja, mille konspektid levisid hiljem käest kätte; seitsmekümnendatel aga, eriti seitsmekümnendate teisel poolel, kui kirjutusmasinate kättesaadavus oli oluliselt ulatuslikumaks muutunud, hakati Masingu teoseid üsna massiliselt paljundama.

“Karjamaa” pakub lisa ajalehes “Põllumajanduse Akadeemia” ilmunud ja omal ajal rohkem tähelepanu pälvinud mõttevahetusele, mis järgnes seal ilmunud Kalle Elleri kirjutisele “Maarahvast” (hiljem ilmunud ka “Vikerkaares” nr. 3, 1990 koos Tõnn Sarve kommentaariga ja kogumikus “Maarahva elujõud II. Müüdid ja tegelikkus”. Tartu, 1998), autoriks tollal juba Peterburis õppiv Jaan Unt. Osa Elleri kirjutises “Maarahvast” esitatud mõtetest on esitatud ka “Jumala Tuule” saatesõnas. Vastates “Põllumajanduse Akadeemias” Diletandi (Jaan Isotamm) varjunime all diskussioonis osalenud sõbrale, kritiseerib Unt tema väiteid Elleri omade vastu, jõudes kirjutise lõpus järeldusele, et läbimõeldult võiks Elleri kriitik temaga hoopiski nõustuda ning tema mõtteavaldustele olulisi täiendusi pakkuda. Jaan Unt oli mõttevahetuses ühe kirjutisega juba ka “Põllumajanduse Akadeemias” osalenud, kuid “Karjamaas” ilmunud artikli Eestisse saabumise ajaks oli mõttevahetus juba lõppenud.

1969. aastal on Tallinnas kokku pandud omakirjastuslik kogu, kus tähelepanuväärseimaks kirjutiseks on Paul–Eerik Rummo ülevaate- ja ühtlasi probleemartikkel “Kirjanduslikeks kihhermeiks tellitud”, mis selle väljaande huvipakkuvaks teeb, sest siin pakutakse lisa neile vähestele kriitilistele artiklitele, mis almanahhikirjanduse kohta üldse on kas avalikult või omakirjastuses ilmunud. (Oletada võib, et artikkel oli tellitud ajakirjale “Noorus”, kus kirjanduslikeks kihhermeiks nimetatud kriitikarubriik neil aastatel ilmus.). Rummo nendib, et “senini on meie kirjanduse uuenemise (või peaks vist ütleva — taastumise) peamiseks viisiks olnud põlvkondade vahetumine professionaalse kirjanduse raames, see tähendab, meie kirjandus on muutunud niivõrd, kuivõrd iga uus põlvkond on esialgu kaasa toonud oma materjali, oma värskuse ja omad vahendid või tahab neid omada”. Leides, et kirjanduselu on nõnda muutunud suletud süsteemiks “kõigi selle ohtudega”, täheldab Rummo juurdetulijatest, seega omakirjastuse autoritest kõneldes nende ükskõiksust professionaliseerumise kui eesmärgi ja kui vahendi suhtes. Tunnistades, et tavapärasest arenguteed kasutades “kaasnevad sellega peaaegu alati mööndused”, leiab Rummo, et seeläbi muutub tavapärase arengutee ühtlasi küsitavaks ning et see “kahjustab mitte ainult toda uustulnukat, vaid ka kogu kirjandust ...”. Selline protsess eemaldab Rummo arvates kirjanduse oma publikust ning röövib sellelt valikuvõimalused. Märkinud ka, et äärmiselt kontrollitud kirjandusprotsessi tõttu ei ole näiteks Kirjanike Liidu liikmeteks saanud mitmed publiku hulgas austatud ja tuntud autorid, leiab Rummo, et päris noorte puhul on “tegemist muuga kui uue kujuneva lüluga meie kirjanduse peenikeses, aga katkematus ahelas.” Rummo küsib, miks siis uued õpipoisid ei igatsegi meistriteks. Ja vastab ise, osutades ametliku kirjanduse erilisele seotusele (üldse ja eriti ilmselt Nõukogude Liidus) ametivõimudega, kusjuures kirjanikud (jälle ilmselt pidades silmas aega) “elavad seda läbi mitte võrdsuse, vaid alluvusena”. Siit toob Rummo esile nii omakirjastuse kui ka nende autorite teadliku valikuvõimaluse, kes ei soovi end võimudega siduda, kuid soovivad siiski oma kirjutisi publiku ette tuua kas või piiratud ringis. Rummo leiab, et sellisena sarnanevad omakirjastuslikud väljaanded folklooriga, jäädes siiski kirjalikena ka nimeliseks ja individuaalseks. Rummo leiab, et selline eneseväljendussoovi jõudmine tegudeni on igati tervitatav ning avaldab lootust, et “äkki on see millegi algus”. Seega on Rummo selles 1969. aastal kirjutatud artiklis osutanud kirjanduse kahestumise võimalusele, mis tõesti seitsmekümnendatel ka aset leidis, samuti sellise kahestumise

mõlema poole eelistele ja puudustele. Tulevikku piiludes ennustab Rummo kirjanduse uue kvaliteedi teket, kui need kaks liini jälle kord üheks saavad. Samas aga hoiatab ta ka vaenutsemise eest, leides, et sellisel juhul tekib “kaks kultuuri ehk kaks kultuuritust, kaks eimiskit”.

Tänast kirjanduse ja kriitikapilti vaadates võib ehk kõnelda pigem mahavaikimisest, mis võib osalt tuleneda teadmatusest. Põhjuseks on, aga ainult osalt, ka see, et osa seitsmekümnendate aastate luuletajaid on või olid seitsmekümnendat keskel ise luuletamisest loobunud (Isotamm, Eller, Tomingas). Osa sellest põlvkonnast välja kasvanud luuletajaid (Ilmet, Varblane, aga ka Reet Sool) sattus ilmuma hakates küll esialgu tähelepanu orbiiti, siis aga varjutasid nende loometee noorte, pealttulevate luulepõlvkondade looming, muutuv luulepilt ja uus tung Parnassile.

4.5. Esimese omakirjastusperioodi lõpp ja lõpu põhjused

Esimese omakirjastusperioodi lõppemise põhjusi on mitmelaadseid. Esimene ja kõige loomulikum põhjus on mitme kogude koostaja ja olulise autori lahkumine Tartust. 1970. aastal oli Tartust tegelikult lahkunud ja kooliõpetajana tööle asunud Kalle Eller, kes 1973. aastal taandus Karulasse metsaametnikuks, kuhu jäi 1988. aastani. Pärast eksmatrikuleerimist Tartu Ülikoolist ja kaht aastat sõjaväeteenistuses siirdus Leningradi õppima (1971–1976) esimeste almanahhide üks kokkupanijaid Jaan Unt. “Kolme mehe laulude” üks aktiivseid osalejaid ja autoreid Peeter Ilus viibis neil aastail samuti juba Peterburis, õppides seal teatriteadust. Peep Ilmet oli sõjaväes, kust pidas kirjavahetust Kalle Elleri, Endel Soonseina, Jaan Undi ja Jaanus Paaliga ning lülitus omakirjastusse kohe pärast sõjaväest saabumist. Mitu agarat omakirjastuses osalenut, nagu Ave Alavainu ja Leelo Tungal, lahkusid Tartust Tallinna seoses õpingute lõpetamisega või mõnel muul põhjusel, kus kumbki enam end almanahhikirjandusega kaastöö mõttes ei sidunud. Tutvus ja omavahelised sidemed aga säilisid, ka nendega, kes viibisid näiteks sõjaväes või Eestist eemal.

Enam-vähem aastaks 1972 oli tegelikult hoogu sisse saamas ka Eesti dissidentlus ehk teadlik vabadusvõitlus. Kuigi 1960. aastate koolinoorte vastupanurühmitused olid tegevuse lõpetanud või nende liikmed vangis, välja arvatud

peamiselt lendlehti levitav rühmitus *Memento*, mille liikmed jäidki avastamata, ning Rahvapoja nime alla tegutsenud Valdur Raudvassar, kes tegelikult esimesena saatis okupeeritud Eestist kirja rahvusvahelistele organitele ning kes samuti jäi tabamata (Niitsoo, 60), saabus kuuekümnendate lõpul Eestisse tagasi ka esimene, Mordva laagris tegelikult konsolideerunud Eesti nõukogudeaegsete vabadusvõitlejate põlvkond: Isotamm oli naasnud juba 1963. aastal; Enn Tarto naasis Tartusse esimest korda 1960. ja teist korda 1968. aastal; Erik Udam 1966. ja Mart Niklus samuti 1966. aastal. Leidnud eest lootuse kaotanud ja kohandunud ühiskonna, asusid need inimesed varasemast karistusest hoolimata siiski uuesti tegutsema. Oluline on seejuures, et juba 1960. aastate alguses, enne teist vanglakaristust, oli see grupp, nimega Eesti Rahvuslaste Liit, enesele eesmärgiks seadnud Eesti iseseisvuse taastamise, vene okupatsiooni ja šovinismi lõpetamise ning esmakordselt ka inimõiguste ja –vabaduste austamise nõude, mis hiljem muutus kandvaks ja resultatiivseimaks suunaks Eesti vabadusvõitluse plaanis (Niitsoo 1997: 48). 1962. aastal sai KGB grupi tegevusele jälile ja selle liikmed interneeriti uuesti. Suurem osa Eesti Rahvuslaste Liidu liikmetest sai viis aastat range režiimiga laagris. Ühtlasi tähendas see noorte põrandaaluste vastupanuorganisatsioonide tegevuse lõppu Eestis kuuekümnendatel (*ibidem*, 49). Samas aga oli laagrites veedetud aeg olnud neile inimestele teisitöötlemise kooliks ja eneseharimise ajaks. Kui Eestis selsamal perioodil ilmselt toimus kõige laiaulatuslikum unustamine, kontaktide kadumine varasema Eesti ajaloo, kirjanduse, aga ka kunsti ja muusikaga, siis leidsid laagrisolnud hiljem taas vabanedes just uue rahulolematuse laine tekkimisel, mida võib tinglikult tähistada aastaga 1968, kergesti kontakti eriti Tartu rahulolematute noortega. Pidevas kontaktis aga oli 1968. aastal tegevust alustanud esimese almanahhipõlvkonnaga Jaan Isotamm, kes alustas luulekatsetusi juba Mordva vangilaagris ning kelle kirjutised just aastail 1968–1973 ilmusid peamiselt omakirjastuslikes väljaannetes. Isotamme loomingut avaldati alates 1969. aastast ka ametlikes väljaannetes, nagu “Looming” ja “Noorus” ning hiljem kogudes “Närvitrükk” ja “Tekstiraamat”; avaldamine katkes 1972. aastal seoses KGB insinueeringutega (EKL, 129). Kuigi otsest n.ö relvavendlust vabadusvõitlejate ja almanahhide ringi kuulujate vahel ei olnud, oli tutvus, n.ö. halvad sõbrad vabadusvõitlejate näol, kahtlemata olemas. Sõjaka “Kamikadzedede” sarja ilmumise järel toimunud repressioonide käigus tihenesid kontaktid mitmete vabadusvõitlejate gruppide ja omakirjastusega seotute vahel. Eriti oluline oli see

sõltumatu informatsiooni leviku mõttes, samuti olid nüüdseks juba kogemustega endised ülekuulatud ja laagrisolnud võimelised andma juhtnööre võimaliku ülekuulamise puhuks. Kui 1972–73. ja järgnevatel aastatel repressioonide laine tugevnes, moodustasid niiviisi seltskondlikult omavahel lähenevad kihistused koos märksa võimekama vastupanufooni. Vabadusvõitlejate ja inimõiguslaste rühmitused, mis selleks ajaks olid tekkinud, sattusid kontakti ka nüüdseks tuule tiibadesse saanud vene teisitimõtlejatega, siit hakkasid laiemalt levima venekeelsed *samizdat*'i väljaanded, niisamuti mitmesugused käitumisjuhised suhtluseks võimuesindajatega, aga ka uudised laiemas plaanis kui Eesti. Vastupanufooni avardas veelgi Tartu Riikliku Ülikooli juures tegutsenud sotsioloogialabori tegevus, millega ühe andmekogujana oli seotud näiteks omakirjastuse üks viljakamaid autoreid Peep Ilmet. Niisiis see, mis algas “masenduse mässust”, kasvas seitsmekümnendate alguseks laiemafooniliseks spontaanseks vastuseisuks, omamoodi piiride kompamiseks. Seitsmekümnendate aastate esimene pool, alates juba 1972. aastast, on lisaks aga uue repressioonilaine aeg, mis kahlemata on omakirjastuselaine katkemise teiseks põhjuseks. Nüüd aga ei saa repressioone enam võtta kui ühest lahendust vabariigis tekkinud probleemidele võimu seisukohalt: avardunud foon enam ei kadunud, vaid avardus veelgi, liites endaga uusi inimesi ning luues pinna edasiseks. Nii omandasid repressioonid nüüd juba kahetise, karistava, aga ka karistatavaid väärtustava ja edasist vastupanu õhutava iseloomu, sest informatsiooni levikut ei olnud enam võimalik vaos hoida: kuuldused sündmustest levisid üha paremini.

Sel ajal, pärast “sulaaja” tulemuste lõplikku hääbumist ja brežnevismi mõnevõrra hilinenud ja hiilivat kehtimahakkamist Eestis, ei toimunud enam noorte kirjameeste edasist integreerimist kirjastusprotsessi, nagu näitavad Paul–Eerik Rummo ja Johnny B. Isotamme juhtumid. Erandiks jääb sellest põlvkonnast vaid Jüri Üdi, kelle loominguline kriis 1978. aastal ja suunamuutus luules on ilmselt osalt ka seotud just nende protsessidega seitsmekümnendatel. N.ö. üleastujad lihtsalt kõrvaldati areenilt. Seitsmekümnendate alguses tuli Tartu Ülikoolis lõpp kuuekümnendate komsomoliopositsioonile, mille liikmed (Endre, Vihalemm jt.) taandusid poliitilisest võitlusest teadustööle; samal ajajärgul lõpetati sotsioloogialabori töö ning vallandati Ülo Vooglaid ja Pikkar Joandi. Sellega seoses lakkas funktsioneerimast ka üks Tartu lähistel olnud tuntud kooskäimiskohti Pikkar

Joandile kuulunud Tüüstre talu, kus oli näiteks korraldatud “Visarite” näitusi, peetud mitmeid luuleõhtuid ja muidu kooskäimisi.

Omakirjastuse aspektist on kõige olulisem sündmus kindlasti Jaanus Paali juhtum, millega seotud ülekuulamistest ja vestlustest on säilinud Jaanus Paali ja Peep Ilmeti (üle kuulati ka Peep Ilmet ja Endel Soonsein) mälu järgi paar tundi pärast sündmust kirja pandud protokollid. Need üleskirjutused on avaldatud “Keele ja Kirjanduse” 5. ja 6. numbri memuaaride rubriigis 1989. aastal. Jaanus Paal ütleb meenutusi sisse juhatades: “Siin esitatud dokumendid on koostatud vahetult käsitletavate sündmuste käigus. Vestlused ja ülekuulamised on kirja pandud mõni tund pärast nende toimumist ja püüavad korrata jutuajamisi sõna–sõnalt. Seetõttu erineb meie poolt esitatav materjal tavalistest memuaaridest, kus on ununenud paljud kõnekad detailid ning muutunud ka üldine suhtumine toimunusse tervikuna. Ainsad tekstides tehtud kärped on puhtisiklikku laadi või väheolulised.” (Ilmet, Paal 1989: 300). Vahejuhtumi protokoll jälgides on ilmne, et “Kamikadzesid” käsitleti kui vastupanu; niisamuti nähtub Arnold Koobi küsitlusest, kui ohtlikuks (ja ilmselt õigesti) olid võimud hakanud seda väljaannet pidama. Koop tsiteerib Kalle Elleri järelsõnast neid kohti, kus autor räägib esimese sõjajärgse põlvkonna kogemusest, “nooruslikust idealismist ... , mis sattus vastuollu meie väikekodanliku yldsusega” ning vajadusest “vana läppunu ... murda”. Koop küsib vastuseks Jaanus Paali enesekaitseks ette toodud väitele, et kogumike väljaandjad lähtusid marksistlikest seisukohtadest: “Ja teie tahate veel väita, et see on kirjutatud marksistlikust seisukohast?” (Ilmet, Paal 1989: 303). Niisamuti mõistab Arnold Koop täiesti üheselt ka kasutatud motosid, näiteks Kaplinski värsiridu “*Oota veel järved kaovad ja rannik / kerkib veest*” ning tsiteerib värsiridu “Jumala Tuulest”, nagu “Sisside laulu” teise salmi kaht esimest rida. “*Meile hulgana antud on vaenlast — rohkem ilmas kui kellelgi kus*”, küsides seejärel, mida on sellega tahetud öelda. Kui Paal seepeale väidab, et luuletuses võidi silmas pidada näiteks saksa rüütlite sissetungi aegu, vastab Koop: “Siin on ju selgelt öeldud “on”, mitte kuidagi teisiti: Kus ja kes meil praegu need vaenlased on?” Paal vastab targu: “Kogu aeg toimub maailmas võitlus. Kui kõnelda praegusest vaenlasest, siis võib seda nimetada kas või imperialismiks.” Seepeale Koop: “Noormees! Keda te tahate lolliks teha? Ja teie tulete mulle veel rääkima marksismist?” Vesteldi ka Endel Soonseina ja Peep Ilmeti kui ülikooli töötajatega. Mõlemad üritasid anda samalaadseid vastuseid, nagu olid andnud Paal.

Kõik kolm kinnitasid korduvate küsimuste peale kindlalt, et pole saanud almanahhide väljaandmisest mingit tulu. Selline vastus oli vajalik, et vältida juhtumi käsitlemist kriminaalkuriteona. Pärast süüaluste vestlust Arnold Koobiga arutati küsimust nii bioloogia–geograafiateaduskonna komsomolibüroos (koosseisus H. Aasmäe, A.Lainemäe, K.Aun, P.Pallo, A.Raa, M.Tambet, teaduskonna dekaan A.Raik ja parteiorganisatsiooni sekretär J.Ristkok) kui ka Tartu Riikliku Ülikooli komsomolibüroos. Märkimisväärne on, et kui bioloogia–geograafiateaduskonna büroo tegi tegelikult malbe, süüalust kaitsva otsuse, nõudes vaid karistust valju noomituse näol koos komsomoli arvestuskaardile kandmisega ja tehes ettepaneku valjuks noomituseks rektori käskkirjaga ning Paali kõrvaldamiseks bioloogia IV kursuse kursusevanema kohalt, siis TRÜ komsomolibüroo kui võimudele märksa lähemal seisev organ, sellist otsust ei toetanud. Samas on aga kõnekas, et kui büroo esimest korda kokku kutsuti, tuli sel kvoorum puudumise tõttu laiali minna. Teisel korral oli kohal seitse liiget kolmeteistkümnest (K.Merusk, M.Kõli, T. Kuldsepp, H.Aasmäe, A.Fljaišer, R.Kaarli, L.Soodla), seega oli kvoorum vaevalt täis. Gene Sharpi astmeliselt laieneva vastupanukäsitluse järgi on see üks näiteid sellest, kuidas eeldatavalt võimu poolel olevad isikud püüavad üleastujat nende käsutuses olevate vahenditega aidata. Koosolekule tulid ju need isikud, kes seal oma ametikohustuste tõttu kindlasti pidid viibima. Vestlus on üldiselt sõbralik, omamehelik: oldi ju tegelikult üsna lähedalt tuttavad. Jälle tuntakse erilist huvi Elleri saatesõna vastu ja päritakse, miks pole kasutatud ametlikke avaldamisvõimalusi. Paal vastab, et mitmetel almanahhiautoritel, nagu Isotamm, Paavle ja Üdi on kogud ilmunud, mitmed võiksid kogu kokku panna, ning lükkab seega ümber väite, nagu oleks tegemist saamatute sahtlisekirjutajatega. Paal viitab ka Uno Lahe artiklile “Loomingus” kui avalikult ilmunud kriitikale, millest justkui nähtuks, et selles tegevuses pole midagi keelatud. Teaduskonna büroo otsuse hääletamisel on ettepaneku poolt Aasmäe, Kaarli ja Soodla, vastu neli sekretäri: Kuldsepp, Kõli, Fljaišer ja Merusk. Kui Paal taas sisse kutsutakse, alustab Kalle Merusk süüdistuse ettelugemist, seostades süüdistuse Paali poolt koostatud luulealmanahhide antimarksistlike printsiipidega. Paali pärimise peale, milles seisneb tema antimarksism, vastab Merusk: “Noh, nagu siin juba oli märgitud — kogus ilmneb natsionalistlik hoiak, ja muud ka veel.” Seepeale Paal: “Natsionalismis pole mind siiani veel keegi süüdistanud” Kuna komitee otsuseks oli muuhulgas Paali väljaheitmine komsomolist ja esildise tegemine rektorile, siis

päris Paal, miks ta välja heidetakse, ning avaldas kartust, et see tähendab üksiti väljaheitmist ülikoolist. Seepeale lohutas teda Toivo Kuldsepp: “Ei, see ei tähenda sugugi seda. Ma võin vähemalt viis nime nimetada, kes on jäänud ülikooli.” Omakirjastuslikele kogumikele antud hinnang protokollis oli järgmine: “2. Lugeda selliste illegaalsete marksistlik–leninlikule maailmakäsitlusele väärade kogumike väljaandmine ja levitamine lubamatuks ja rängaks komsomolidistsipliini rikkumiseks.” (Ilmet, Paal 1989: 306). Ühtlasi pandi otsuse kolmanda punktiga kultuurisektorile ja teaduskondade komsomolibüroodele südamele leida võimalusi “... noorte autorite ideoloogiliselt küpsete tööde avaldamiseks ja tutvustamiseks laiale üliõpilaskonnale. ... kasutada senisest paremini ära sellised vormid nagu TRÜ ajaleht, ... kirjanduslikud õhtud, arutlused ja diskussioonid, näitused jne. Otsuse nimetatud punkti täitmine panna ideoloogia– ja kultuurisektorite juhatajatele R. Veidemannile ja A.Meeritsale, samuti teaduskondade sekretäridele.” (*ibidem*). Kokkuvõttes võib öelda, et komsomolikomitee roll osutub siin mingil määral kahemõtteliseks: mitmed liikmed hoidusid sellest koosolekust ilmselt meelega; samas on ilmne, et ülalt tulnud käsku ei söandanud keegi eirata. Pigem üritati säärastest käskudest mööda hiilida või neid täita vaid niipalju, kui parajasti vaja oli.

Arutelu Jaanus Paali personaalküsimuses läks aga teisele ringile. EKP TRÜ Komitee tegi esildise TRÜ rektorile, kus leiti: “... luuletused on sisult antihumanistlikud, inimvihkajalikud, pahatihti prevaleerib tapmisprotsessi kirjeldamine. Luuletused on sõjardlikud, kuna nendes ilustatava, ülistatava ja propageeritava võitluse eesmärged ega võitlust kandvaid ideesid pole näidatud. Eeltoodu tõttu on kõnealustes kogumikes sisalduvad luuletused mittemarksistlikud. ... lõppsõna positiivset osa ei saa lugeda luuletuste sisust tulenevaks ega nende reaalselt olemust kajastavaks.” (Ilmet, Paal 1989: 369). Et süüdistus tundus sellisena siiski vajaliku karistuse jaoks nõrgaks jäävat, lisati sellele veel Jaanus Paali tegevus esimese kursuse tudengite “tudengikslöömise” õhtul. Esildises on öeldud: “Seejuures läks asi ka üliõpilaste (Ka “Rajacas” ja “Kuup ja kera”) puhul tuntud teed: kui vaimukamat pole, võib tähelepanu ja vulgaarset populaarsust saavutada nn. poliitilise naljaga. J. Paali esinemisi kõnealusel õhtul punakomissari (politruki) rollis ning tema poolt pakutud küsimusi–vastuseid tuleb lugeda järelemõtlematuteks ning poliitiliselt vääraks.” (*ibidem*). Juurde liideti ka Paali sõnavõtt teaduskonna komsomoliorganisatsiooni aruande–valimiskoosolekul 1972. aastal. Ühtekokku esitati

Paalile süüdistus viies punktis, ilmselt just eesmärgiga ta ikkagi ülikoolist välja heita, sest ühe süüdistuse pärast seda enamasti ei tehtud. Samas üritas osakonna parteikomitee aga hoopis pehmeneda, kirjeldades Paali kui edukast üliõpilast ja aktiivset kommunistlikku noort ning soovitades dokumendi lõpus teda karistada rangelt, kuid jätta ta siiski edasi ülikooli. Paal ise ei alistunud samuti võitluseta. 14. jaanuaril pöördus ta kirjalikult “Glavliti” Tartu osakonda, et teada saada, mida näeb seadus ette masinkirjas paljundatud luulealmanahhide osas. Vastust ei antud talle ei kirjalikult ega suuliselt. Nüüd pöördus Jaanus Paal Kirjanike Liidu juhatuse poole palvega anda almanahhidele hinnang ning appellatsiooniga ELKNÜ Tartu Linnakomitee poole. Linnakomitee esimene sekretär Leili Möldre leidis seepeale, et küsimus tuleb tagasi suunata Jaanus Paali kursusele kui esmasele algorganisatsioonile. Vahepeal aga esitati Paalile veel üks süüdistus: tutvus Mart Niklusega. Paal seletas, et laenas Nikluselt, kes oli lõpetanud bioloogiaosakonna, tema tõlget Charles Darwini teosest “Liikide tekkimine”(muuseas on see tõlge praeguseni käsikirjaline). Süüdistus jäi aga jõusse. Nüüd arutati Paali küsimust veel kord osakonna parteibürool ning tehti esildis rektorile Paali väljaheitmiseks. Paal otsustas minna veel kord rektori jutule. Jutuajamine rektoriga kujunes taas markantseks. Vaieldakse süüdistuse mitmete punktide üle, viimane sõna jääb muidugi rektorile. Tutvus Niklusega osutub nüüd veelgi tõsisemaks süüdistuseks: selgub, et Niklus käib läbi Natalja Gorbanevskajaga, kelle kohta Koop ütleb: “Gorbanevskaja on Nõukogude riigi vaenlane, kes käis Tartus informatsiooni kogumas välismaale saatmiseks. Siis käis ta ka Nikluse pool. Ta kogus materjali ka üliõpilaspäevadest.” Paal apelleerib seepeale osakonna juhtide positiivsele hinnangule oma tegevusele ülikoolis, mispeale Koop vastab: “Jaa, nõukogude kord on ääretult humaanne. Ta usub inimestesse... Kuid mis sünnib ülikoolis? Võtke kas või ansamblid “Kuup ja kera” ja “Rajacas”, kelle programmid on sageli enam kui kahtlased. Sealsamas viib üliõpilane, Lenini stipendiaat (Kristjan Haller — K.U.) Kuperjanovi hauale lilli, seal antakse almanahhe välja. Üliõpilane Sarv (Tõnn Sarv — K.U.) saadab isegi sellise kirja, et kuku või pikali. Ta väidab seal, et teda ei tohi sessiooni ajal häirida — temal on eksamid. ... Sarv tahab autonomiseerida almanahhid ja nende autorid. Nemad võivad kirjutada, mida tahavad, ja keegi ei tohi neid puutada! See on teab mis! Ülikoolis valitseb üleüldine pluralism!” Rektor oli nõudnud, et Tõnn Sarv tooks talle oma artikli “Vigiliast” pealkirjaga “Elab ta veel?”, Sarv aga viivitas korralduse täitmisega ning teda karistati

noomitusega. 2. veebruaril 1973 anti välja käskkiri Jaanus Paali eksmatrikuleerimise kohta. Pool aastat hiljem tuli ka Tõnn Sarvel ülikoolist lahkuda (Sarv 2000: 382).

Almanahhide üle arutleti veel mitmel pool: nende arutelu Tartu Kirjanike Majas keelas partei linnakomitee ära, küsimust aga arutati siiski aasta luuleülevaate autelul. Linnakomitee lükkas Paali apellatsiooni tagasi. Huvipakkuvad on veel kaks arvamust, mille almanahhide kohta on kirjalikult esitanud Enn Vetemaa ja Kalju Kääri. Neist mõistvam on Vetemaa kirjutis, milles eriti huvitav on see osa, kus kõneldakse väljaande kunstiväärtusest. Vetemaa kirjutab: “”Jumala tuules” on mitmeid kirjanduslikke õnnestumisi. Mõtlen eelkõige P. Ilmeti väga tugevat “Kui viha mõõt saab triiki täis ...”, milles on ühisnoote eesti klassika parimate ballaadilaadsete värssidega (M. Raud, B. Alver) ning mis kannataks ilmumist kas või “Loomingus”. Üsnagi intensiivsed on mõned P. Ilusa momentvõtted. Huvi pakub K.I. Elleri hea etnograafiatundmine, tema mitmed sõnaleiud, isepärane raske vaim.” (Ilmet, Paal 1989: 374). Vetemaa leiab lõpuks, et selliseid käsikirjalisi kogumikke on üldiselt verevaeseks kippuvas luulepildis kindlasti tarvis. Kalju Kääri kriitika on suunatud rohkem kogude sõjakuse vastu. Ta ütleb: “... eesti kultuur ja agressiivne sõjakus on ikka olnud teineteist välistavad mõisted, mistõttu ühe “rikastamine” teisega on võimatu ettevõtmine. ... Väikerahvale on rahumeelsus veel ka elementaarseks eksisteerimistingimuseks.” (*ibidem*). Need on kahtlemata küsimused, millele tuleb vastust otsida sügavalt Eesti ajaloost.

Ülaltoodust on selge, et omakirjastuslikud väljaanded olid 1972. aastaks saavutanud üsna suure tuntuse: neist olid teadlikud või said teadlikuks ka näiteks komsomolibüroode liikmed. Kindlasti ei olnud ka kuuekümnendate lõpu opositsiooniaeg möödunud jälgi jätmata: enam ei oldud nüüd eksinud kaaslase vastu nii pavlikmorozovlikult karmid; ka võimuga kontaktis olevad isikud suutsid mingil määral põigelda. Nad ei tahtnud tegelikult langetada karme otsuseid. Samas on ka näha, et süüalused olid muutunud enesekaitse üsna julgeks: ilmselt oli neil olnud võimalus tutvuda inimestega, kellel oli olnud kogemusi vestlemises võimuesindajatega. Paali, Ilmeti ja Soonseina absoluutselt demagoogiline enesekaitse osutab igal juhul teatud kooskõlastatusele ning ilmselt ka tutvusele sellal teisitimõtlejate ridades levivatele ülekuulamistel kasutatavate käitumisõpetustega.

Kõigi nende repressiivsete sündmuste tagajärjel jäigi omakirjastamine paariks aastaks soiku. Siiski ilmus 1975. aastal, kõige sügavamal mõõnaperioodil, väljaanne

“Kuller” I ja II (kaks numbrit kuuajalise vahega) — , kus kokkupanijaks oli hiljem oma provokatsioonilise rolliga tuntuks saanud, omal kombel legendaarse “Poolpäevalehe” koostaja Hubert Jakobs. “Kullerid” on suures osas ilukirjandusliku ja eriti tõlkelise suunitlusega. Hubert Jakobs on tõlkijana üsna produktiivne: temalt ilmus ohtralt tõlkeid ning tõlgitavate teoste (peamiselt luule) valik osutab soovile tutvustada kaasaegsemate, Nõukogude Eestis seni avaldamata autorite luulet ja kirjutisi. “Kullerid” ilmusid enne Jakobsi värbamist KGB poolt, mis toimus pärast tema sõjaväkke minekut paar aastat hiljem.

Mainimisväärsed on “Kullerid” kolmest aspektist. Esiteks, kumu esimesest almanahhilainest oli levinud niipalju, et värskelt keskkooli lõpetanud innukal, luulest huvitatud noormehel tekkis ülikooli astudes otsekohe plaan hakata seesugust väljaannet koostama. Legend oli sündinud. Jakobs paneb oma väljaande motoks: “*Ut aliquid fieri videatur*” (nähtagu, et midagi tehakse). Teiseks, juhuslik kohtumine Peeter Ilusaga, kes oma kaastöid oli avaldanud mitmetes varasemates väljaannetes juba esimeste almanahhide ilmumisest saadik, andis Jakobsile otsekohe kätte ka kontaktid, mis hiljem tema värbamise kasulikuks tegid: nii oli ju väga hõlpus välja uurida, millega tegelevad KGB vaateväljast eemaldunud endised omakirjastajad, kellel kindlasti tollal kahtlustati olevat sidemeid teisitimõtlejatega. Osalt see nõnda oligi. Jakobsi hilisem ülestunnistus levis käsikirjalisena pealkirja all “Asja käik”, aga hiljem ilmus see samuti alul omakirjastuslikus väljaandes “Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis” VI (Tartu, 1980). Katkendid kirjatükist sattusid ka Välis–Eesti ajakirjandusse. Hubert Jakobs räägib, kuidas ta “Kullerile” kaastöid organiseerides külastas n.ö. legendaarseid endisi omakirjastuse mehi: ta tutvus Tartus Johnny B. Isotammega; käis aga ka Vana–Antslas Tõnn Sarve juures, Karulas Kalle Elleril ja Meremäel Jüri Adamsil külas. Kõik need isikud olid aga juba kogenud ega usaldanud eriti noort tulipead. Tõnn Sarv, kes on tegelikult omakirjastuslike väljaannete koostamisega olnud kõige kauem seotud, kirjutab: “1978. aasta paiku tõusis Tartus juhtivaks figuuriks Hubert Jakobs, kes, tõsi, küll, juba algusest peale tundus veidi kahtlasena. Tema energia oli märkimisväärne. Olin talle aeg–ajalt nõuandjaks ja soovitajaks. Ta kuulutas end taarausuliseks, andis välja mitu numbrit masinakirjas kirjandusalmanahhi “Tõlet”, trükkis ümber mitme väliseesti luuletaja kogusid “Tõleti raamatukogu” sarjas, lõpuks andis välja seitse numbrit “Poolpäevalehte”, mis hoolimata oma mõnekümnelisest tiraazist oli laialt tuntud ja

loetav. Lõpuks avalikustas Jakobs oma sidemed KGB-ga, jättes oma saavutused mitmetimõistetavaks.” (Sarv 2000: 385). Ka hilisemad, juba värbamisjärgsed katsed legendaarseid almanahhitegijaid n.ö. kampa haarata läksid vett vedama. Viibisin juures, kui Peep Ilmet mõned aastad hiljem leidis oma postkastist Matsalu Riiklikul Looduskaitsealal Hubert Jakobsi kirja ettepanekuga koostööks. Kiri oli avatud, Ilmet ei reageerinud sellele ja viskas kirja minema. Parimal juhul loovutati kaastööks neutraalsema sisuga käsikirju. Mitmel puhul on Jakobs materjale avaldanud ka autori loata.

Kolmandaks oluliseks jooneks “Kullerite” ilmumise juures on, et nõnda seadis Jakobs end ise otsekohe löögi alla, mis annab tunnistust sellest, et tollaste üliõpilaste, aga ka varasemate omakirjastuse inimeste tegevust hoolega jälgiti. Nõnda tingis kogemusteta noormees oma tormakusega ise oma hilisema värbamise.

Omakirjastuse enda soikumine aastatel 1973–1978 ei tähendanud aga tegelikult teatud allhoovusliku elevuse vaibumist. See tegevus oli omavahel liitnud väga ulatusliku seltskonna (vt. ka lk. 43). Üsna tihedad sidemed olid tekkinud eelmiste luulepõlvkondadega, nagu näitavad mitmed almanahhides ilmunud artiklid (Kaalep, Rummo, Kaplinski, Ehin); nagu eelpool viidatud, viis hulk niite sündivasse folklaulu–liikumisse. Sellesse vaheperioodi jäid ka mitmed kunstisündmused, kunstielu kese nihkus neil aastatel Tartust Tallinnasse. Pikemalt on seitsmekümnendate kunstielu kirjeldanud professor Leonhard Lapin oma Tartu Ülikoolis 2001. aastal peetud loengute põhjal kokku pandud raamatu “Avangard”, peatükis “Sitased seitsmekümnendad”. Lapin kirjeldab, kuidas just neil seitsmekümnendate keskele jäävatel tühikuaastatel ka kunstielu varjus: korraldati mitmeid omaalgatuslikke näitusi (Saku 1973 ja Harku 1975), kus pakuti vaatamiseks uuenduslikku kunsti, mis oli vastuolus nõukoguliku kaanoniga. Niisamuti kirjeldab Lapin noorte arhitektide liikumist samadel aastatel. Ikka samasse ajavahemikku jääb kindlasti ka teatrielu väga laialdane tõus ning ikka ja jälle korraldatavad laulu– ja luuleõhtud.

Tõnn Sarv on ajakirja “Vikerkaar” rubriigis “Seitsmekümnendad” kirjeldanud seltskondlikku kogumit, mis seitsmekümnendate alguses tekkis ning hiljem aina kasvas, sõnaga “komb” (sõna pärineb Kalle Ellerilt, on laenatud vepsa keelest ja tähendab “põlve”). Sarv on kirjutanud: “Üheks komma oluliseks tunnuseks on teatud iseseisvate ja mingis mõttes ülejäänud maailmale vastanduvate

väärtushinnangute loomine. ... Inimestevahelised sidemed ületavad tavaliste tutvusringkondade piirid; seotuna ja kokkukuuluvana tuntakse end mitte töö- või õpingukaaslastega, vaid oma kammaga, oma ringkonnaga, tihti üsna juhuslikel asjaoludel kokkusaanud inimestega. Ehkki taolisi ringkondi võib olla samas linnaski mitmeid, tuntakse üksteist üsnagi sundimatult nime- ja nägupidi üsna kaugetestki ringkondadest. Suhtlemine muutub märgatavalt kergemaks ja vahetumaks.” (Sarv, 1991: 80). Nii kirjanduselus kui ka väljaspool seda oli aga esimene varjukirjanduse põlvkond märkimisväärne sellegi poolest, et tekitas elevust ka ametlikes ringkondades. 1969. aastal, mil brežnevlik kontrolli- ja piiramismehhanism ilmselt veel eriti ei töötanud, leiame ametlikust ajakirjandusest ka kaks vastukaja omakirjastuse põlvkonnale. Üks neist, allkirja *Poor Yorik* (teatavasti Paul-Eerik Rummo) kandev lõiguke pealkirja all “Kirjanduslikke kihermeid”. Artikkel on kirjutatud otse pärast “Heesi” esimese numbri ilmumist. Rummo andmetelgi on “Hees” algselt välja kasvanud ülevabariiklikust koolinoorte masinkirja-väljaandest “Väike Looming” (“Looming”, hiljem segaduste ärahoidmiseks “Noorte Looming”), mis hiljem muutus Tallinna NAKi almanahhiks ja sai “Heesi” kujul ilmudes endale lihtsalt teise nime ning omakirjastuse staatuse. Rummo nendib, et ühele nimetajale viivat hinnangut on almanahhile raske anda, kuid peab tunnistama, et “mingi põhijoon on tuntav” (Poor Yorik, 75). Leides, et kõige paremini iseloomustab kogumikku luuletus pealkirjaga “See meie lapselik traagika”, jätab Rummo mõistetavalt tähelepanuta kogumiku tähendust mõnes mõttes suunava pealkirja “Hees” (**Hullemini Enam Ei Saa**), kuid leiab nähtuse olevat huvitava. Ega ühe kogumiku põhjal midagi enamat öelda ei saanukski. Hiljem, mitmete teiste almanahhide ilmumise järel, telliti Rummolt ilmselt teine artikkel, mis aga ilmus “Nooruse” asemel hoopis Tallinnas kokkupandud kogumikus “Magasin”(1969) pealkirja all “Kirjanduslikeks kihermeiks tellitud” ning millest on juttu olnud eelpool (vt.lk. 72). Siin on kriitiku suhtumine märksa tähelepanelikum: kõneleb ta ju sootuks uudsest, folkloorse põhiiseloomuga kirjandusnähtusest. Seega võib oletada, et aastaks 1969 oli almanahhikirjandus äratanud kirjandusringkondades üsna palju tähelepanu ja et n.ö. ülaltpoolt oli see juba ette määratud omaalgatuse tasandile jääma. Ehkki mõnede omakirjastuses osalenud autorite luuletusi tõesti ka ilmus, tuli sellelegi 1972. aastal lõpp.

Teine avalikkuses ilmunud kriitiline artikkel pärineb Uno Lahelt ning on ilmunud “Loomingu” 1970. aasta numbris 6, kandes pealkirja “Isenäolised isendid ja iseköetavad taimelavad”. Artikli põhjal on võimalik aimata, et omakirjastust kui nähtust on arutatud siin ja seal. Uno Laht alustab “koosolekutel kõlama jäänud väitest”, nagu ei tunnistaks uus põlvkond eelkäijate vaimset pärandit. (Laht 1970: 925). Laht jätkab, viies jutu osavalt nn. “Valge Lääne teemadele”, ning leiab, et siin on protestimeeleolud õigustatud. Ja küsib: “Mis aga toimub meil, sotsiaalsele õiglusele pürgivas ja majanduslikele ebakohtadele vaatamata märksa stabiilsemas ühiskonnas? Milliseid vaimsest pärandist loobumise eelsoodumusi võiks olla nõukogude võimu tingimustes — juhul, kui me ei kavatse väita, et sellist nähtust siin üldse ei esine.” (*ibidem*). Siis viib Laht jutu stalinistlike liialduste lõpule järgnenud vaimsele tõusule, mida näeb kui protsessi jätkuvust, lünkade täitmist ja vigade parandamist. Siit siirdub artikli autor uue põlvkonna iseärasuste vaagimise juurde. Järgmise lõigu oma artiklis pealkirjastab Laht teraselt ja täpselt: “Kas ambitsioonideta sugupõlv?” (*ibidem*, 927). Ta kirjutab: “Väidetakse, et viies põlvkond käitub skandaalselt. Tal polevat üldse ambitsioone. Ta ei soovivatki astuda Parnassosele. Ei tahtvat sekkuda professionaalsesse kirjandusse! Nii-öelda mitteprofessionaalne, täiesti vaba isetegevus, esteetilise eneseteostuse sõltumatuim vorm.” (*ibidem*). Lahel on õigus: tagantjärele vaadeldes on selge, et osa esimesest almanahhipõlvkonnast ei hoolinud tõesti ambitsioonidest. Ega neid ju asjata ei hakatud hiljem nimetama siseemigrantideks. Rummo aga on oma “Magasini”-artiklis selle põlvkonna loomingut nimetanud folklooriks just samade tunnuste alusel. Otsustanud uurida, kas ülalväidetu on tõsi, pealkirjastab Laht järgmise lõigu oma artiklis “Piilugem siis parukate ja pardade alla”, viidates nõnda ka uuele tekkivale juuste- ja habememoele (mida võib ju nimetada ka Lääne kommete ülevõtmiseks ja mis seda ilmselt osalt ka oli, teisalt aga sobis selline mood täiesti ilmselt vastanduma sovjetliku sõdurlikult pügatud kukla ja puhtaksraseeritud võimuka lõuaga). Nüüd asub Laht täiesti õigest aspektist kritiseerima omakirjastuslikke väljaandeid, leides et ametlikke instantse läbimata on väljaanded ka toimetamata ning kannatavad seetõttu. Lisandus ju muidugi ka valikute piiratus, mis sellise väljaande puhul on endastmõistetav: kõigilt ei julgetud kaastööd küsida; mõned, kellelt küsiti, keeldusid sellest. Nii tuli väljaande kokkusaamiseks teha ka möödusi. Päris küpseks autoriks ei saa tol hetkel pidada ühtki omakirjastuses avaldanud kirjameest, tublide algajatena võiks nimetada juba

enesele nime teinud Johnny B. Isotamme (Tartu NAKi esimees aastani 1970) ja Jüri Üdi; küpsetest kirjutajatest leiduvad albumites vaid Ain Kaalepi ja Paul–Eerik Rummo kaastööd. Uno Laht toob välja veel rea autoreid, kes lähiaastail said põgusa võimaluse ka ametlikuks ilmumiseks kogus “Närvitrükk”: Jüri Üdi, Toomas Liiv ja Johnny B. Isotamm; neljanda autorina Joel Sang, kes osales tõlgetega omakirjatutes kogumikes “Hees” ja “Magasin”. Siiski tundub, et pärast hoolikat toimetamist (nagu see algajate puhul ikka on ja tollal eriti oli) võinuks uus kassett saada ka “Kolme mehe lauludest”: ometi lähevad Lahe ja albumile eessõna kirjutanud Ain Kaalepi arvamused selle kogu kohta märgatavalt lahku. Laht leiab, et vähemalt kahe selle kogu autori, Peeter Ilusa ja Juhan Tominga luule on väheütlevalt. Toonud näiteid ja lisanud neile kahele veel Henn–Kaarel Hellati (“Hees”) ja Jaan Paavle nimed, leiab Laht, et siin võib tajuda “ekspressiivsete enesetunnetuslike elementide teatavat rinnutsi–retoorikat” (Laht 1970: 928). Üks selle aja omapärasid nii kriitikas kui kirjanduses oligi aga sujuvat sõnadevoolu kasutades olla justkui tähenduslik, ütlemata seejuures midagi. Leidnud, et noorima luule paljutähenduslikkuses puudub sügavus, küsib nüüd Laht: “... kas neis monoloogilis–traktaatlikes assotsiatsioonikuhilates peitub üldse eneseksjäämise püha püüdu või on see mask, millega varjatakse isikupäratust, et imponeerida lihtsameelsetele. Tahaksin siiski pigem loota — see ekvilibristika kuulub esimese tühjakirjutamise hasardi juurde, mis on tavaliselt ebaökoonoomne ja milleks albumid on vägagi sobivad.” (*ibidem*, 929) Siiski leiab Laht “albumitest”, nagu ta omakirjastuslikke väljaandeid nimetab, ka endale sümpaatset luulet, nimetades Toomas Vinti, Joel Sanga (“Hees”) ja Eda–Kaid (Eda–Kai Zimmermann). Lahele meeldib ka Kalle I. Eller, kuigi ta ei suuda oma sümpaatiat põhjendada ja tunnistab seda ka ise, ning Jaak Jõerüüdi “Liljenblumi õunad”. Isikupäraste autoritena toob Laht välja ka Jüri Üdi kui vormi– ja rütminõudliku luuletaja; samas tahab kriitik Üdi aga ka sakutada lorilaulu kasutamise pärast, rõhutades “respektivajadust käsitledava reaali vastu ...” (*ibidem*, 929). Positiivsemalt hindab Laht ka Raul Meele katsetusi ning asub seejärel näägutama Ave Alavainut luuletuse pärast “Salgan oma hinge maha ...” (neile sõnadele on tehtud laul, mis sai üldlauldavaks), nimetades seda “liigse inimese” kompleksi väljenduseks ning “tehisliku emotsiooniga verevaesteks värssideks”. Siiski jääb Laht Alavainult uut kvaliteeti ootama. Kiitnud veel Toomas Liivi, möönab Laht sedagi, et noorte luule mõistmiseks peaks olema väga tähelepanelik, et selles sisalduvat iva ära tunda.

Ja tõesti, “majakovskiliku” põhilaadiga Lahele jääb “masenduse mäss” ilmselt arusaamatuks. Ta ei suuda mõista, nagu ta isegi tunnistab, et hipihoiakute või *beat*-meeleolude levimine nõukogude ühiskonnas oleks võimalik. Ja tabab naelapea pihta, leides, et küllap toidab taolisi meeleolusid nõukogude ühiskonnas see, et “ometi vohab meie ümber väikekodanlik mentaliteet ja me seedime seda häirimatult – assistest aadetest kuni meelelahutussaadeteneni.” (Laht 1970: 931). Niisamuti tundub Laht tegelikult ka tajuvat “albumite” üldist protestimeeleolu, leides et “kodukootult karvane protestilaul” saab toitu just soovimatusest “kaasa ujuda õndsas rahulolu rutiinis”. Need Lahe arvamused ei erinegi nii väga palju hilisema, Kalle I. Elleri “Jumala Tuule” saatesõnaks kirjutatud artikli mõtetest.

Laht lõpetab, jättes “vintskeks järelroaks” Isotamme, kes talle üsna mõistetavalt meeldib, sest on enamasti on Isotamme hoiak sotsiaalne.

Lõpetuseks leiab Laht aga, et “albumid” on kindlasti vajalikud: “... esmaseks tühjaskirjutamiseks (mitte laekasse), võrdlemiseks, vennaarmuks, vaidlusteks; mõne jaoks — tudengipõlve tembu meeneks. Annetele nõtkeks hüppelauaks, pusijatele endapetteks. Kibestunud hingedele — veekindlaks vestiks, kuhu pisarad lüpsta.” Ironilisest hoiakust hoolimata leiab ta veel: “Need on erkrohelised taimelavad ja — miks mitte isekõetavad? Varem siunasime triiphooone-tendantsi.” Pilku tulevikku suunates leiab Laht lõpuks, et ehk peitub “albumite” autorite loomingus siiski ka eesti tulevikuluule algeid.

Lahe artikkel, nagu öeldud ilmus 1970. aastal. Paar aastat hiljem ei olnud paljudel omakirjastuses osalenutel ei luuletajatena ega ka mingil muul alal enam tulevikku. Tuleks kindlasti tähele panna, et Paul–Eerik Rummo märksa heasoovlikum kriitika jäi 1969. aastal ilmumata ning ilmus omakirjastuses (KM EKLA f 321 m 21:4), Lahe artikkel aga ilmus järgmisel aastal, ehkki mitte võib-olla päris aasta pärast, sest “Magasini” ilmumiskuupäev on teadmata. Täiesti ilmselt polnud asi selles, et kõik need autorid oleksid olnud arenguvõimetud luuletajad või andetud oma erialal. Pigem vastupidi, tegemist on terve rea vägagi andekate inimestega, kes olid suutelised end mitmel alal teostama.

Peatüki lõpetuseks võiks, osutamata tähelepanu mõnele ajakirjanduses ilmunud luuletusele, valikuliselt vaadelda, milliseks kujunes omakirjastuslike autorite saatus Lahe artikli ilmumise aastaga alanud kümnendil. Juba ette tuleks märkida, et Parnassile pääses neist täielikult vaid Jüri Üdi, pärast kelle tulekut, nagu hiljem on

osutanud Hasso Krull “ei olnud eesti luule enam endine” (Krull 1998: 585). Esmaselt ilmus Üdi luulet aga koos veel kolme autori, Toomas Liivi, Johnny B. Isotamme ja Joel Sangaga (kõik omakirjastuses esinenud) kogumikus “Närvitrukk” (1971). Isotammel ilmus veel 1972. aastal ka kogu “Tekstiraamat” ja siis koondkogu alles aastal 1999. Joel Sang oli debüteerinud juba 1967. aastal almanahhis “Suleproovid”, mis ei olnud omakirjastuslik. Edasised kogud ilmusid alles kaheksakümnendatel, vahepeal tegeles Sang eesti keelega. Toomas Liivilt ilmus luulekogu “Kurbus vikerkaarest” 1971. aastal, seejärel ei avaldanud Liiv luulet enne 1981. aastat. Nii Sang kui Liiv said aga aspirantuurikoha Tartu Riikliku Ülikooli juures ega olnud kumbki erialaliselt represseeritud. Mõlema panus almanahhiluulesse oli siiski episoodiline. Peeter Ilus jäi seitsmekümnendatel Eestis almanahhiluuletajaks, tehes kaastööd eri põlvkondade väljaannetele; ent viibis suurema osa sellest kümnendist Eestist eemal, avaldades oma värse pagulusväljaannetes ning Eestis alles 1990. aastast alates. Oskar Kruus (pidades ilmselt õigeks autori lülitamist EKL-i) on tema luule iseloomustamiseks kirjutanud: “I. (P.Ilusa — K.U.) luule väljendab muljeid ja peegeldusi mitmelt maalt, paistes silma vaimukusega.” (EKL, 127). Peep Ilmeti esimene luulekogu, “Tuulekanne”, ilmus 1980. aastal. Kalle I. Elleri ainus õhuke luulekogu “Bärsärk” ilmus Jaan Undi koostatuna 2001. aastal kirjastuselt “Ilmamaa”. Artikkel Ellerist kui luuletajast on EKL’i paigutatud Jaan Undi initsiatiivil. Juhan Tomingas (EKL’i paigutatud J. Undi poolt) suri 1998. aastal, luulet on väikese kogumiku jagu, mis ootab kokkupanemist. Kontekstist veel niipalju, et nende jaoks, kes tunnevad Tominga luulet, ei kujuta praegused noorte sürrealistlikud püüdlused enam midagi uut. Tema eluajal ei ilmunud pärast 1970. aastat ametlikult midagi. Mõtteliselt olen juba varem sellesse põlvkonda paigutanud Hannes Varblase, kes, tõsi küll, omakirjastuses oma luulet ei avaldanud, kuid oli ometi lähedane Peep Ilmetiga, tuttav aga ka mitme teise omakirjastuse autoriga ning kelle luulet juba seitsmekümnendatel on viisistatud. Tema esikkogu, tõsi küll, valmis almanahhide esimesest perioodist märksa hiljem ning nägi ilmavalgust alles 1990. aastal. Omakirjastuslikku tausta kuulub ka Reet Sool.

Nii Kalle Eller kui Johnny B. Isotamm on korduvalt öelnud, et neil ei olnud kavatsustki saada luuletajaks: luuletamine oli Isotamme jaoks nali ja Elleri jaoks ilmselt katsetus ja võimalus mingi teo läbi teha midagi oma kodumaa heaks: antud vaimse tõusu hetkel oli selleks luuletamine ja omakirjastuslike kogude väljaandmine.

Repressioonilaine, mis vallandus 1972/73. aastal, oli aga piisav, et lõigata läbi vähemalt nende inimeste mis tahes püüdlused, kes enim olid seotud omakirjastusega: nüüd ei olnud see enam omapärane ja huvitav kirjandusnähtus, vaid äärmiselt taunitav tegevus, kontrollimatu omaalgatus, mis võib teab kuhu välja viia. Seitsmekümnendate poliitika aga, nagu juba osutatud, ei olnud niivõrd vanglad ja laagrid (ehkki ka muidugi need), vaid lihtsalt ilmajätmine elamisvõimalusest, erialasest tööst, tunnustusest jne. Nii viisi tekkiski paljudele mõistetamatu ulatuslikum siseemigrantlus, mis ühelt poolt oli alguse saanud soovimatusest teha koostööd selle ühiskonnaga (mis tol hetkel, 1960. aastate lõpus, oli märksa vabam) ning teiselt poolt oli pealesunnitud eemaldumine.

5. Teine omakirjastusperiood 1977–1982

Pärast kolm–neli aastat kestnud mõõna, mil ilmus vaid paar omakirjastuslikku väljaannet, algas juba 1977. aastal seoses mitme uue loomingulise põlvkonna kujunemisega taas tõus. Miks kujunes aga just 1978. aasta uue aktiveerumise ajaks, on raske öelda. Küllap toimusid siin, nagu ikka, koos mitmed tegurid.

Esimene neist on kahtlemata see, et omakirjastusliku liikumise varasem foon, Eesti vabadusliikumine, millest laiemalt polnud väga palju teada, sai tuult tiibadesse just neil mõõna–aastatel. 1975. aasta Helsingi konverentsi tulemusel käivitus opositsiooniliikumine Nõukogude Liidus ja teistes Varssavi pakti maades. Juba järgmisel, 1976. aastal, nihkus maailma tähelepanu orbiiti Juri Sahharov, kelle eestvõttel moodustati Helsingi Lepete Täitmise NSV Liidu Järelvalvegrupp ehk Moskva Helsingi–grupp. Balti riikidest õnnestus selline grupp moodustada, tõi küll, üksnes Leedus ja seda juba samal, 1976. aastal, mujal Nõukogude Liidus näiteks Ukrainas, Gruusias ja Armeenias. Kui vene dissidentide (v.a. akadeemik Sahharov) peamiseks eesmärgiks oli 1968. aasta Tšehhi katse eeskujul demokratiseerida nõukogude süsteemi, siis balti vabadusvõitlejad seadsid peamiseks sihiks okupatsiooni lõpetamise, millega koos muidugi pidi kaduma ka nõukogude võim. Selles suhtes olid balti vabadusvõitlejad ühel meelel ning seitsmekümnendatel tihenesid sidemed nende vahel olulisel määral (Niitsoo 1997: 119–121). Kõik see kokku aga tähendas, et hoolimata sagenenud repressioonidest sagenesid läkitused Eestist väljapoole, seega hoogustus transversaalne protsess, ning see tähendas ka informatsiooni enam levikut Nõukogude Eestis. Enam ei olnud võimalik endise tulemusrikkusega varjata poliitilisi protsesse või näidata neid valguses, mis süüaluseid võinuks diskrediteerida. Juba 1972. aasta repressioonidel oli avaram vastukaja, hilisematel protsessidel aina enam ja enam. Kaheksakümnendatel jälgis kohtuprotsesside kulgu juba terve hulk inimesi. Niisamuti hakati Läänes, kus neil aastatel tegelikult oli juhtivaks jooneks pingelõdvendus, agarat huvi tundma inimõiguste kaitse vastu NSV Liidus.

Teine asjaolu oli aina avaramat protestimeelsust tekitav Nõukogude rahvuspoliitika, mis järjest ilmsemalt lähtus nüüd imperialistlikest taotlustest; niisamuti keskkonna aina ulatuslikum reostus, mis samuti ei saanud enam

märkamatuks jääda. Ka neis küsimustes hoogustus läkituste saatmine Läände ehk transversaalne protsess. Tihenesid ka sidemed Välis- ja Kodu-Eesti vahel. Siin toimus ehk üks olulisemaid muutusi just seitsmekümnendatel aastatel. Kui enesele poliitilisi sihte seadvad pagulasorganisatsioonid olid varem üksi osutanud Balti riikide olukorrale, siis nüüd lisandus nende tegevusele veel võrdlemisi nõrk, kuid siiski tajutav ja avalik toetus okupeeritud riikidest (*ibidem*, 126).

Seitsmekümnendate aastate väga oluliseks tunnusjooneks on tehniliste võimaluste suhteliselt aeglane, kuid siiski pidev avarumine. Ennekõike olid vahetu alternatiivse informatsiooni leviku mõttes olulised raadio ja televisioon. Kuuekümnendate, aga eriti viiekümnendatega võrreldes olid nüüd raadiod palju võimsamad, nendega oli võimalik segajatest hoolimata kuulata nii “Ameerika Häält” kui ka “Vaba Euroopat”; lisandus televisioon, näiteks Põhja-Eestis oli järjest laiemalt võimalik soome saadete jälgimine. Üha enam ja senisest väiksema vaevaga oli võimalik hankida kirjutusmasinaid; kümnendi lõpul oli võimalik neid koguni poest osta, see omakorda võimaldas tegelda tekstide paljundamisega. Isepaljundatud tekstide levik haaras järjest laiemat inimeste ringi.

Eesti kultuurielu üheks küljeks neil aastatel jäi aga kindlasti juba kümnendi alguses välja kujunenud subkultuur. Paus almanahhiliikumises pihustus 1974–1977 aastatel mujale: kohvikukultuuri, infovahetusse, kontsertitele, luuleõhtutele, kunstinäitustele, happeningidele. Niisamuti asendus vähemalt esimese kirjutava almanahhipõlvkonna jaoks loominguline tegevus infovahetuse, lugemise ja muuhulgas ka poliitilisi teemasid puudutavate vestlustega. Sidemed vastupanuliikujatega tugevnesid. Avaldamisvõimalused olid taas ahenenud. Leonhard Lapin on oma raamatus “Avangard” kirjeldanud Tallinna kunstnike püüdeid korraldada uuema kunsti näitusi, samuti eesti arhitektide püüdeid uuema arhitektuuri nimel (Lapin 2003: 192–240). Arhitektidel olid ka oma poollegaalsed väljaanded. Subkultuuri seosed nn. ametliku kultuuriga olid mitmetasandilised. Suhe võimuga muutus ilmselt vastuoluliseks järjest rohkemate loomeinimeste jaoks, kelle teele kerkis sel kümnendil aina uusi takistusi, ka sel juhul, kui oli tegemist võimule näiliselt lojaalsete isikutega. Informatsioon keelamistest ja komplikatsioonidest levis, ehk isegi võimendus ja muutus üleüldiseks taustaks kõigele, mis toimus. Esimese almanahhipõlvkonna ja mõlema luuleuuenduse põlvkonna suhted, niisamuti suhted ametliku kirjandusega kontakti jõudnud ülikoolikaaslastega olid tihedad, ehkki kohati

ka vastastikku umbusklikud. Tihti lahutas kaht liini omavahel ka käitumuslik hoiak: almanahhipõlvkonna liikmetest said boheemliku elulaadiga peaaegu–hipid, avalikku ellu jõudnutest enamasti jäigema käitumisnormi või eluhoiakuga inimesed. Kriitikas on sel kümnendil sageli juttu seisakust, luuleinflatsioonist, uue põlvkonna puudumisest.

Niisiis, ehkki seitsmekümnendad olid, nii omas ajas kui ka distantsilt vaadatuna, passiivne ja rõhuv aeg, leidsid ka sel kümnendil ikkagi aset diskursiivsed nihked, toimus vastupanufooni oluline avardumine, kuni 1978. aastani, mil vallandus uus omakirjastuslaine. Uue omakirjastusliku laine erinevus varasemast on selgesti märgatav: kadunud on idealistlik ülendatus, ajapikku on muutunud suhtumine luulesse ja luule isegi. (Sarv 1987: 53). Esseistlikuma laadiga kaastöodes püütakse mitmel korral anda hinnangut seltskonna muutunud hoiakutele. Väljaannete välisele vormile ei pööratud sageli enam nii palju tähelepanu kui esimesel omakirjastuse perioodil.

Ka seda perioodi on võimalik jagada alaosadeks, nüüd aga mitte enam kronoloogilist jaotust silmas pidades, vaid grupeerivate kaupade, kes almanahhide väljaandmisega tegelesid. Esimese rühma moodustavad Tallinna–kesksed, väga sümbolset pealkirja kandvad ning Leonhard Lapini ehk Albert Trapeeži ja Ott Arderi initsiatiivil kokku pandud “Avangardi lõpp” ja “Konformismi sünd” ning Ants Juske ja Linnar Priimäe, tollal tartlaste, enam–vähem programmiline “Tartu Sügis”. Iseloomulik on, et Juske ja Priimäe ümber koondunud seltskond koos rohkem midagi ei avaldanud; Priimägi tegi kaastööd samal aastal ilmunud albumile “Salong”, samuti Jakobsi toimetatud “Poolpäevalehele”. 1978. aastal jätkas ilmumist ka “Vigilia” (IV ja V) — see on kaudselt seotud eelpool mainitud Hubert Jakobsi tegevusega (vt.lk. 81), kes koos Tõnn Sarvega andis samast aastast välja ka almanahhi “Tõlet” (I; II), mis oli osaliselt mõeldud KGB ennetava provokatsioonina, et igasugust isetegevust välja juurida. 1978. aastast alustas aga ilmumist ka vastupanuliikumise uue laine väljaanne “Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis” ja “Heinakuu” 1–6.

5.1. Tartu Sügis

Linnar Priimäe ja Ants Juske “Tartu sügis” on omakirjastuslikest väljaannetest üks neid, millest on kõige rohkem räägitud ja mis on kõige rohkem

avalikult teada. Juske ja Priimägi on sellest väljaandest kõnelnud televisioonis ja tutvustanud väljaandmise lugu ka ajakirjas “Vikerkaar”. Ilmselt on siinjuures oluline ka asjaolu, et “Tartu sügis” ilmus 1982. aastal eksiiliajakirjas “Mana”, mis tõi kaasa ohtrasti ebameeldivusi autoritele (näit. Ants Juske heideti välja Tartu Ülikoolist; Linnar Priimäel oli ebameeldivusi võimudega) ning tekitas seega laialdast vastukaja. Vastukaja sellistele sündmustele oli aga neil aastatel juba täiesti loomulik asi: tänu tihedale suhtlusele kohvikutes ja kodudes levisid säärased teated kiiresti.

“Tartu sügises” vaagivad kirjutise autorid päraststõjajärgsete põlvkondade suhteid ja meelsusi ning üritavad anda hinnangut oma, tõesti täiesti uue haritlaspõlvkonna meeleolule, öeldes: “Mis meid huvitab, on meie seisund sõjajärgses põlvkondade situatsioonis.” (Juske, Priimägi 1982: 67). Okupatsioonist, stalinistlikest repressioonidest, viiekümnendate kirjandussituatsioonist ja selles sündinust tunduvad artikli mõlemad autorid jäävat nii kaugele, et nende jaoks esindavad seda aega nende vanemad, “kes tunduvad meile ikka veel kandvat ülesehitustöö teokat optimismi, usku progressisse ja TTR-i (teaduslik–tehniline revolutsioon — K.U.) jõusse.” (*ibidem*). Minnes mööda ametliku ja mitteametliku Eesti vaimsest vastuolust (või seda märkamata), mis oli tegelikult olemas mis tahes okupatsioonikümnendil, leiavad artikli autorid: “Nii või teisiti on see meelsus ametlik, sest seda seatakse nüüdki veel instantside poolt eeskujuks ja püütakse sellesse nakatada noori. ... ” (*ibidem*, 68).

“Tartu sügise” motoks on ilmselt Hubert Jakobsi “Kuller” I motoga polemiseeriv ladinakeelne lausung: *ut nihil fieri videtur* (nähtagu, et midagi ei tehta). Tähelepanndavad on ka kirjutise avasõnad: “Meie kirjutise on algatanud lõpu eelaimus. Miski näib meile otsa saavat.” (Juske, Priimägi, 1982 /67). Ehkki vist aastal 1977. Nõukogude Eestis elamist kogenud sellega eriti nõustuda ei osanud, tunduvad need sõnad nüüd tõesti prohvetlikena. Otsa aga hakkas saama ühelt poolt Nõukogude impeerium ja teiselt poolt üks kultuuriperiood. 1978. aastaga alanud almanahhiliikumises on uued eluhoiakud aga juba tajutavad. Oma põlvkonna, õigemini oma sõpruskonna kogemusest lähtudes annavad Juske ja Priimägi hinnangu eelnevatele põlvkondadele. Nad eristavad endid ja teisi peamiselt hoiaku kaudu, mida nimetavad indolentsiks, soojussurmaks, vabaolekuks, ükskõiksuseks, ning kontrasteerivad seda varasemate põlvkondade püüdlustega, mida kirjeldavad ladina sententsiga *per aspera ad astra*, jaotades püüdlejad omakorda nendeks, kellele oli

omane hoiak *per aspera ad astra* (kuuekümnendad) ja nendeks, kellele jäi vaid üle vaid *per aspera* (seega siis seitsmekümnendad).

Ühelt poolt iseloomustab “Tartu sügise” eluhiak tõesti mõneti seitsmekümnendate lõpu üldist tonaalsust, milleks kahtlemata on leviv ükskõiksus, suhtumine “mida halvem, seda parem”, mis aga laiemalt võttes pole ükskõiksus üldse, vaid nõukogude tegelikkuse vastu suunatud ükskõiksus. Teisalt aga peavad kirjutise autorid silmas vaid omaenda ringkonna hoiakuid, mis, arvestades ka Priimäe mõningaid teisi kirjutisi, on omamoodi dekadentsinähtus, kusjuures dekadents kui hoiak omandab siin topelttäheenduse. Almanahhikirjanduses paiknevad sel kümnendilõpul tegelikult kõrvuti siiski kaks suunda: ükskõiksus “Tartu Sügise” moodi ja süvenevalt võitleva hoiaku jätkumine. Juske ja Priimägi, tõi küll, taanduvad mõneti ka ise nende endi poolt väljendatud seisukohtadest, kuulutades iseendid n.ö. ebalitsideks. Autorid kirjutavad: “Neid meie seast, kes usuvad sõnade objektiivsusesse, nimetame “ebalitsideks”. Ebalitsluse sotsiaalne sisu on kaudne side *ad astraga*, mis pole täidetud elamusliku sisuga. Ebalitside *intensio*, annavad nad endale aru või mitte, on püüd mittemidagitegemist ära kasutades (autori tekst muutmata — K.U.) silma paista millegagi, mis pole meie põlvkonnale omane. ... Et nad on meie hulgast, siis meid nad ei peta ... Meie teame niikuinii, kes on kes. “Vaimne litsilöömine” on juba idus äpardunud: selle teostajate tühisust mõistavad teisedki. Meist rääkimata. ... Meie põlvkond ei avalda end.” Tegelikult töötas Linnar Priimägi alates 1977. aastast ajalehe “Edasi” kultuuriosakonna tõlgi ja korrespondendina, alates 1986. aastast kultuuriosakonna juhatajana ja avaldas igati nii end kui teisi. “Tartu sügise” autoritel on mõneti küll õnnestunud kirjeldada ja põhjendada olemisviisi, mis kas olude sunnil (töötus, ilmumiskeeld vms.) või oma vabast tahtest sai omaseks suuremale osale seitsmekümnendate subkultuursest põlvkonnast: vabaolek edutuse hinnaga. Nende endi puhul tundub vabaolek tähendavat midagi muud. Juske ja Priimägi on öelnud: “Meie eetilise telg on ehk vabadusetunne nagu lastel või loomadel. ... Ehe vabadus võrdsustub meil indolentsiga. Sellepärast ei tarvitse me oma vabadust isegi millekski kasutada, kuid me ei lase end ahistada ning eemaldume sellest, mis püüab meie vabadust kitsendada. See vabadusehoid (vrd. tervishoid!) on meie eetika ...” Ühendavaks jooneks ongi siin “vabadus” (varasemast põlvkonnast erinevalt ideaalideta vabadus), mis seatakse kõrgemale mis tahes muust püüdlusest, lahutavaks jooneks seda põhjendav eetika või

eetiliste kriteeriumide puudumine. Teraselt täheldavad Juske ja Priimägi ka eneste erinevust järgmise (kaheksakümnendate) põlvkonna noortest, keda nad nimetavad “disko–teksta” põlvkonnaks ja kelle ühismääratlejaks on “täika ja disko”. Jälle täheldavad kirjutise autorid mõnevõrra prohvetlikult: “Juba on nad täitmas ülikooli, vähemalt uut kohvikut. Meie vana kohvik jääb järjest tühjemaks. Ja peagi jõuab aeg, kus nad pärast ülikooli täidavad tuleviku majanduskohad, mida täitma meie ei sobi ega kipu. Võib arvata, et nad tuleviku majandusse toovad oma praeguse väikeettevõtlike, vabakaubanduse, stiihia. See on anarhia kõige oma majandusliku alusega. Kultuur ja õiguskaitse hakkavad tuginema sellelesamale alusele. Kaob kultuuri kaitsevõime ja seaduslikkus, kaovad rahvuse ja riigi alused. See ongi see, mida kunagi lubatud aastaks 1980. “The rest is silence.”” (Juske, Priimägi 1982: 72). Tundub küll, et paljude praeguste majandus- ja kultuuriprobleemide juuri tuleks ehk otsida just sealt: kaheksakümnendate uuest, agaralt äritsevat põlvkonnast.

5.2. Avangardi lõpp ja konformismi süünd

Pealkirjade tähenduslikkuse kaudu, ehkki mitte sisu poolest, on “Tartu sügisega” seotud veel kaks omakirjastuslikku väljaannet: “Avangardi lõpp” (1977) ja “Konformismi süünd” (1978). Mõlema vihiku ilmumiskohaks on Tallinn, mõlemad on kujundatud ja illustreeritud, mõlema põhiliseks sisuks on pila ja räiged keelemängud, rohkelt on kasutatud pseudonüüme. Üldiselt kõnelevad mõlemad väljaanded, samuti nagu “Tartu sügiski”, omal viisil ükskõiksusest, esimese omakirjastusperioodi absurditunne on asendunud hoiakuga, mis peab kõike ümbritsevat mõttetuks. Samas ei ole “Avangardi lõpu” ja “Konformismi sünni” ükskõiksus seesama ükskõiksus, millest kirjutavad Juske ja Priimägi. Üht nende vihikute ilmset initsiaatorit ja kaasautorit Leonhard Lapinit (Albert Trapeež) on “Tartu sügise” lõpus toodud illustreerivas tabelis liigitatud laine ohvrite hulka koos Hubert Jakobsi, Tiit Lutsu, Rein Rannapi ja Rein Veidemanniga (vt. Lisa 2). Laine ohvriteks nimetavad Juske ja Priimägi aga oma liigituses neid, kes kuuekümnendate tõusulaine kiiluvees tegutsema asusid, oma tegevusele aga adressaati ei leidnud, kuid kes siiski tegutsemist jätkasid. Ja jälle on otstarbekas korraks tsiteerida “Tartu sügist”: “Nad on saanud meilt laine ohvrite nime, sest on oma väheteadlikus elus lasknud end kultuurilaine harjale kanda

ega taipa, et nad ei saa sinna paigale jääda: laine liigub.” Seega võib aimata, et nende kahe albumi (“Avangardi lõpu” ja “Konformismi sünni”) fakt ning neist avaldatud kaastööd väljendavad pigem ükskõiksuse teket nõukogude tegelikkuse vastu, sügavat põlgust selle suhtes ning seega võib nende sisu pidada pigem võitlevaks, väljanaervaks kui “Tartu sügise” blaseerunud ükskõiksuseks. Põhiliselt võitlevast hoiakust kõneleb ka näiteks Lapini tegevus seitsmekümnendatel kujutava kunsti ja arhitektuuri valdkonnas, mida ta on tagantjärele kirjeldanud raamatus “Avangard”.

Pila tundub olevat tegelikult rohkem kaheksakümnendate laad, kus see muutus kõikevaldavaks näiteks üliõpilasmaleva etendustes (kus sel oli oma koht kindlasti juba varemgi), aga ka näiteks kuulsas “Propelleri” etteastes (20.septembril 1980), kus samuti kasutati Trapeeži tekste. Seejuures meenub, et seitsme- ja kaheksakümnendatel väga levinud malevapila, mida pikemalt kirjeldab näiteks Lauri Vahtre oma raamatus “Meenutusi kadunud maailmast”, kasutasid juba esimese almanahhipõlvkonna liikmed. Näiteks Jaanus Paal oma rebasteõhtu etteastes (vt. lk. 79), aga ka puhtkunstilisel kombel Kalle Istvan Eller, esinedes Moskva võõrfiloloogide sõpruskülastuse raames etteastega “Olla või mitte olla”, mis seisnes edasi-tagasi kukerpallis.

Pilalist luulet on vahel ka nimetatud punkluuleks, eriti seoses ansambli “Propeller” esitustega, ehkki punkluulet on mõistetud ka palju avaramas kontekstis. Palju kasutatakse naeruvääristavat parafraasi, mis pole alati ka suunatud ühiskonna vastu, vaid on dekonstrueeriva iseloomuga. Näiteks “Avangardi lõpu” esimene luuletus “Hümn”: “EESTI MEES JA EESTI NAINEN / TEE NEIL ÜHINE / KERGEM KOOS ON LÄBI SAADA / MUU ON TÜHINE oma rütmiviitega Juhan Liivi luuletusele “Eesti muld ja eesti süda...”, või Leopold Propelleri nime all ilmunud “PISTA PERSSE OMA SUUDLEMATA HUULED...” mis parafraseerib esimese värsireaga hästituntud rahvalikku laulu “Võta mind, mul on suudlemata huuled...” (mille luuletuse esireaks pakutud vastulause juba ammu rahvasuus liikvel on olnud), ja seejärel viib pilke aimatavalt nõukogude tegelikkusele fraasis “...pista persse oma piletid kuule kabinetis reserveeritud laud...”(vt Lisa1). Märgatav on ka ilmselt kujutava kunsti avangardistlike ja popkunsti suundumustega (mis Lapini puhul vägagi loomulik) kooskõlastuv tehnika ilmumine luulesse (proosat ilmub omakirjastuses endiselt vähe), kus aga tehnika ei tundu olevat edasiviivas rollis, nagu näiteks LP (Leopold Propelleri) luuletuses “Kunsti sünni”, kus tuntud skulptori ainsaks

kunsteitoseks jääb pärast tema tehtud avariid trammi tunginud ja ohtralt purustusi tekitanud automootor. Iroonia on siin üsna mitmeplaaneline: ülevale pealkirjale kontrasteerub kunstnik, tuntud skulptor, kes polegi midagi loonud; traagiline avariid on antud naturalistlikult võika täpsusega. Urmas Mikk on aga masinatele pühendanud terve sarja pealkirjaga “Masinalaulud”, kus suhtumine samuti irooniline või isegi pigem sarkastiline. Sõnakasutus on valdavalt vaba, rõhuasetus on sagedastel vulgarismidel.

Individualistliku ajastu algust sümboliseerib sama autori “andumus”: “... *ma olen enda sõber / seltsimees ja vend / nii iseendale ma annan / täielikult end...* . Ootamatuid assotsiatsioone pakuvad ka üsna lihtsad keeleväänangud, nagu Karl Eduard Haavandi “PIKK JA PIME SOLAARÖÖ”. Loodusel neis kogumikes enam kohta pole: pealinnakesksena on siin tegemist linnaluulega.

“Konformismi sünnid” resoneerib “Avangardi lõpud”, kuid siin rünnatakse ka juba nii Eesti Nõukogude Vabariigi kui ka Nõukogude Liidu tähiseid ja üleüldiselt vastumeelseks saanud toiminguid, nagu näiteks kõigile kohustuslik paraad. Nii näiteks teeb seda Lemmi Letraset (Leonhard Lapin) luuletustes “VAPP LIPP PEALINN” ja “KOLONNID”. Samal kombel, nagu “Avangardi lõpus” kasutatakse rohkelt ironiseerivaid parafrase. Näiteks Letraseti “Saarepiiga” : “*saarepiiga saarepiiga / armastad küll merd sa liiga / tule parem mandrile baarimehe landile / tõsta jalga näita naba / linnas igamees on vaba*, kus luuletus on loodud viitega tuntud ja tollal rahvaliku lauluna populaarsele “Rannapiigale”. Teravalt vastanduvad siin luuletuse räige toon ja tuntud seltskonnalaulu läägelt petlik reipus. Tahtmatult meenub Peep Ilmeti kirjutus kümnendi algusest, “Vigilia” esimesest numbrist, mis viitab võimalikule sidemele kahe erineva almanahhipõlvkonna hoiakutes hoolimata sellest, et luule ise on äärmiselt erinev. “Konformismi sünnid” leidub tõsisema laadiga luulet rohkem kui “Avangardi lõpus” ning ta on avalikult võitluslikum; “Avangardi lõpp” on rohkemal määral teadlikult uuendustaotluslik, nagu viitab ka almanahhi pealkiri. Aga ikkagi on ka siin palju mängulisust, sõnakeerutusi ja parafraseerimist, näiteks Hando Runnelile pühendatud Kai–Mai (Kai–Mai Olbri) luuletus “MA SIIS TULEN, TOON SUL LILLI”. (vt.Lisa1) või Toomas Vindi Dorisele pühendatud ja pühendusluuletusena irooniline “Talveulm–visioon”. Teravat vastandumist just eesti kirjanduse (luule) tollase traditsiooniga väljendab B.H. Boržets–Davidsoni kaastöö: näiteks tema “Arutlusi Juhan Liivist”: “*Kui seda Juhan Liivi ees ei oleks! /*

Tõepoolest, just Juhanit. Seda me oma Jukat. / Kui seda Juhan Liivi ees ei oleks, / mis siis oleks?” või sellesama autori Ernest Hemingway ülepingutatud retseptisiooni üle eesti kultuuris muigav “Ernest Hemingway üürrike õnn” (vt. Lisa 1). Avava tähendusega on Harley Davidsoni (Vladislav Koržets ja Ott Arder) luuletus KONFORMISTI LASTETUBA, mis kõneleb noore inimese troostitust elust, troostitust ümbrusest, nigelast olmest ja väljavaadeteta tulevikust Nõukogude Eestis (vt. Lisa 1). Kogumik lõpeb väljavõttega Eesti Nõukogude Entsüklopeedia märksõnast “konformism”.

5.3. Provokatsioon ja reetmine: “Tõlet”, “Poolpäevaleht”. “Vigilia” jätkumine. Kultuurilise ja poliitilise põhisuunaga väljaanded

Käesoleva töö kolmandas peatükis oli juba korraks juttu Hubert Jakobsi tegevusest almanahhide väljaandjana. Jakobsi kaks almanahhi pealkirjaga “Kuller” paigutusid tühja ruumi 1973. ja 1977. aasta vahele, üritasid olla traditsiooni jätkajaks (*ut aliquid fieri videtur*) ning valmistasid pinna ette KGB provokatsiooniks. Nagu osutatud (vt. ka lk. 81,), sai sõjaväkke sattunud (aga võib-olla sinna ka tahtlikult suunatud) Jakobsist neil aastatel agent. Omaenda ülestunnistuses on ta maininud peibutamist esikkoguga, mis ilmselt oli Nõukogude kontrollorganite üks meelisvõtteid potentsiaalsete vastuhakkajate kontrollimisel, nii nagu seitsmekümnendatel aastatel oli üks meelisvõtteid jälgimine ja ennetav tegevus.

1978. aastaks naasis Jakobs jälle Tartusse, olles enne külastanud oletatavaid “vaenlasi” esmasest almanahhipõlvkonnast ning uurinud nende kaastöösoove. Tartus sattus ta kokku aga juba uue põlvkonnaga, kes samuti, lähtudes traditsioonist, tahtsid siin õppida ja välja anda omakirjastuslikke kogumikke. Nii et kui ühine ilmumisaasta on 1978, omakirjastuse mõttes tõesti viljakas aasta, siis ei ole sugugi õige Juske ja Priimäe määratlus, mis osutab põlvkondlikele iseärasustele ja rõhutab ükskõiksust kui domineerivat joont. Samas tuleb tõdeda, et ükskõiksuse levik oli seitsmekümnendate lõpuaastatel kindlasti üheks Nõukogude Eesti ühiskonda iseloomustavaks jooneks. Tõsi küll, uute võitlejate puhul oli tegemist juba ka järgmise põlvkonnaga, uue Tartu-elevusega, mis lihtsalt kattus “Tartu sügise” autorite siinveedetud ajaga, kuid oli oma

sisult teistsugune. Just see põlvkond jätkas nüüd kümnendi alguse traditsiooni, kuid sidus end seejuures juba otsesemalt tegeliku vabadusvõitlusega.

Provokaator Jakobs, kes sõjaväes viibides oli sattunud ebameeldivustesse ja seejärel värvati, sai KGB abiga armeeteenistusest varem koju, lubaduse, et tema luulekogu peagi ilmub (hiljem aga veel teinegi) ja erakorteri Karlova linnajaos, mille üüri tasusid alul organid, hiljem ta ise. Lubati ka soodustusi seoses ülikooliõpingutega, välismaasõite ja välismaal õppimist tulevikus, Kirjanike Liidu liikme staatust pärast teise kogu ilmumist jne. (Pesti 1990: 86). Põhimõtteliselt näitab see loetelu ära ka hoovad, mida KGB võis kasutada intellektuaalide mõjutamiseks. Kui Jakobsilt mingit eriti olulist informatsiooni ei laekunud, kasutati ära vähemalt tema huvi almanahhikirjastamise vastu ning KGB kaasteadmisel ilmus “Tõleti” esimene number. Jakobs kirjutab: “Kirjandusliku alamanaki “Tõlet” 1. number ilmus kapten Viirsalu (varjunimega Ants Piirsalu) kaasteadmisel...” (*ibidem*) ning Jakobs andis KGB-le üle ka “Tõleti” eksemplari. Jakobsi arvates nõustuti almanahhi väljaandmisega sellepärast, et sinna oodati kaastöid tollal aina aktiivsemaks muutuvatelt vabadusvõitlejatelt või loodeti uurida, kas ja kus kriitilise sisuga almanahhide väljaandmise plaane peetakse. “Tõletit” ilmus veel kaks numbrit, teisest numbrist KGB teadis, kolmandast enam mitte. Küll aga saadi nii nende kui ka “Poolpäevalehe” ilmumisest ikkagi peagi teada ning Jakobs kuulati sellega seoses üle. KGB usaldus Jakobsi vastu kadus. “Poolepäevalehe” väljaandmist jälgiti pinevalt. Samas oli “Poolpäevalehe” levik suur ning seda loeti päris avalikult Tartu Ülikooli vanas kohvikus, hoolimata sellest, et veidi eemal passis sealsamas KGB-lasest ülikooli kuraator Viktor Kozlov. Paar kuud hiljem järgneski suur “sissekukkumine”, Jakobs tunnistas üles, et tema on “Poolpäevalehe” toimetaja ning andis KGB-le ka teavet “kahtlaste isikute” kohta, kelle nimed talle ette loeti. Haarang “Poolpäevalehe” küsimuses oli totaalne: üle kuulati isegi sellised isikud, kellele näiteks oli “Poolpäevalehes” sünnipäevaks õnne soovitud (näiteks Reet Sool, kel lehega tegelikult mingit seost ei olnud). Päris imelik oli selles afääris kõik Doris Kareva isikuga seonduv. Sündmuste tulemusel lahkus Kareva ülikoolist “omal soovil”. Kogu juhtumi pinnal saab selgeks üks: igasugust omaalgatuslikku tegevust Tartus (arvata aga võib, et ka Tallinnas: sellele viitab Leonhard Lapin oma raamatus) jälgiti pinevalt. Jälitamine oli 1978. aastal täies hoos ja selle eesmärgiks oli kahtlemata juurida välja

igasugune vastutegutsemise mõte, oli siis tegemist vastupanuga sõna otseses mõttes (vastupanuliikumine) või informatsiooni levitamisega (almanahhide väljaandmine).

Nagu öeldud, ilmus kogumikku pealkirjaga “Tõlet” kokku kolm numbrit., neist kaks 1978. aastal. Kokku on nad pannud Hubert Jakobs ning vastav märkus leidub ka väljaandeis. Sõna ise tuleneb eestiaegeest taarausuliste liikumisest ja tähistab taarausuliste märgist, ühendades endas kolme tähendust: tõde, elu ja tee. Taarausuga on seotud kogu Jakobsi tegevus omakirjastuses, ka “Poolpäevalehes” on ilmunud taarausku tutvustavaid artikleid. Tõletiks nimetatud märk kujutas endast lainjate servadega hõbemedaljoni, keskel tee ja selle kohal leek. Esimene number kannab alapealkirja: “Kultuuriline almanak eesti rahva hüvanguks” ning motot “purre ei kannu ja silda ei taha”. Sisult on väljaanded kirevad. Esimeses “Tõleti” numbris ei ole midagi eriti võitluslikku või ohtlikku, vahest välja arvatud ehk numbrit avav Peeter Ilusa pikk irooniline lugulaul pealkirjaga “Olegi kiljatus”, mida autor on nimetanud eeposeks ning mis pilab sellal üleüldiselt levivat kahtlustusmaaniat ja nuhijutte, mis eriti vürtsikad olid just Peeter Ilusa isikuga seoses. Muus osas paistab “Tõlet 1” olevat justkui tagasi tulnud “Heeside” aega. Sisu on kirev, ühtset suunda ei ole, suurema osa numbrist sisutavad Hubert Jakobsi enda ja tema sõbra Vello Raagmetsa üsna isiklikud, kohati kergelt olustikuroonilised ja masendusest kõnelevad luuletused. Autoritena on lisandunud juba “Avangardi lõpus” esinenud Ott Arder, aga ka uue nimena Ilmar Trull jt. “Tõleti” teise numbri moto on suurejooneline: *keelata sõna ei saa / surmata sõna ei saa*. Siin osalevad mitmed autorid, kes esinesid juba “Avangardi lõpus” ja “Konformismi sünnis”: nagu Leopold Propeller ja Urmas Mikk, aga ka esimese “Tõleti”-numbri autorid, nagu Hubert Jakobs ja Ilmar Trull. Lisandunud on aga ka uusi nimesid, nagu Tarmo Teder ja Jaanus Tamm. “Tõlet” 3 jätkab samas vaimus. Üle hulga aja on siin ka üks Johnny B. Isotamme luuletus, samuti on avaldatud Hando Runneli kõne Tapa keelepäeval, mille juurde koostajad on pannud märkuse: avaldatud autori nõusolekuta. Toimetajana paistab Hubert Jakobs üldse silma pealetükkivuse ja eetikareeglite rikkumisega, mida näiteks esimesel almanahhiperioodil hoolikalt järgiti. Samal ajal on Jakobsi produktiivsus kohati hämmastav.

“Poolpäevaleht” oli tegelikult ajaleht: seda ilmus seitse numbrit, esimene 1978. aasta oktoobris, viimane, seitsmes, 1979. aasta jaanuaris. Trükitud oli ajaleht suureformaadilisele paberile läbi mitmevärviliste kopeeride. Siinkohal oleks õige veel

kord osutada varasemast veelgi avaramale võimalusele kasutada kirjutusmasinaid, samuti paberi ja kopeeride valiku avardamist. Vaid mõni aasta hiljem sai aga juba kättesaadavaks paljundusmasin. Kuna Hubert Jakobs oli nüüd jõudnud koostööd KGB-ga kahetsema hakata ja muutus väljaandjana vähehaaval ülijulgeks, ei ole ta lehele märkinud väljaandja nime. Samas oli tema roll lehe toimetajana avalikult teada. Lehes jätkub ka juba “Avangardi lõpust” ja “Konformismi sünnist” tuttav pila. Esimeses numbris on toodud ka toimetuse juhtkiri, kus rõhutatakse, et ehkki ajaleht ilmub tsensuurivabalt, on ajaleht otsustanud keelduda oma veergudel avaldamast kontrollimata andmetega ja n.ö. “riigivastaseid” artikleid. Ajalehe põhisuund öeldakse olevat kultuuriline. Ilmselt veesegamiseks on ajalehe väljaandjatena nimetatud salajasi ühendusi Valge Võtme Vennaskond ja Maarjamaa Kultuuriühisus. Hubert Jakobsi väljaanded paistavad muuhulgas silma mujalt kopeeritud materjalide ja arvukate tõlgetega. Samuti on ilmne taotlus jätkata kümnendi alguse tegevussuundade ja teemadega. Esimeses numbris ilmub näiteks Tõnn Sarve artikkel “Yhest lähenemisvõimalusest ...”, mis tegelikult pärineb “Vigilia” kolmandast, vahelejäädud numbrist; niisamuti on “Poolpäevalehes” jätkatud väikeväljaannete bibliograafiat, mille koostamist “Vigilia” teises numbris juba oli alustanud Johnny B. Isotamm. Bibliograafia sisaldab 1978. aastal ilmunud väikeväljaandeid.

Nagu öeldud, on “Poolpäevaleht” kohati äärmiselt julge: näiteks kirjutises “Rahvuslipust” kirjeldatakse ka rahvuslipu heiskamise juhtumeid Eestis ning nõutakse seda teinud isikute karistamatajätmist. “Poolpäevaleht” sisaldab ka teiste omakirjastuslike väljaannete kriitikat: nii näiteks arutletakse “Tartu sügisest” lähtudes seltskondliku vastupanuilmelise liikumise tõuse ja mõõnu artiklis “Tõusudest ja mõõnadest”. Selle artikli autor on ilmselt Tõnn Sarv, kellelt hiljem modifikatsioonide ja täiendustega ilmus “Vikerkaares” samu arutluskäike sisaldav artikkel “Märkmeid kommast. Seltskondliku analüüsi katse” (Sarv 1981: 79–85). Analüüsinud varasemaid tõuse ja mõõnamisi, leiab artikli autor, et tõusuaegu on alates viiekümnendate aastate lõpust olnud kaks. Esimeseks tõusuajaks loeb Sarv viiekümnendate lõppu, mille seltskondliku tunnuseks ta nimetab “lõnguseid”. Huvitav (ja ilmselt ka õige) on autori seisukoht, et see põlvkond oli teistest enam seotud kriminaalsete ringkondadega. Väljundiks olid lääne tantsud ja muusika (džäss, Elvis Presley jms.), mitte kirjandus. Ilmselt on just siin, kultuurimõjutustes Läänest, õige näha ka transversaalse teisenemise algust. Isikutest on artiklis selle põlvkondade esindajatena nimetatud Jaan

Kihot ja Endel Soonseina, viimane oli hiljem “Kamikadzedes” kujundajana seotud almanahhipõlvkonnaga. Teise tõusulainena nimetatakse artiklis loomulikult kuuekümnendate lõppu, iseloomustades seda enam–vähem samal kombel, nagu seda on iseloomustatud ka käesolevas töös. Seitsmekümnendate keskpaika nähakse kirjutises kui madalseisu, mida see kirjalikke väljundeid silmas pidades kahtlemata ka oli, seitsmekümnendate lõppu kirjeldatakse kui uut tõusu. (KM EKLA f 321, m 24:2). Hilisemas “Vikerkaare” – artiklis on autorile selge, et uus tõus siit algaski ning taas ei ole selle tõusu põhiline väljund kokkuvõttes kirjanduslik: seekord on see poliitiline.

“Poolpäevalehega” seotud ebameeldivused ei suutnud aga omakirjastusliku ja muu tegevuse hoogu pidurdada, vaid lisasid õli tulle. Uus põlvkond, nagu öeldud, leidis kontakti selleks ajaks konsolideerunud vabadusvõitlejatega, osalt aga ka eelmise omakirjastuslainega seotud isikutega. Just siin kerkis ka n.ö. “sidemehena” esile Hannes Varblane, väsimatu uudiste vahendaja, raamatute laenaja, kontaktiviija, keda seetõttu tuleb kindlasti vaadelda kui almanahhipõlvkonna juurde kuuluvat isikut. Iseloomulik on, et ehkki varasem almanahhipõlvkond (välja arvatud Tõnn Sarv) oli selleks ajaks otsesest tegevusest (nii omakirjastusest kui vabadusvõitlusest) mõneti distantseerunud, olid sidemed olemas ja kohalolu tuntav. Oluline on ka, et mitte keegi sellest põlvkonnast ei jõudnud seitsmekümnendatel n.ö. “haljale oksale” või avaliku tunnustuseni ega sinna ligilähedalegi. Kõnekas on seegi asjaolu.

Samal aastal jätkas ilmumist ka “Vigilia”. Osutades numeratsioonitühiku kaudu ka olemas olnud kolmandale numbrile, ilmuvad nüüd veel “Vigilia” IV ja “Vigilia” V. Neljas number on seejuures jälle paljundatud fotokoopiatel. Jätkub ka rahvalaulude kasutamine tähenduslike ja ühendavate motodena. “Vigilia” IV kaanel on Simunast pärit laulukatke: *Miks on ilmaka udune, / taevas tahmakarvaline, / rahvas rauaroosteline?* (Simuna. H II 11.965 (22).1891) ; “Vigilia” V tiitellehel on read Jõhvi rahvalaulust: *Kuhu pian mina minema, / kuhu pian pia panema, / jalad alta andamaie, / keha keskelt kieramaie?* (Jõhvi. H II 37, 717 (13).1892). Mõlemad numbrid sisaldavad “Vigiliate” traditsiooni kohaselt esseesid; suurem osa autoreid kasutab pseudonüüme, nii nagu ka suurem osa “Poolpäevalehe” autoritest. Mõlemad “Vigiliad” jätkavad varasemate üldist tooni: artiklid on kriitilised ning tegelevad ühiskonna valupunktidega. “Vigilia” IV avaartiklis “Meie missioon” vaeb end Endel Rebaseks nimetav autor (Tõnn Sarv) eestlaste asendit läänemaise kultuuri suhtes, toetudes siin loomulikult tollal juba (paljundatud tekstide kaudu) väga laialt levinud

Uku Masingu mõtetele. Keeleliselt on kergelt ja kohati saamatult markeeritud Kalle Elleri propageeritud keelekasutust. Kokkuvõtvast lõigust artikli lõpu eel on võimalik aimata kogu artikli mõttekäiku. Autor kirjutab: “olles keeeldasa väljaspool IG (indogermaani — K.U.) maailma, kuid kultuurildasa selle sees, on eestlasel selletõttu ainulaadne eelisseisund. Meil ei ole tarvis omandada IG mõtlemisviisi, et siis selle hädadest minna abi otsima Indiast või Jaapanist, sedagi veel ylelääne. Meie keel ja kultuur, ehkki suurel määral indogermaanistunud, lubab meil mööda minna neist eksirännakutest ning leeda teenäitajaks teistelegi.” (KM EKLA f 321 m 22:1).

End T.P.-ks nimetav autor (samuti Tõnn Sarv) on oma artikli pealkirjastanud “See ei ole kirjandus” ning leiab, et eesti kirjanduse ja üldse kultuuri hetkeseis on ülimalt taunimisväärne. Ta osutab sellele, et ajakirjanduses ilmuvad konstruktiivse moega ettepanekud on tehtud vaid selleks, et simuleerida vabadust, mida ei ole. Ettepanekud jäävad ettepanekuteks ning sellistena ei ole neist T.P. meelest mingit kasu. Ta kirjutab: “Ammukuuldud ja kõigi jaoks enesestmõistetavate ettepanekute ja arvamuste yleytlemine pole siin maal veel midagi muutnud. Mitte ükski diskussioon, mitte ükski avalik sõnavõtt pole meil veel midagi reaalselt korda saatnud.” (KM EKLA f 321 m 22:1) Toonud näiteks üldiselt tuttava “Vana Kandle” pikaleveninud kokkupanemise loo, leiab autor: “Ja nii pole meil siiani, hoolimata yliusinast simuleerimisest, ei teatriajakirja, ei murdesõnaraamatut ega yldse korralikke sõnastikke, ei “Vana Kannelt” ega isegi mitte korralikke tingimusi nende tegijate koolitamiseks. Kateedreid suletakse, komisjone likvideeritakse, koosolekutel ja ajalehtedes aga simuleeritakse vabadust.” Minnes edasi ilukirjanduse juurde, leiab T:P., et ilukirjandust ilmub nii iseseisva Eesti kui teiste maadega võrreldes häbemamatult vähe ja küsib: “On vägagi kysitav, kas saab yldse rääkida kirjandusest trykivabaduse puudumisel? ... Ykski ilukirjandus ei saa eksisteerida ja areneda vaid teatud kaalutlustel soositud autorite teoste avaldamisel, liiati kui seegi synnib läbi kitsaste raamide surumise... Me võime vaid umbes arvata, kui palju teoseid on kirjastuste poolt autoritele tagasi saadetud või seisavad käsikirjas lootuseta kunagi trykki jõuda, kuid kunagi ei saa me teada, kui palju on neid samal põhjusel jäänud hoopis kirjutamata...”. Selles lauses ehk peitubki ka seitsmekümnendate valupunkt: pärast kuuekümnendate tõusu, mil samuti osalt tiibu kärbiti, kadus kirjandusprotsessist terve põlvkond, omamata väljavaadet küpseda, kellest paremal juhul jäi sinna vaid nooruslikke katsetusi omakirjastuses, pelk võimalus, üht–teist lootustandvat, aga üsna

vähe küpset kirjandust. Just sellepärast on seitsmekümnendad n.ö. porised, just see on aeg, mil eesti kirjandusele tehti kõige enam haiget, sest stalinistlikest liialdustest saadi ju peaaegu üle. T.P. osutab ka ühele väga olulisele asjaolule kogu pärastsõjaaegses eesti kirjanduspildis, öeldes: “.. . ei saa kõnelda eesti kirjandusest, kui sellest on osaliselt või täielikult kõrvaldatud sellised nimed nagu Arthur Adson, Gustav Suits, Marie Under, Henrik Visnapuu, August Mälk, Karl Ristikivi, Uku Masing ... Ei ole see kirjandus, mis sundis pikaks ajaks vaikima või vaid tõlkimisega leppima Friedebert Tuglast, Oskar Lutsu, Valmar Adamsit, Karl Hindreyd ning määrama vangipõlves kaduma Heiti Talvikut, Enn Uibot, Hugo Raudseppa, Jüri Parijõge... See ei saa olla kirjandus. Ja kui seda nimetataksegi kirjanduseks, saab see tähendada vaid kirjanduse simuleerimist.” (vt. ka lk.-d 30 ja 45). Autor, kes end nimetab N. Parkinson juunioriks (jälle Tõnn Sarv) kirjeldab järgmises artiklis nõukoguliku bürokraatia mehhanisme, leides, et kivistunud bürokraatiamonstrumeid lõsutab kõikjal. Autor nimega Olev Zubas (Kalle Eller) arutab edasi piiride ja maa-alade administratiivse jaotuse üle artiklis “Piiride–kysimus”, kus kritiseerib loomulike koosluste piiride pidevat muutmist, mille tulemuseks on ebaloomulikud kooslused, mis normaalselt ei funktsioneerid. Ta leiab: “Vaatamata sellele, et kihelkonnale on ladestunud vanad vallad, keskmised vallad ja uued (Pätsi) vallad, on ladestunud vanad kylanõukogud ja ei-tea-kui mitmed kylanõukogud (autori sõnastus muutmata — K. U.), vanad ja uued rajoonid lisandustega, “kumavad” kihelkonnad ikka veel läbi, vähemalt suuremal osal eesti NSV territooriumist.” Autor leiab, et on vaja alustada liikumist selle nimel, et kihelkonnad taastataks. Autor nimega Peeter Ristmets (Tõnn Sarv) ironiseerib artiklis “Kuidas kilplased haridust edendasid” tollaseks tõsiselt vankuma hakanud haridussüsteemi üle. Viimases artiklis “Lihamasin on käima hakanud” kritiseerib end Sais Maidlaks nimetav autor (Maris Sarv–Kaasik) üleüldist lodevat ja ükskõikset õhkkonda, resoneerides “Tartu sügise” meeleoludega.

Kogumiku “Vigilia” V kaasautorid kannavad üldiselt samu nimesid, nagu autorid “Vigilia” IV-st. Lisanduvad vaid end J. Arkiks (Tõnn Sarv) nimetav autor ja Erik Udam, kes esineb oma nime all. T.P. avab numbri artikliga “Eestlane ei naera”, kritiseerides põhimõtteliselt eestlast kui väikekodanlast, tehes seda samast aspektist, nagu seda tegi Kalle I. Eller “Jumala Tuules”. T.P. kirjutab: “Teda ei huvita miski, mis võiks tema rahulolu ja tähtsust häirida. Teda ei huvita ei põhjaranniku ja jõgede saastamine, ei kirikuröövid Läänemaal ega õpilasrahutused Tartus. Isegi “Vanemuise”

põlemises pole midagi erilist või imestamisväärset. Tuleb olla tähtis. Mitte imestada. Mitte uskuda. Kõik on normaalne. See on vatist ühiskond. Temast ei kosta midagi läbi. Ta laseb end kergesti kokku suruda. Ta imeb endasse kõike mis voolab, tulgu see kust tahes.” Jätkab Sais Maidla, kes seekord arutleb artiklis “Kodukana hakkab kirema” feministlikel teemadel, Jaan Ark arutleb surma üle kirjutises “Surmast”. Endel Rebane on seekord artiklis “Trummid ja tabletid” kõne alla võtnud kaasaegse ja muistse meditsiini head ja vead. Olev –m on ette võtnud Endel Nirgi essee “Casus Tabelini” (ilmunud “Looming” 8, 1978) ning lahkab Nirgi seisukohta, leides, et too on Tabelinuse näitel välja vabandanud arukalt alandlikku käitumist rasketel aegadel. Ta leiab: “Endel Nirgi poolt arendatud idee on järgimistvääriv ja üllas, kuid tema laiemal levikul on tõsiseid takistusi. Üks uuema aja edukamaid uueksaajaid Vidkun Quisling, kes hukati oma suguvendade poolt Norras 1945. aastal, on ikka veel paljudel meeles hirmutava eeskujuna. Arvestades eestikeelse ajakirjanduse vähest levikut, on Endel Nirgil vähe lootust kvislingeid ülemaailmselt rehabiliteerida.” Numbri lõpetab Erik Udam artikliga “Kui ma oleksin futuroloog”, kus ta üsna rousseaulikus laadis arutleb progressi hädade üle, avaldades lootust, et lõpuks võidab *homo sapiensi* arukus.

“Vigilia” V ilmumist on kajastanud ka “Poolpäevaleht”, seejuures väljaannet üsna kibedalt kritiseerides. Arvestades, et autorina on selgunud hüüdnime Pax all kirjutav Johnny B. Isotamm, kes juba varem (“Vigilias”III) on suhtunud kriitiliselt ellerlikku ugrilisse maailma ja tema keelekasutusse, võib siin täheldada ka lõhe suurenemist kahe hoiaku vahel: üks on püüd naasta oletuslikku ugrilisse maailma, tõeliste juurte juurde, osutades ühtlasi kõigele sellele, mis eestlaste ajaloos on tõelisest omakultuurist kaugemale viinud; teine jätkuv püüd jõuda lähemale läänelikule kultuurile, täita nõukogude perioodi tekitatud lünkasid, esindada seni esindamatut ja jääda seejuures linnatänavale. Täiesti ilmne on suund lääne uuematele kultuurile Hubert Jakobsi käe all kokku pandud väljaannetes. Kahtlemata on kriitikul õigus, et “Vigilia” V (aga ka põhiliselt samade autorite tõttu “Vigilia” IV) üldpilt ei ole võrreldav varasemate “Vigiliate” tasemega. Kriitilise artikli “Uut Vigiliat vaagimas” autorile pseudonüümiga Pax tundub koguni, et artiklid on kas kirjutatud üks ja sama isik või on nad ülirange toimetustöö tulemusel “Prokrustese sängi surutud” (KM ECLA F 321, m 24:2). Kriitik leiab, et suurem osa artiklitest on puhas irisemine ja “juurteta kriitika koos negatiivse programmiga, mida tinglikult võiks nimetada

Masing–Elleri doktriiniks — tigidus ja vaen moodsa maailmakultuuri ja – tsivilisatsiooni (indogermaanluseks nimetatu) vastu, selgitamata tolle tsivilisatsiooni ebaseeldivate nähete objektiivseid ja silmnähtavaid põhjusi ...”(ibidem). Süüdistades “Vigilia” V autoreid süvenematuses, ei vaevu ka selle artikli autor pikemalt vaagima vastaspoole argumente, esitab oma etteheited ja soovib vigilantidele lõpetuseks jõudu tõsisemateks tegudeks. Tegelikult on Paxul õigus: suur osa artiklitest ongi kahes viimases “Vigilias” ühtede ja samade autorite kirjutatud. Nii näiteks varjub Tõnn Sarv kolme pseudonüümi — Endel Rebane, T:P. ja N. Parkinson jun. taha, Sais Maidla, samuti mõlemas numbris ilmunud artiklite autori tegelik nimi on aga Maris Sarv, praegu Maris Sarv–Kaasik. Numbrid ise ilmusid väga lühikese vaheajaga, seega on eriti viimases numbris tõesti tunda teatud pingutust, et number kokku saada. Samuti on osa autoreid ilmselt tõesti veel väga noored kirjutajad.

Mis puutub nn. Masing–Elleri doktriini, siis on kindlasti õige, et iga doktriin lahjeneb uute järgijate käsituses. Isotamme ja Elleri näol on tegelikult ka tegemist kahe väga vastandliku natuuri ja “komma” (kui kasutada Tõnn Sarve laiemale üldsusele üllitatud sõnaleidu, mis jälle pärineb Kalle Ellerilt) kahe vaieldamatu juhiga. Nagu öeldud juba eespool, on üks neist linnalaulik ja teine puudeusku mees, nagu Eller ise on enda kohta öelnud. On selge, et üldiselt kipub puudeusk tänapäeva linnastuvas maailmas proportsionaalselt alla jääma linnakultuuriga seotud hoiakutele. Teisalt on aga nii Uku Masingu kui ka Elleri doktriin (siiski lahutaksin need kaks) hoolimata sellest, et Masingu pärand on nüüd peaaegu tervikuna avalikkuse kasutada, kriitiliselt läbi arutamata. Elleri doktriiniga on aga nõnda, et ehkki selle mõjuväli seitsmekümnendatel ning kriitikast ja eitusest hoolimata ka praegu on väga ulatuslik (lõuna–eesti liikumine, taarausulised, kaitseväge küsimused, loodushoid, keeleküsimused, isegi tõuaretus jne. jne.), on see kirja panemata või kirja pandud vaid vähestes avalikult ilmunud artiklites ega allu seepärast tavapärasele avaramale diskussioonile.

Lisaks eelpoolmainitutele ilmus perioodil 1978–1982 üha kasvaval hulgal puhtkultuurilise sisuga omakirjastuslikke väljaandeid, millega seostus üha suureneval arvul autoreid. Sama võis täheldada ju ka esimese omakirjastuse perioodi puhul. Kui

nii “Kullerite”, “Poolpäevalehe”, “Tõletite” ja hilisema perioodi “Vigiliate” juures on märgata sisulist seost esimese omakirjastuse perioodiga (osa autoreid kattuvad, teemad jätkuvad), on samal ajal ka hulk väljaandeid, mille seos varasemaga seisneb vaid traditsiooni ühtsuses. Osa omakirjastustegevusest, nagu juba ka öeldud, kasvab ümber poliitiliseks tegevuseks või kulgeb sellega paralleelselt. Vahet teha on aga siin üsna raske, sest tegevus toimub tegelikult korraga kahes suunas ning mitmed autorid on ühed ja needsamad.

Üheks olulisemaks kirjandusliku suunitlusega väljaandeks on peetud 1978. aastal ilmunud kogumikku “Salong” I, kus autorite koosseis on juba täiesti uus: nt. Kajar Pruul, Raimu Hanson, Imre Siil, Doris Kareva, Jaan Undusk jt. (vt. Lisa 1). Koostajat märgitud pole, üldiselt oli teada, et vihiku pani kokku Kajar Pruul. Kogu üldine toon väljendab nukrust, tühjusetunnet, lootusetust. Luuletustes ja poeetilise lühiproosa palades on ka enamasti tunda olustikulist tausta, seitsmekümneendate Tartut, meeleolu kõlab ootamatult hästi kokku Lisas 3 toodud palaga “Eesti Ekspressist”. Üldiselt lüürilisse tonaalsusse lisandub uudse joonena aga ka vihjeid sotsialistliku industriaalühiskonna räämas ja räpasele tegelikkusele: *käib kaubajaamas rauda vastu rauda / leigniiskes udus suletakse kohvikuid* (Kajar Pruul); *Isegi prügikastid tundsid kevade tulekut – nad laulsid. Viimnegi rämps, tähtsusetu prahikübe häälitseis ...* (Imre Siil); *tema maja punastest määrdunud tellistest. Tahm on määrinud telliseid, tahm korstendest.* (Imre Siil). K.P. (Kajar Pruuli) avaluuletuse esimeses reas heiaastuks fraasis *oranž oktoobritaevas* korraaks ehk justkui vihje süngele tegelikkusele, imperiaalse riigi ähvardavale jõule. Samas on oktoobris, edelatornide aegu, taevast tõe poolest oranž, niisamuti on taevast Tartu kohal sügiseti oranž linnatulede kumast.

Teiste selle aja omakirjastuslike väljaannete seas, mida üldiselt enam eriti püüdnud ei kujundatud, paistab “Salong” silma kauni kaanekujunduse (Indrek Hirv) ja hoolikalt läbimõeldud kompositsiooniga. Kogumiku lõpetab Linnar Priimäe artikkel “Dekadents, tunnetuslik konstant”, mis seostub “Tartu sügisest” postuleeritud meeloludega ning kus vaadeldakse dekadentsi kui esteetiliste eesmärkidega emotsionaalset vabaolekut, kui midagi, mis sarnaneb “Tartu sügisest” kirjeldatud indolentsiga. Kindlasti on see artikkel puhtkultuurilisest seisukohast oluline, kui silmas pidada, et dekadents kui kultuurinähtusnähtus oli n.ö. põlualune ja sõna “dekadent” ise peaaegu et sõimusõna.

* * *

Omaette grupi seitsmekümnendate lõpu, aga eriti kaheksakümnendate alguse omakirjastuses moodustavad nende grupeeringute väljaanded, kelle püüdlused olid nii poliitilised kui kunstilised. See tähendab, et osaleti poliitilises liikumises, kuid huvituti ka puhtkultuurilistest asjadest. Ühelt poolt on see ilmselt traditsiooni küsimus: kui oldi juba korra Tartus koos, siis tuli ju kindlasti anda välja mõni almanahh. Teiselt poolt oli siin tegemist enamasti ikkagi humanitaaridega, kellele kirjandus ei olnud võõras.

Laagrikogemuste, edenened strateegiliste kavade ja Venemaal toimuvate protsesside pinnal algas just neil aastatel avalik vabadusvõitlus, millega omakirjastus oli ju kogu aeg kas või kaudselt seotud olnud. Erinevalt vene vastupanuliikumisest, ei seadnud eesti vabadusvõitlejad enestele eesmärgiks mitte olemasoleva ühiskonna demokratiseerimist, vaid Eesti iseseisvuse taastamise ja okupatsioonivägede väljaviimise. Samas tõi Helsingi pingelõdvendusprotsessi käivitumine seitsmekümnendate keskel ühelt poolt kaasa küll nõukogude mõjusfääride kinnistumise ja avarumise, teiselt poolt aga Lääne tähelepanu siinsetele inimõiguste rikkumistele. (Niitsoo 1997: 126).

1978. aastal alustas ilmumist informatsioonibülletään “Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis”, mida ilmus kokku 25 vihikut ja mida toimetasid erinevad isikud: Jüri Adams, Viktor Niitsoo, Arvo Pesti ning pärast pikemat vaheaega, mille tingis Arvo Pesti, Lagle Pareki ja Heiki Ahoneni vangistamine, Mati Kiirend. “Lisandusi .. “ püüti toimetada ka Läände, mis osaliselt ka õnnestus ning need trükiti koondköitena ka Rootsis (1982) ning nende ilmumine oli kahtlemata 1980. aastate teise poole konfliktis nõukogude võimuga oluliseks sammuks. Üldse on sellele omakirjastusperioodile omane Eestis kirjutatu üha sagedasem sattumine üle piiri Läände ja piiriülese suhtlemise tihenemine. Juba 22. oktoobril 1977 ilmub ajalehes “Vaba Eestlane” tilluke ülevaade omakirjastusest Kodu–Eestis: “Kogu “musta luulet” Eestist”. Kirjastus “Maarjamaa” sügisuudis”. Artiklis räägitakse 1975. aastal koostatud käsikirjast, mis nüüd, 1977. aastal oli Eestist välja toodud ning kirjastus “Maarjamaasse” sattunud. Intervjuu on andnud Vello Salo. Kogu “Maarjamaa” taskuraamatu sarjas aga pole. Artiklis mainitakse ka, et valikus oli

esindatud Peeter Ilusa, Kalle Istvan Elleri ja Peep Ilmeti luule. Nagu on öeldud usutluses, paistsid need kolm autorit valiku koostajale esinduslikumad. Võib veel teada saada, et väljaanne on varustatud kaassõnaga, mille alla on kirjutatud Tartu 1975. Artiklis on ka öeldud: ““Must luule” — Wiedemanni keeles must vesi tähendas allikavett — ei püüa vormipuhutuse poole, vaid pakub midagi uut.” Tsiteeritakse ka Vello Salot, kelle teadmist mööda on tegemist luuletajatega, kes “ei tahtnud liituda ametliku kirjanduspoliitikaga ja on olnud teatud määral opositsioonis ...” . Miks kogu ilmumata jäi, on õieti teadmata, Vello Salo andmetel ilmunevat see kodumaal, mis aga ei vasta tõele.

Tartu ajalootudengite organiseeritud kodulinna korrastamise ühing “Kodulinn”, hilisem “Noor–Tartu”, oli samuti poolpoliitiline ühendus ning ka juba täiesti uue põlvkonna väljund. Ka neil oli oma häälekandja “Urbspaterna”. Seejuures on oma keskkooli– ja ülikoolimälestustest raamatu “Meenutusi kadunud maailmast” kirjutanud Lauri Vahtre (Vahtre 1999) omakirjastuslikku tegevust seal vaid möödaminnes maininud, pidades seda ilmselt vähemtähtsaks kui mässumeelsete ajalootudengite muid ülesastumisi. Veidra detailina võiks märkida, et samas tundis ülekuulamisel KGB ametnik vägagi huvi just n.ö. illegaalsete almanahhide vastu (*ibidem*, 213). 1973. aastast alanud nõukogude organite jätkuv huvi almanahhitegevuse vastu ja jätkuv hirm selle ees on kindlasti üks näitajaid, mis selle liikumise kui niisuguse tõstavad esile enamal määral kui näiteks selle panuse eesti kirjandusse.

Kaheksakümnendatel hakkas puhtkirjanduslik omakirjastus üldse vaikselt soikuma. Osalt “Lisandute ..” seltskonnaga seotud isikute väljaandel ilmub veel nimetusi: “Sõna” (1979), “Uuel Teel” (1979), “Urikiri” (1981), “Vankuvad sillad” (1981) ja 3 numbrit almanahhi “Existentsia” (kõik kolm aastast 1985) ning “Keel”. Kõik väljaanded sisaldavad küll ilukirjanduslikke katsetusi, kuid pearõhk tundub olevat siiski väljaandmisel kui tegevusel. Harmoonilist kujunduslikku väljundit ei ole enamasti taotletud, loomingulised püüdlused tunduvad olevat hägustunud. “Sõna” koondab endasse peamiselt tõlkeid, keelealaseid artikleid, teatri– ja kunstiarvustusi. “Uuel Teel” algab vaimuka äratrükiga venekeelsest Euroopa kaardist ning sisaldab mitmete “Avangardi lõpust” ja “Konformismi sünnist” tuttavate autorite (nagu H.B. Boržedski–Davidson, Urmas Mikk, Aivar Rumvolt jt.) kaastöid. Tõnn Sarv on omamoodi manifesti või ühendava põhimõttena näinud Juhan Pallopsoni luuletust

“Vankuvatest sildadest” pealkirjaga “Läkitus proletaarsele NAK-i poeetidele”: *Pai sõber kauniskeel sa ära ole liiga pirts kui iga sulleharu vahelt välja loksud virts vaid aita Eesti taidu Munamäeksi kõrgu ja ühishunnikusse sülitada ka oma lirts.* (Sarv 1987: 33).

“Urikiri” pakub Noor–Tartu korraldatud luuleõhtute, nn. keldriõhtute (mõnda aega Noor–Tartu käsutuses olnud kelder aadressil Ülikooli 3) põhjal kokku pandud materjale. Õhtuid toimus kokku kolm: 1981. aasta märtsis, aprillis ja mais. Autorid on jälle osalt uued: Urmas Nagel, Tarmo Teder, Hardi Volmer, Jaanus Tamm, Andres Sats, Aleksander Müller, Arvo Pesti, Boriss Saabas, Peeter Volkonski jt. Kogu on mahukas, illustreerimata ja, sisaldab kaastöid nii luulet kui proosakatkeid. “Urikirjas” on ära toodud ka tegijate manifest, kus autorid on nimetatud “eesti uueks loominguuliseks liikumiseks” (KM EKLA f 321 m 26:8). Selles öeldakse: “... Et meie Eesti “kultuuritööstust” eitame ja hammasrataste liiga aeglane ühetaoline hõõrumine meile kvalitatiivset ärritust ja rahuldust hoopiski ei paku, siis moodustub toimivate seltside kõrvale opositsioonina ülalnimetatud liikumine. Meie tõstame kilbile loomingu, mille vabadusepüüe teravalt vastandub praeguse džunglisituatsiooni kultuurmaastikule. Aga Läänemere kallastele libisevate lainete haardesse jääb Eestimaa, mille keldrites ja ärklites, pööningutel ja katusekambrites kiratseb meie pulbitsev veri — tung, mis kannab valguse palgele meie tõelise olemuse. Hoidkem oma ideaale!”

Kõigi viimase perioodi väljaannete puhul torkab silma, et kaastööde autorid lävivad omavahel, mõnikord on üks luuletus ilmunud isegi kahes väljaandes (näiteks LP “kunsti sünni” kogust “Avangardi lõpp” on hiljem sattunud ka “Urikirja”.) Osaline vastandus esimese almanahhipõlvkonna hoolikalt kaunistatud ja köidetud väljaannetega väljendub sel perioodil suhtumises loomingu ja paljudel juhtudel ka illustatsioonide puudumises: nii almanahhide väljaandmises kui vastupanuliikumises osalenud Rünno Vissaku andmetel oli lohakas köitmisel ja ka koostamisel tahtlik. Sooviti rõhutada väljaandmise fakti, mitte väljaannet kui niisugust. “Existentsia” (hakkas ilmuma 1985. aastal) kolmes numbris osales hulk autoreid, kasutatud on ka ohtralt pseudonüüme. Nagu juba “Avangardi Lõpust” alates näha, on pseudonüümid muutunud: varasemate (esimese perioodi) tõsisevõitu varjunimede asemele on nüüd tulnud naljakad, ehk koguni enesepilast kõnelevad nimed, nagu R. von Shalalai, Consuela de la Croix jms. Osa kirjutajaid esineb ka oma nime all, nagu tollal end

kirjanikuks vormida ihanud Tarmo Teder, tema lahutamatu sõber Boriss Saabas, aga ka Jaanus Tamm ja Jaan Paavle. “Existentia” on, vastupidiselt teistele kaheksakümnendate omatrükistele, hoolikalt köidetud ja illustreeritud.

Mainida tuleks veel sellesse ajajärku jäävaid “Magisteeriumi” 1–3 ja ECE ehk Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku hääle- ja informatsioonikandja 1–4. Kuna “Magisteerium” sisaldab valdavalt kirjutisi esoteerika ja ufoloogia vallast, siis ei puutu see käesoleva töö teemasse, mis on ikkagi kirjandus, samuti ei pruugi pikemalt kõnelda ECE-st. Seejuures ei saa aga märkimata jätta mõlema väljaande olulisust nähtusena, sest ka need kogumikud lähtuvad ühtsest omakirjastuse traditsioonist ning seega kuuluvad kindlasti omakirjastuse kui nähtuse juurde.

Kaastöö almanahhidele muutus peaaegu massiliseks, kunstiline tase varasemast veelgi mitmekesisemaks. Samal ajal tugevnes surve kogumike väljaandmisega tegelevatele noortele. “Lisandused...”, nagu mainitud, trükiti koondköitena ka Rootsis ning nende ilmumine oli kahtlemata 1980ndate aastate konfliktis nõukogude võimuga oluliseks sammuks. Ühtlasi väljus põrandaaluste kirjutiste väljaandmine sellega kirjandusliku tegevuse raamest. 1982. ja 1983. aasta olid juba kohtuprotsesside ja vangla/laagrikaristuste aastad, mil võib-olla vaid vähesed oskasid aimata, et nn. lõpp on peagi käes. *Glasnosti* tulekuga legaliseerus almanahhikirjandus nagu paljud muudki ettevõtmised ja teemad, mis varem olid kuulunud subkultuuri. Kaheksakümnendate lõpul on kokku kogutud suurem osa veel tollal ringluses olnud põrandaaluseid vihikuid, need on süstematiseeritud ja talletatud Eesti Kirjandusmuuseumis. Kaheksakümnendate lõpus ja üheksakümnendate alguses on tänu ajakirjale “Vikerkaar”, kus tolle hetke nn. kuumad teemad (millest paljud praeguseks sarnaselt põrandaaluste trükiste temaga on vajunud unustuse hõlma) vabanemise esimese hooga kajastamist leidsid, mõnedes kirjutistes puudutatud ka almanahhidega seonduvat.

Isekirjastamise traditsiooni jätkas vabas Eestis juba teistel ajenditel. Hea ülevaate subkultuursest tegevusest kaheksakümnendate ja üheksakümnendate vahetusel Viljandis on andnud Lauri Sommer oma seminaritöös kursuse “Omakirjastus okupeeritud Eestis” raames. Samasisulise ülevaate on Sommer

avaldanud ka ajakirjas “Vikerkaar”. Sommer rõhutab oma ülevaates kogu nähtuse hägusust ja seetõttu ka sellest kirjutamisel tekkivaid raskusi, kuid samas on väikelinnas Viljandis ilmselt olnud võimalik erinevate gruppide tegevust paremini jälgida. Viljandi omakirjastusel on lisada neli väljundit: “Alternatiivne luulerull ‘90”, “Liba–Sakala” (alustas ilmumist 1992. aastal ning jätkas ilmumist läbi üheksakümne date, kuid muutus 1995. aastal päris “Sakala” huumorileheküljeks), A4 (1996–1997) ja Toivo (1997–1998). Viljandi omakirjastus jääb küll selle töö (mis piirdub omakirjastusega okupeeritud Eestis) käsitusperioodist välja, kuid siduvaks jääb esmalt traditsioon ise, teiseks aga alternatiivsus kui vastandus, ilmselt terves ühiskonnas vajalik hoiak, mis nüüd, vabas Eestis täidab teistsugust funktsiooni kui omakirjastus okupeeritud Eestis.

Kokkuvõte

Omatrükised on paljudele nähtamatu, kuid oluline osa alternatiivsest allhoovusest totalitaarses kultuuripildis, mis sel või teisel kujul oli olemas kogu okupatsiooniaja jooksul. Omatrükiste valmistamise ümber koondusid alates 1968. aastast need noored, kellele ametliku kultuuri institutsioonid olid sobimatud. Omakirjastuse laiemaks kontekstiks kujunes aktiivne alternatiivne otsiv, põlvkondi ja inimkooslusi omavahel siduv vaimne tegevus. Tähelepanuväärne osa sellest tegevusest kuulus alternatiivsele lugemisele: kirjandust levitati käest kätte, lugejate hulgas oli palju selliseidki inimesi, kellel polnud omakirjastusest aimugi. Samal viisil levisid heliplaadid: korraldati ühiskuulamisi, plaate anti käest kätte ning sel viisil kujunes alates kuuekümnendate aastate teisest poolest tasahaaval noorema põlvkonna muusikaline maitse. Almanahhitegevuse laiemasse konteksti kuulus kindlasti ka nii Tartus kas kuni kaheksakümnendate aastate esimese pooleni püsima jäänud kohvikukultuur. Ülikooli läheduse ja linna väiksuse tõttu oli sel eriline roll Tartus, kus kohtuti nii ülikooli vanas kohvikus, kohvikus Tartu (Werner), aga ka õllesaalis Humal, Miša veinibaaris, restoranides Volga ja Kaunas jne. Omatrükiste levik toimus osaliselt kindlasti nende kohtade kaudu. Suureks toeks olid suhtlemisel erakorterid, kuhu koguneti, et vabalt mõtteid vahetada.

Omatrükiste kirjutistes, aga ka laiema ringi moodustanud seltskondlikes vestlustes kajastusid paljud avalikust diskussioonist välja jäänud ja võimude poolt taunitavad teemad. Ennekõike aga oli omatrükiste eri põlvkondade jaoks siiski oluline hoidmine ja säilitamine, mida kokkuvõttes võiks nimetada rahvusliku mälu alalhoiuks, mis nõukoguliku kaanoni surve all kergesti võinuks muutuda või teiseneda.

Omakirjastus on seega esmalt oluline kui kõnekas osa Eesti rahva okupatsioonivõimust vabanemise protsessis. Protsess ise on keerukas ning kindlasti on siin vaja rõhutada selle mitmekülgset, hulga tegurite kokkulangevust positiivse lõpplahenduse saavutamisel. Samas on kogu protsessis kahtlemata oluline osa Eesti kultuuril kui sellisel, kuivõrd juba ärkamisajal tekkinud traditsiooni kohaselt on kultuuri (ja keele kui selle erilise osa) hoidmine olnud eesti vaimuelus äärmiselt olulisel kohal. Muidugi on see euroopaliku kultuuri omadus üldse. Eriti ilmikas on siinjuures ameerika omakultuuri teke ja eraldumine euroopalikust kontekstist, kus omakultuuri nõue sõnastati üheksateistkümnenda sajandi alguses ning kus selles

suunas on ka kahe sajandi vältel püüeldud. Erinevaks eesti kultuurist teeb need püüdlused Ameerikas aga juba olemasolev euroopalik kultuuritaust ning oma keele puudumine. Eesti kultuuris aga, vastupidi, on keel olnud alates Kristjan Jaak Petersoni küsimisest peamisi kultuurikandjaid, keelekesksust võiks ehk isegi nimetada kui eesti kultuuri üht suuremat omapära. On siis ka selge, et just keeles ja keele kaudu väljenduvad inimlikud hoiakud kõige selgemalt. Keelelise väljundi ahenemisel kirjanduses jäi see võimalus siiski alles kõnes ning siit kujunes arvatavasti ka välja osaline alus hilisematele omakirjastuslikele isemeelsetele kirjapanekutele.

Tähelepaneliku vaatljana on Paul–Eerik Rummo rõhutanudki omakirjastuse kummalist folkloorset iseloomu, mida pärisfolkloorist eristab vaid see, et ta on kirja pandud. Kogumine ja edasiuurimine selles suunas võiks kindlasti osutada viljakaks.

Rahvusliku vastupanu ülekandumine kirjandusse ei ole seejuures sugugi uus nähtus. Rahvuslikult rasketel aegadel on kirjandusliku tsensuuri puudumisel vabadustaotlus tihti avaldunud just kirjanduses ja eriti luules, nii nagu see juhtus 18. sajandi teise poole Šotimaal, 19. sajandi Ungari vabadusvõitlustes, saksa romantismi teise laine aegsetes Napoleoni–vastastes võitlustes jne. jne. Kaheksateistkümnenda sajandi sündmustepöörises ilmus näiteks Prantsusmaal suur hulk kirjandust omatrükistena, samuti kasutati sel ajal ohtrasti pseudonüüme ja muud jälgedesegamist, mis oli levinud võtteks ka eesti okupatsiooniaegses omakirjastuses.

Väljapaistev kirjanik–teisitimõtteleja, keda tunneks kogu maailm, Eestis puudub, kuid omamoodi tähelepanuväärne ja kõnekas on siin okupatsiooniajal tekkinud läbiv puudumise ja vaikimise sündroom. Puudumine tähendab ennekõike rea autorite puudumist eesti ametlikust kirjanduskaanonist või alles järkjärgulist lülitumist sellesse, niisamuti lünklikku või moonutatud väliskirjanduse käsitlust, mille jälgi kohti veel tänapäevalgi on tunda. Vaikimine tähendab aga kirjaniku (aga ka maalikunstniku või muusiku) sunnitud või tahtlikku vaikimist teatud perioodil; eriti ilmeks osutub see siis, kui autori olemasolu kirjandusväljal on selgelt teadvustatud. Puudumine, mille tulemuseks on kirjanduspildi vaesestumine, on kahetsusväärne; kõnekas vaikimine aga üks rahvusteadvust ilmselt toetanud nähtusi.

Omakirjastus ise ja sellega kaasnev alternatiivsus on suuremal määral kahekümnenda sajandi küsimus. Samas on alternatiivse kirjastamise traditsioon euroopa kultuuris vana ning seega ideena seal tugevasti juurdunud. Eesti kultuuris sai see erilise tähenduse Nõukogude okupatsiooni tingimustes, sest oli (ametliku

kirjanduse vihjelisuse kõrval ja sellega seotult) üheks peamiseks väljundiks, mis lubas kõnelda Eesti rahva vastupanust sellele okupatsioonile. Omakirjastus on osutus teisitiolemise võimalikkusele ning seega, hoolimata leviala suurusest (mida on tegelikult raske kui mitte võimatu määratleda), oli see aluseks ka vastupanumõtte eluspüsimisele kogu okupatsiooniaja jooksul.

Kui vaimne vastuseis stalinismiperioodil sai seisneda vaid neutraalsetel teemadel kirjutamises (maalimises või muusikategemises), siis pärast “sulaaja” (1956–1968) tormilist kultuuritõusu jäi seda vaimsust edasi kandma just omakirjastus, jõudes praktiliselt välja mõtteni teadlikust vastupanust. Esimene omakirjastusperiood kestis aastani 1973 ja peatati okupatsioonivõimude ulatuslike repressioonidega. Koostoimest kuuekümnendate loomingulise põlvkonnaga kõnelevad paljud siduvad motod, pealkirjad ning mingis ulatuses ka n.ö. ametlike kirjanike toetus omakirjastusele või osavõtt sellest teatud piirini. Omakirjastuslikust tegevusest on osalt võrsunud Jüri Üdi luule, jäädes sellega nii– või naasugustesse suhetesse ka Üdi muutumisel legaalselt avaldatavaks autoriks; omakirjastusega on (mõnevõrra vastu tahtmist, kui loogilise kaalutluse tulemusel) leidnud sideme Paul–Eerik Rummo, seda just seitsmekümnendate alguse raskendatud tingimustes. Alates 1972. või 1973. aastast on “Saatja aadress” omakirjastuse kaudu olnud ka eesti lugejale saadaval. Läbivalt ja respektierivalt on omakirjastuses sõna võtnud ja seda toetanud Ain Kaalep. Osalt omakirjastusest võrsunud tegevuste ja mõtete pinnal sai laulude kaudu laialt populaarseks Hando Runneli luule. Omakirjastus võttis ühtlasi jäägitult omaks Artur Alliksaare ning Uku Masingu ning tutvustas oma tegevuse kaudu ka pagulaskirjandust ja ametlikust kaanonist välja jäetud eesti autoreid (Jaan Oks), samuti laagriluulet (Enn Uibo), mis kunstiliselt väärtuselt võib olla marginaalne, kuid tähenduselt oma ajas on siiski oluline.

. Omakirjastus on olnud nende loominguliste taotluste kandjaks, mis pärast sotsialistliku realismi taandumist vaid loosunglikuks juhtkirjafraasiks jäid siiski soovimatuks ning olid tõrjutud ametlikult ilmunud kirjandusest. Almanahhikirjanduses võib täheldada mitmeid uuendustaotlusi, isegi kui nende taotluste läbimurd kirjandusväljale jäi vähemõjusaks. Seitsmekümnendate alguses olid sellisteks nähtusteks kindlasti sürrealistliku suunaga luule, graafiline luule (Raul Meele stiilis), hiljem aga punk– või pilaluule, mis muidugi oli ametlikult vastuvõetamatu eeskätt oma poliitiliselt julge sisu tõttu. Kuna teine

almanahhipõlvkond jääb Eesti iseseisvumisele suhteliselt lähedale, siis on see kindlasti ka osaline eesti kirjanduse kujunemises pärast omariikluse taastamist. Samas säilis ideede ja tegevusvaldkondade eriti tihe side just esimese põlvkonnaga läbi kogu okupatsiooniaja ning hiljemgi.

Omakirjastuses esile kerkinud teemad on sageli olnud sellised, mis seovad seitsmekümnendate alguse mõttealgatusi praeguses iseseisvas Eestis toimivate kultuurisuundadega laiemalt. Üheks selliseks valdkonnaks on folklaul, mida alternatiivse kultuurisündmusena kõige rohkem esindavad Viljandi Pärimusmuusika Festival ja Võru Folkloorifestival; teine on kindlasti murdeliikumine, eriti võru ja mulgi murde uurimisel ja taastamisel tehtu, mis mõlemad on ühtlasi ka eesti keele rikastamise seisukohalt olulised. Mõlemad teemad on tõstatatud juba seitsmekümnendate alguse “Vigiliates”. Omakirjastuse tegevusena on oluline ka huvi alalhoidmine folkloristika vastu üldse.

Kindlasti oleks viljakas omakirjastuse edasine vaatlemine erinevates kontekstides. Kui käesoleva töö peamiseks kontekstiks oli vaimne vastupanu, siis niisamuti oleks huvitav eraldi uurida omakirjastuse ja ametliku (ehk avaliku) kirjanduse suhet, omakirjastuse erinevate perioodide kunstiliste taotluste suhet või keelelis-kultuurilise vastupanu ilminguid väljaspool omakirjastuse aega.

LISA 1: VALIK LUULENÄITEID KÄSIKIRJALISTEST VÄLJAANNETEST

Agan **/Satiiriline luuletus/**

Kell kaheksandat hommiktundi tagus,
Kui taimi äkki silmad lahti lõi.
Kuis tõusta – uni on veel nõnda magus –
eks loengule ka hiljem minna või!

Siis tõusis, rõivastus – kõik aega nõudis –
ja pesi, sõi ning palgeid jumestas.
Nii teiseks loenguks ülikooli jõudis –
meelt vähe nimekontroll tumestas.

Ei sellepärast lähe maailm hukka,
kui informatsioonis oled vait,
marksismi loengul kujud vaikselt sukka –
jah, mõni kõõritab küll — ah sa mait!

On muidugi ka vahel veidi häbi,
kui lugemata hoopiski lektüür,
kuid hädakorral aitab spikker läbi –
ei kannatada või sest maniküür!

Pilk kellaosutil on üksisilmi:
saaks kohvikusse, kui kord lõpeb loeng!
Või läheks vaatama “uut” lääne filmi –
sää! hoopis teised kombed, šikk ja soeng!

Koosolekud ja teaduslikud ringid
ning vaidlused ei teda huvita.
Pääasi et saaks stippi aasta ringi –
Siis ela, tantsi, söö ja suvita!

Nii elas ta – ei puudunud ka liiga,
Et kõnetundi kutsuks prodekaan.
Ja eksameilgi läbi sai see piiga,
Konspektid naabrilt tõi – nii aru saan.

See “vaikne elu” läks kuid äkki nurja:
Tast pikalt rääkis ülikooli leht.
Ta rängalt solvus: “Mis ma teinud kurja?
Ma üliõpilane päris eht!”

Ei! Ehtsa üliõpilase vari
vaid olete te – tuules lendlev lest!
Küll varem–hiljem kollektiivi sari
Kui agana te tuulab teradest!

O. Kruus ÜTÜ Laualeht 1

Kevadises linnas

Nüüd jälle kevad astub üle linna
ja kergel sammul laskub Toomemäest.
See muudab rahutuks ja kisub sinna,
Kus rõkkab tänav taastajate väest.

Vaat, tüdruk ett viskab lihtsa põlle
Ja reipalt kahmab käru aisapuu.
Sa näed, kuis siinsest töötamisest talle
loob ehtsa noorustunde kevadkuu.

Näe, poisid hoogsalt põrutavad kangi
ja järel annab vägev võlvikaar.
Ses rõõmsas rütmis satub poiste vangi
Aeg–ajalt mõni õrnem silmapaar ...

Siin pole neid, kes raskuste ees kohkub,
siin laul ei lakka lustakate suus,
siin karmid kühmud kahanevad lohku,
siis varemestest väljub väljak uus.

On väsimust, kuid seda rohkem tuju,
kui valmib töö, käind viimne kangiraps.
Mu kõrval koduteed käib mõtlik kuju,
mu sõber, meeles töökas tütarlaps.

A. Tolk ÜTÜ Laulaleht 1

Õppiv noorus

Me tegude teras, me võitluste tarm,
me sihi ning eesmärgi üllus,
me vendlus ja vabadus, sõprus ja arm,
me rõõmu ning õnne küllus

see kummatand iganud tavad me ees
 ja tuulutand umbunud hooned,
 teist tööroõmuks innustab seltsimees
 ja sitkust on tulvil me sooned.

Suurkooli ei kutsund meid kõrge karjäär,
 vaid leegitsev teadmiste janu.
 Eesmärgiks meil võimiste ülemmäär,
 ja päevad, mis paremad vanust.

On vägevaim relv ja tugevaim kilp
 nõukogude eesrindlik teadus.
 Täis võimukat tõde on iga me silp,
 Me sihiks on õiglus ja headus.

Ja vaimus on tõeline uurimisind
 ning vabadus kirkastub vaates,
 me mõte on välk, meie mõte on lind
 ning meie on parimad aated.

Valeeria Villandi Loov Mõte 3

Leidub veel!

Kui jaanalind,
 kes liiva pistab pea
 – nii poetakse meil
 üldisema varju
 ja mõeldakse:
 kui üldine on hea,
 siis tähendab,
 ka üksikfakt ei karju!

Neil jaanalinnu kombel
 unub see,
 et saba jäi veel ripendama välja.
 Just saba tõttu tunnemegi meest
 Ja sabapidi tirime ta välja.

... On mõni, kes ei peagi seda süüks,
 kui mõni loengu harva võtab ette.
 On tunniplaan
 kui sööklas tal menüü,

kus valib:
 mis tal meeldib
 või mis mitte.

Nii kohal istub mees siis loengut paar
 ja edaspidi
 “täiendab” end “Koidus”.
 (Tal omane on elus
 “kõrge kaar”,
 liig kesiseks peab maiset vaimutoidust).

Aukülasteks jäävad meil
 need näod,
 vaid harva
 saab neid auditoorium näha,
 kui vaja mõni eksam teha teoks
 või arvestusi mõningaid veel teha.

Nõges Loov Mõte 19

Komsomolide laul

Meie käte all kerkivad tehased,
 meie jäätmaid põldudeks loome,
 meil on tugevad–tugevad lihased —
 nendega varu maapõuest toome.

Suure Lenini nime me kanname
 Ta on eeskujuks kõikjal meil eel.
 Oma parima rahvale anname
 Suure kodumaa õitsenguteel.

Andres Jaaksoo Noorte Loomig

G. Titov lendab

Isa–ema, õed ja mina
 sõstraid korjame.
 Olgugi, et päike särab,
 Süda tormitseb.

Juba eile algas lendu
 Titov noormees.

Miks ta ometi nii kaua
viibib kõrgustes?

Ühe käega korjan marju
(isa nuriseb),
teise käe ma hoian varjus,
pöialt pigistan.

Äkki kuulen: "Titov maandus,
Reis tal õnnestus."
Südamest mul mure taandus
polnud õnnetust.

Kai Soo Noorte Looming

Veel laulda tohin suvepäikse särast
Ja pruntispõsksest sügisööde kuust.
Veel värss võib olla igatsuste päralt,

Sest igatsus on suurem kõigest muust.
Veel saavad sõnad olla head ja hellad,
Veel on neis kanarbik ja nukrad kurekellad,

Veel ilmast–ilma kuhugi on rutt.
Tean: uusi õhtuid, koiduaegu tuleb,
Neist saavad talved, kevaded ja suved,

Täis valgust, vihma sooja kulda.
Neis küllap lahkub nüüdne laul
Ja jalad tugevamalt toetan mulda,

Viivi Luik Noorte Looming (Esimene Loomus)

Vaata, küünlad on süüdatud kalmul,
Verevärviseid lehti täis puud.
Vaata, küünlad on süüdatud kalmul,
Kui sa lahkud, siis anna sel suud!

Ehk kord saabud, kui õhtu on tulnud,
Vaikus väriseb hämaral teel.
Las siis soojendab jahtunud sõrmi
Väike värelev, tuultkartev leek.

Viivi Luik Noorte Looming (Esimene Loomus)

Täna

Seda džunglit vist läbima oledki loodud –
 see on naeru ju väärt –
 pole püstolit sul, varuvesi on joodud
 ja su jõud pole väärt.

Mis see on, mis sind senini kiskjatest hoidis,
 Et veel hirmuda võid –
 Kas ehk nõiutud kuulillehtedest hoidis,
 Mida teadmatult jõid?

Mis sind takistas olemast mõõk-kihvul tiiger,
 Võimas väike termiit, rohukarvane madu liaanidest kiigel
 Kesk eksootilist hiit?

Paljakäsi ja –päi kuidas jõudsid küll siia –
 Lapsik, arg, naeruväärt?
 Ja vaid mürksilmne madu sind koju võib viia,
 Tõustes mööda su säärt ...

Leelo Tungal Hees 1967

Minek

Igaüks meist kandis
 turjal ränka risti,
 Kuigi ristipuul meil
 õlad lõhki kisti.
 Tõstis varmalt ammu
 kangeks jäänud jalgu,
 mööda vermeis selga
 veri alla valgus.
 Minki lakkamatult
 lõppematut rada,
 kümne järel kümme
 saja järel sada.
 Päike öösse kustus.
 Päev läks vaikselt looja.
 Maanteekraavis andsid
 Kibuvitsad sooja.
 Minejate kohal
 taevas oli pime.

Polnud nendel nägu,
 Polnud nendel nime.
 Hommik mähkis ristid
 Valevasse uttu,
 tuul me kõrvus puhus
 iidset muinasjuttu.
 Kivi nagu tuli
 kõrvetas me taldu.
 Männid peade kohal
 olid võikalt kaldu.
 Igaüks meist kandis turjal oma risti,
 Kuigi ristipuul meil
 õlad lõhki kisti.
 Minki lakkamatult,
 lõppematut rada,
 Kümne järel kümme,
 saja järel sada.
 See on jäädav minek,
 mõttetu kui saatus.
 See on kodusoli–
 jate kodumaatus.

Astrid Reinla Hees 1967

Mu kell nüüd näitab lõputundi
 Sic transit Gloria Mundi

 Puust hammasrattad tal on kulunud
 Täistunde minuga koos ulunud
 On kaua ta on pisut liiga kaua
 Ja ulub siiski veel kui olen hauas
 Võib–olla rõõmust või ehk leinast
 Niikaua kuni kukub seinast
 Ja satub poisikeste mängumaale
 Kus maalitakse helgeid mängumaale
 Kus poisis arvavad, et nad on õnnelikud
 Ja vahel mullegi see mõte pähe tikub
 Ja ikka tõestust leidev Parijõe motiiv
 See tuleb jälle ilmsiks nüüd ka siin:
 Ju Joosep seisis küsimuse ees
 Kas papist hobusel on sooled sees
 Nii poisikesed kella lammutavad
 Ta sisemusest teadmist ammutavad
 Et igas asjas ikka peitub miski

Ja teiski vist nii ütelda ma riskin
 Kuid ehk ma eksin seda oletades
 Ja hullun lapsust meelde tuletades
 Ja unustan et viibime reaalsuses
 Ja kõige ümbritseva Suur-Teatraalsuses

Jüri Üdi Hees 1967

Kus laiul
 vaid puhn
 sealt algab vaevamaa

ME OLEME SELLEKS
 et võita
 üht hunnitut aadete kogu
 ME OLEME SELLEKS
 et kõita
 kaht ainukest vermetes nägu

sina
 hooravaibal sündinu
 kelle koriseval kelmel
 leban
 tundud sel maal
 hurmuslik

EI ÄRA NÜÜD
 sidet nii lõika
 vaid edasi hoia lõng lukus

EI ÄRA NÜÜD
 kõigile hõika
 et tõde on kustuvas hakus

siit
 kõlas kord hõik
 mis aastatega vaiksemaks jäi
 aimatud kõnnivad ikka veel linnades
 osad lembuvad
 soovides ehmetega katta
 ühist
 vaevamaad

SEE KÕIK POLE
 meie jaoks loodud
 need tahrad ja soed ja rajad
 SEE KÕIK OLI
 meie jaoks poodud
 somp jahutas plekitud kajad

rongis: leningrad– murmansk 66

Peeter Ilus Marm 1968

TULEME läheme miskit ei taipa
 kes liigub ja kes jääb paika

teed ammu näitavad unelmalaigud
 puu seest välja on pressitud vaigud

viitadel juba hulgana nimesid
 kummipuu kummipuu kasvab pimesi

vägised vallad toibuvad tegudes
 hobused eeslid ammu kõik segunes

tulles ei lähe minnes ei tule
 kes oli viimane kustutab tule

varjude alla kõik jäänud on paika
 läheme tuleme miskit ei taipa

Juhan Tomingas Marm 1968

SAJANDI VARI (katkend)

...

Meie
 pole süüdi
 oma sündimises.
 Oma sajandit
 meie

ei valinud.
 Iseendale
 meie
 ei mõtelnud nime.
 Kes üldse
 on meid
 siia palunud?
 Meie pärandiks
 isade ideaalid,
 meie koormaks
 on nende
 kangelasteod.
 ...

Krista Kajar Marm 1968

E12

Minu laulud pole
 trykkimiseks
 kassettide kirevaselgses hermafrodiitsuses
 ega kirjandusajakirjade
 vanaksläinud kahjutus impotentsuses
 minu laulud on
 värske seeme
 otsene vahetu kopulatsioon
 mind ihkavasse indlevasse ryppe
 ilma preservatiivide peenestiilsuseta
 ilma *amour de france*'i nyanssideta
 endaimetlejate käsikiimluseta
 puberteedia kogenematu saamatuseteta
 klimakteeriumi tulemusteta nautlemiseta
 avane ysk
 ja võta mind vastu
 noore sõnnina möiratan

Johnny B. Isotamm Marm 1968

j9

kas keegi teist kujutab ette
 kuidas näeb välja üks surnud poeet
 kohe te muidugi mõtlete

pyhalikvaikset kontserdisaali
 palju lilli ka talvel
 ja kyynlaid ja kullatud kirstu
 pisarsilmseid leinavaid kolleege
 ning ingelvalget kallist kadunut
 oh ei te eksite rängalt
 üks tõeline poeet sureb maanteekraavi
 õllesaalist tulles ja minnes litside poole
 kärwab ta kylmast viinast või
 sajast haigusest mis ta
 kõhna ja räpast keha ryystasid
 nii ta vedeleb seal
 ebaviisakas poosis
 jääpurikad habemesse kylmunud
 kollasel näol tuhande pilgari jäljed
 hõredad juuksed katmas
 mytsita muhklikku kolpa
 rebenend rõivastest paistmas
 satikaist kaetud karvad
 viimaseks irveks tardunud
 mustahambune suu
 tema kõrval tahmunud lumel
 poolik pudel seatapjat
 ning kõrtsis pakkimispaberile kritseldatud
 geniaalsed luuletused
 mida enne ta surma
 keegi ei julgenud trykkida
 ja ta viimaseks mõtteks on kahetsus
 et enam ei saa ta lõhki lyya päid
 kõigil nekroloogikirjutajatel
 hauakõnepidajatel
 ja muul sarnasel kirjanduspoliitilisel rämpsul

Johnny B. Isotamm Marm 1968

f5

elagu Meie
 kolmekymneaastased
 neljakymneaastased
 seitsmekymneaastased
 saja-aastased
 poisipõnnid ja plikatirtsud
 kes Me
 purukslöödud akende klirina

vinguvate miilitsavilede
 ja nõrdinud tantede kisa
 saatel läheme
 maailma kipsraame lõhkuma
 ja maailma endile vallutama
 elagu Meie
 kui Me
 vaadivõrude lastejalgrataste myrinal
 igat kassi sabast kiskudes
 igale onule keelt näidates
 igalt peenralt lilli noppides
 maailma endile allutame
 ja kehtima paneme
 lapsemeelsete võimu
 kõigi maade jõnglased ühinege

Johnny B. Isotamm Marm 1968

PÄKAPIKKU KOHTAMA

Veereva elu ragin
 kõik ikka igavikku
 puutrepi tuttav nagin
 ma kohtan päkapikku
 männimetsas homme
 kell kolmveerand 12
 ja meil on ilus komme
 suudelda teineteist
 puude tüved on soojad
 soe on päkapikk
 kusagil on Looja
 ja miski on igavik

Jüri Üdi Marm 1968

Ja see rong aina sõidab ja sõidab.
 Ja vahel ka kinni peab.
 Ja rahvas sõidab ja sõidab.
 Ja mitte keegi ei tea.

Ja ometi sõidab ja sõidab.
 Ja mõnigi väljuma peab.

Ja sõidab ja sõidab ja sõidab.
Ja miks, seda keegi ei tea ...

Ave Alavainu Marm 1968

g1

tänavailt kostis
sõjakat kisa
ordenikoorma all vankuv
avas paraadi marssal
raadios myrtsusid bravuurikad marsid
televiisoris vesteti
mehiseid mälestusi
kõrtsides löödi
kokku klaase
meie verise ja võiduka
mineviku terviseks
demonstreeriti
uusimat sõjatehnikat
mis yhe hetkega muudab
terve maa auravaks tuhahunnikuks
oli esimene rahu päev
kymneid aastaid tagasi

Johnny B. Isotamm Kolme mehe laulud

Kui pidada enam ei jõua
Sa enda isekat meelt
Ja ainsamat sinavat põlgust
On tulvil Su laulud ja keel,

Kui ennast ka selle eest kirud
Mis Sulle polegi syyks
Ja enese söekarva andest
Sa ibetki enam ei myy,

kui pole Sul yhtegi punkti
kust kinni krahmata saaks
ja viimane valendav valu
Sind meelitab tagasi maaks ...

Siis võta too koitanud vibu
 Ja võta too roostene kalb
 Ja mine ja võitle ja kärva
 Ja lahendus polegi halb

Peep Ilmet Jumala Tuul (Kamikadze)

Eel peo

Vastupanuliikumisis langenuile

Heites huulheina viimase helgi
 mees sysi tuhale utjus
 ei poisike midagi kysi
 vapralt vaigistab nuuksete juttu
 kulla lapsuke kurvana olla
 ei kõlba algveli pidu
 kui kuulda nendene kisa
 minu mõrsja mu juurest ei lidu
 vaata rahuli lebab ta mantlil
 ei etteheiteid ei hala
 tuul praegu puhkavas kurgus
 õrna viisikest vilistab sala
 seese mantli vasemas taskus
 kaks venda ootavad hetke
 kui mina mõlemad velled
 syndind ainsaks pööraseks retkeks
 kuulsid viimane etendus mulle
 neil saapasammudel astub
 su lapsesydame leele
 panen sõnad maailma vastu
 kyllap kasvades kindlasti aru
 saad minu võikasest elust
 et endal vaadata silma
 poosin räästasse kaunimad lelud
 sellel legendikul kui vaikind
 on viimase peomõllu kära
 mu kaasa truimast truim
 kisu vihkavaist pilkudest ära
 minu viivad nad endaga kaasa
 jääb kone sinule pandiks
 et oma kohale asud
 tormi ryypava ristleja vandiks

Peep Ilmet Kamikaze

Sulavate tinasõdurite laul

Me viimased sõdurid malevast, tinast kel koed
ja punases lõõsas on põhi, mis taldu meil toeb

On hävingupidudest jäänud meil muljutud salk,
kel loojalt ei armu, on surm meie viimane palk

Veel synnitusvormidest soojad, veel kuivamas värv
kui lahingus esmases kalgistus tinane närv.

Ja lõpmatuist heitlustest läbi läks elutee sõit,
vaid võitluses mõte, ykspuha kas kaotus või võit.

Me seisime vallina, rebiti kehadelt päid,
kes seisis jäi seisma, ka peatud kõik rivisse jäid.

Neid myrske, mis oigeta pyydis me tinane rind,
kui alatult madal on tinase sõduri hind!

Ei endalt, ei Loojalt me aru pärinud eal,
et milleks see maailm ja milleks me sõdime seal.

See viimane laager meil, sulamispunkt on nüüd käes,
Vaid viha ja ahastus hingedes, kelle see ääs?

Peep Ilmet Kamikaze

Langeva lehe laul

Kolmandakordselt koidab
yle yle suure maa lendab päev
tuleb päev siia yle maa
kui nnyd loojub taas
Langev Leht loojub siis koos temaga

Mereveest seal kaugel udukumavalt tõuseb
olen näinud seal tõusin kord temaga
nyyd loojub ta siin
Langev Leht loojub koos temaga

Päev näeb hommikukastet vahtralehel
 näeb kala Suurel Veel näeb viimase metssõnni jälge
 näeb sõjarada mis ju ammu rohtunud on taas
 näeb õhtumägesid läänes

Kolmesajatuhandekordselt koidab
 yle yle suure maa tuleb päev
 näeb nimetute sõjameeste haudu
 uti–poisike sai sõjameheks kui ta suri
 näeb langevat lehte siin loojuma

Päev loojub sarajala on ees
 Langev Leht läheb koos temaga
 päev loojub sarajala on mu ees

Kalle I. Eller Õitsev Tuul (Kamikadze)

yle nõgeste läbi lepametsa
 seisan ma jalakake
 keset emaleppi naabrinaisekesi
 seisan ma jalakake
 kõrval toomede marjatoomekeste
 seisan ma jalakake
 ymber velleni nõgesekesed
 kallid vellekesed kasvukaimukesed
 seisan ma jalakake
 all ma kuu kurva kullase
 lehepuukene jalakake
 aastat seitsekolmat seisan siin
 kahearuline jalakake
 tuleb tuuleke väljast väljadelt
 yle kraavi tuleb roomik raginal
 linnid lõgisevad tera ligineb
 lepad langevad juured kiunuvad
 seisan ma jalakake
 hallid lepadki läksid halades
 mustad murti musta mullani
 seisan ma jalakake
 nõgespoisikesed juurilt lõigati
 pooled juureme välja rebiti
 yheharuline jalakake
 valupisarad vaevapisarad
 seisan ma jalakake

roomik taganes hoogu võtma taas
 minu oksakönt vastu sirutas
 roomik naeris raua raginal
 pehme mähk mu harul kõveneb
 kogu kambium kõvaks kaleneb
 kõvaks kaledaks relvateraseks
 puhas puituni myrsu moodusti
 seisan ma jalakake
 roomik kiunahti tõstis terasa
 kilbiks katma kuuma sydant tal
 lõin läbi tera tugeva
 terve vaksa kõvast teraksest
 otse roomiku kuuma sydame
 tuli tuuleke yle kraavide
 võttis suitsuna musta hingekse
 seisan ma jalakake ...

Kalle I. Eller Jumala Tuul (Kamikadze)

ma tean, mind kannab vaid
 kannatäis maad
 ymber myhiseb lainemurd
 see on kajakalaid
 minu barrikaad
 millel seisan ma, laubal kurd
 ja silmis pisarad
 soolasest veest
 ning tuulest, mis tõusnud mu vastu
 las võitlused visamad
 seisavad ees
 kuid tagasi siit ma ei astu,
 sest tean, mind kannab see
 kannatäis maad
 siin kestan ma marutuuled
 vaid yksnes siin ma veel
 pysida saan
 klibupinnases kinni juured

S. Rein (Rein Sander) Jumala Tuul (Kamikadze)

Sisside laul

Nyd minnakse tuhandete vastu
 Sajad sõdalased maarahva seast

SEST

Võib-olla Päikeselinna ei olegi

See oli siis kui algas järgmine
 mõttejalgade
 pesemise püha rituaal
 siis tuli külm keeras pühapäeva
 pahupi-
 di See oli nagu harakiri

AGA VÕIB-OLLA KURDID
 EI OLEGI
 KURDID
 VÕIB-OILLA ON NAD LIIALT KUULNUD
 JA EI TAHA ENAM
 OMA KÕRVU AVADA

Süü otsis süüdlasi õiglust ei olnud
 ja kõigil
 oli õigus tõde ja vale kadusid kõik
 valetasid
 ja keegi ei rääkinud seda mis ei
 olnud õige
 nüüd tuli tihti ette et tuul ja
 lained olid
 mitu päeva järjest ühest suunast ja siis unus-
 tasime täiesti kelle kord oli rooli
 vahis olla
 MEIST LÄBI MEIST LÄBI NENDE MEELETU SÕDA
 Poisid sõitsid tõukekelkudega bussid
 sõitsid
 oma mootorite ja ratastega rattad
 olid kandili-
 sed bussijuht kirus nad oleksid
 võinud ju
 samahästi ümmargused rattad leiutada

VÕIB-OLLA PIMEDAD EI OLE
 HOOPISKI SILMITUD
 VÕIB-OLLA NAD EI TAHA ENAM
 NÄHA
 JA SULEVAD LAUD

Nostradamus ja Einstein vaidlesid

kolmanda
 maailmasõja üle
 Üks lumise mantliga poiss kakas tüdrukut
 tõukekelgul ei ole rattaid aga külm
 on
 ikkagi

MEIST LÄBI MEIST LÄBI NENDE MEELETU
 SÕDA

Üks enesetapja otsis oma labürinti
 olles ise
 sellesse ära eksinud
 Tähekujud muutsid oma asendit ja
 rool keeras ennast ise

MEIST LÄBI MEIE ÜMBER ALGAS 456.
 MAAILMASÕDA
 NELJAMÕÕTMELISES RUUMIS

Lüüsiivõtmelid olid kadunud ühel pool
 oli kõrge
 puhas vesi teisel poole oli madal
 puhas vesi
 keskel vaid põhjamuda
 MEIST LÄBI
 MEIST LÄBI

Juhan Tomingas Marm

PISTA PERSSE OMA SUUDLEMATA HUULED

pista persse televiisor ja au
 pista persse oma piletid kuule
 kabinetti reserveeritud laud
 kui sul perse täis on siis ka vittu
 torka külmkapp tolmuimeja
 iluköites raamatud sea rittu
 armastuseks tuba pimenda
 täitmatuna ainult suu veel liigub
 et saaks toitu sisse imeda
 näe säääl nõör laip otsas kiigub
 ennast värsket täis võid õgida

(samal viisil) Leopold Propeller (Leo Lapin) Avangardi Lõpp

kunsti sünd

ta sõitis õhtul sisse
 tramm kolises
 säääl purukskistud tisse
 keegi korises
 ja meetritena klaasi
 puruks klirises
 metalse vabaduse fraasi
 bensini nirises
 nii hukkus tuntud skulptor
 vaid irve näotul suul
 tungis trammi automootor
 tema ainuke skulptuur

LP (Leo Lapin) Avangardi Lõpp

röö i PIKK JA PIME SOLAARÖÖ
 millal küll kerkib solaarpäike
 kahvatu kõrv
 silmapiiri kohale
 halvituvad solaaruurijad
 ängivad ajaniiteks
 maksofoni

röö ii raudteerong kõhutab rööbastel
 läbi paguniakende paistab kõhtuvalgus
 siis katkestab kilev vedurivile vaikuse
 ja rong hakkab kiikuma

röö iii marmsaimaks redelpäevaks mul rööda
 röönaadal lõppenud — tee mis sa teed
 käin, raiskan oma röha mööda poode
 uut mesmespäeval alustame rööd

Karl Eduard Haavand (Ott Arder) Avangardi Lõpp

INIMKOLONNID

PEAVAD LIIKUMA
 SÕIDUTE PAREMPOOLSEL ÄÄREL
 MITTE ROHKEM SIISKI KUI NELJAS REAS
 TAKISTAMATA LIIKLUSVAHENDITE SÕITU

VASAKUL POOLEL KOLONNI EES JATAGA
 PEAVAD ASUMA SAATJAD PUNASTE LIPPUDEGA
 PIMEDA AJAL JA HALVA NÄHTAVUSE KORRAL ÜLDSE
 OLGU SÜÜDATUD LATERNAD
 EES VALGE TAGA PUNASE TULEGA

Üritus kesklinnas

Muretseda mõningal hulgal kahekümnekopikalisi metall-
 rahasid, jalutada, need ühes, tallinna kesklinnas, aeg-ajalt
 läbides Viru tänava. Väljavalitud inimestele pakkuda münte.
 Nendele, kes keelduvad raha vastu võtmast, toppida see
 vägisi pihku või siis tasku. Mõeldav on kasutada ka sõimu-
 või ähvardussõnu.

Andrus Rõuk Konformismi Süünd

saarepiiga

saarepiiga saarepiiga
 armastad küll merd sa liiga
 tule parem mandrile
 baarimehe landile
 tõsta jalga näita naba
 linnas igrames on vaba
 siin on trammid
 seal lokaalid
 kunstinäitused
 ning maalid
 kui sa just ei pääse Virru
 tantsid Tallinnas või sääl
 ei sa satu punti nirru
 Kihnu Jõnniski on hää

saarepiiga saarepiiga
 tule jalad tissid pepu
 saartel tuult ja tormi liiga
 meremees sind jõhkralt kitkub
 mandril selleks etikett
 pole enam totter kana
 igaõhtune minett
 õpetab sind Toomas Vana

Lemmi Letraset (Leo Lapin) Konformismi Süünd

sirp ja vasar
 töörahva käes võimas relv
 lõikab sirp
 lööb vasar
 tööst kaigub Toompea nõlv
 lehvib lipp
 ja rahvas
 laulab uhkelt õnnest
 teras sulab
 kala kahvas
 masendav oli enne

pime öö tuhat aastat
 sakste sugu
 tappis
 jõi
 tegi sugu
 Eestimaad laastas

nüüd ikkest vabana
 laulda ja tantsida võib
 tööd lustlikult rabada
 laual
 valge lina all lamab leib

Arutlusi Juhan Liivist

Kui seda Juhan Liivi ees ei oleks!
 Tõepoolest, just Juhanit.
 Seda me oma Jukat.
 Kui seda Juhan Liivi ees ei oleks,
 Mis siis oleks?

B.H. Boržets–Davidson (Vladislav Koržets) Konformismi Süünd

Ernest Hemingway üürrike õnn

1
 Ernest Hemingway
 peab maailmast
 õige pildi looma

see ajab ta jooma

2

Pidu temas eneses

3

Kellele siis veel
kui mitte E. Hemingwayle
lööakse hingekella?!

4

Ei löö vist
tema oma lell?

B.H. Boržets–Davidson (Vladislav Koržets) Konformismi Süind

KONFORMISTI LASTETUBA

Kinderštube konformista

MEIE TUBA

ON AKEN JA UKS MEIE TOAL
JA ÜHES NURGAS ON PLIIT.
LAISK LIISU, KAHVLID JA NOAD,
ÕIGE MÄÄRDUNUD UKSEPIIT.

TEISES NURGAS ON TELEVIISOR,
MIS PRAEGU ON KEERATUD KINNI,
AGA KUI KELL JUBA VIIS ON
VÕIN VAADATA MÕNE TUNNI,

ET MA EI TOLGENDAKS JALUS
KUI EMA TEEB PERELE SÜÜA.
TAVALISELT PRAEB KALU,
MUUD EI OLEVAT MÜÜA.

ON TALV JA MA KEVADET OOTAN,
ON TALV, AGA POLE LUND.
PÄRAST KEVADET SUVE ON LOOTA
JA SIIS TULEB KOOLITUND.

NII SEE MEE ELUKE VEEREB.
ISAL TÄNA ON ÜLETUND.
NII SEE ME ELUKE VEEREB.
INIMKOND. ÜHISKOND.

ON AKEN JA UKS MEIE TOAL
JA ÜHES NURGAS ON PLIIT.
MA VARSTI TE LAHKEM LOAL
TEED ELLU ALUSTAN SIIT.

Harley Davidson (Vladislav Koržets ja Ott Arder) Konformismi Süind

TEINETEISE

Oranž oktoobritaevas olgem valvsad
planeedi rebu kaanib pidi puid
käib kaubajaamas rauda vastu rauda
leigniiskes udus suletakse kohvikuid

alleedel räsleb oksi nartsus lehti
tuul kuulab samme jälle lööb ja a' ab
soe krobe tüvi viimse tõena kehtib
siis pime võõras tema kaasa saab

sin oma roidevangla väga rusub
jalg eksib lompidesse kividesse
on porilõuad kingahimukad

see joon on hulga kitsam kui sa usud
see joon mis lõpeb teise inimesse
üks pole sõdur kaks on timukad

K.P. (Kajar Pruul) Salong

1978

Hõikad enesesse, vastu ent ei kaja.
Kas kõik jääbki nõnda? Aastateks?
Räägid armastusest terve eluaja,
Aina räägid.

Ent ka elada on vaja;

niisiis kohtumised, käigud, kellaajad,
suhted, suhtumised, keelepeks ...

Talvest talve unevalge lumi sajab.
Valge tassi põhjas tume kohvipaks.
Kõik on säratu ja selge. Nutmaajav.
Hõikad endasse: kas kajak?
Ei, ei kaja.

Ring saab täis. Ja ikka sama sajand.
Kõik on keeruline nagu ükskordüks.
Kes sa oled?
Tüdruk? Luuletaja?
Räägid armastusest terve eluaja,
Sama üksik nagu igäüks.

Ring saab täis. Ja ikka sama maja
Seisab keset linna: Harju 1.
Raske pauguga käib kinni uks.
Kõrvus kaua kummitab veel kaja:
kas kõik jääbki nõnda?
Aastateks?

D.K. (Doris Kareva) Salong

PREILI TIRREMI SALONG

preili tirrem köögis kohvi keedab
tal on seljas seelik must ja pikk
rahvas vaidleb miks mil määral reedab
tõde keegi eesti kirjanik

aken lahti siis ei hakka palav
otsas sigaretid ammu on
preili tirrem meile kohvi valab
habrast plaati keerab grammofon

oh neid öid elektrilambivalgeid
kaevund raeve armumiste algeid
laineharju muidu taltsas voos

oh neid päevi päiksepimedaid
ülikooli hääli kimedaid
mingi muusika peab hinge koos

K.P. (Kajar Pruul) Salong

V. Platole ja Co-le

Optimistlikud noored
 Järvesuu poisid ja teised
 täie klassiteadlikkusega
 metalli ja vanapaberit kogudes
 uusi rahvarõivaid kandes
 poliitilist kirjaoskamatust likvideerides
 innustunult ja tsiteerides
 täites ja ületades
 valmis jõu ja nõuga
 kitsaskohad sihikule võttes
 mind aitama

aga minul on pohmell.

Urmas Nagel Urikiri

**SIIS KUI KUUEKÜMNEDAIST
 SAID SEITSMEKÜMNENDAD**

Need olid ilusad
 hoogsad ja segased ajad
 ja meil kõigil olid selged
 kõik ilmamaa asjad
 ja me saime esmakordselt kõnelda asjust
 millest ei räägitud
 vähemalt meie polnud kuulnud
 neist räägitavat
 me lootsime väga palju
 ja vanemad põlvkonnad
 kelledega me mingi iseenesestmõistetavusega
 järsku tuttavaks saime
 lootsid vist kah
 või tegid vähemalt sellist nägu
 võib-olla olid nad väsinud pettumast
 kasvas yleldine yleskõetus
 aga mis ei jäänud tulemata
 olid ärevad teated

ja kõik hakkas laiali vajuma
nii et lõpuks tundusid kõik teated kurvad
jätkuv rodu kurbi teateid
siis ...

Peep Ilmet Poolpäevaleht

LISA 3: KADUNUD AEGU OTSIMAS. EKSIKÄIK KUUEKÜMNENDATE KULDSES KUMAS

Laev olen, mille sadam asub mandril, mis praegu on veel merest kerkimata...

(Artur Alliksaar)

Millegipärast meenub ikka sügis, vihmamärjad, kleepuvate kollaste, punaste ja pruunide lehtedega tänavad, pimedus ja sellesse lõikuvad valguskiired tänavalampidest, kodude akendest. Kuuekümnendate lõpp, seitsmekümnendate algus. Tartu. September, oktoober? Parimad aastad me elus.

Seal kusagil käänaku varjus/meid ootavad suured teod/neist möödume kõige lõpus/meid ootavad suured peod ... Aga praegu on siin üks nikerdustega uks, mille küljes lõvipeaga vaskkoputi. Igäihele ei avata. Neile, kes võõrad, ja neile, kel pole eestkostjat. Neile, kes liiga purjus. Ukse taga ... sõltuvalt ajahetkest, kuid ikka on seal keegi, kellega kohtuda tasub, keegi, kel midagi huvitavat pajatada. Milius — noor, paks, renomeeta, tüütuvõitugi. — Ära tiku ligi, vaata, tütarlapsele ei meeldi su hais. — Kuule Varblane, kuule Hannes, ma olen siiralt kiindunud. — Another girl will take your pain away. — Kas sul suitsu on? — Priimat on. — Olgu peale. Kas sul raha on? — Ei, aga too ja too pidi täna palka saama. Küll ta varsti tuleb. — Näe, sealt tuleb ju Six! — Ma olen Päikese poeg! — Ei, see pidi varem olema. — Läki üles, nüüd on juba poti veini jagu koos. — Kas Alina müüb? — Küll ta müüb, saadame plikad küsima. — Hei, noormees, kuhu te lähete, teie küll ülikoolist ei ole. — Ah, lakse tal tulla, ta on meie sõber. Läki, ära kuula teda, ega ta üles järele ei tule. — Siseneme saali, mis praegu on nn. professorite saal, enamasti tühi. Vaba lauda pole, kõikjalt aga viipab vastu kutsuvaid käsi. — Tule siia, istu mu tooli käetoole, mu tool saab varsti vabaks, mul on aeg minna. — Näe, Raudam Tom tuleb, Tegova ka. — Toil on uus raamat, saul bello' "Vihmakuningas Henderson". Või on see "Hertzog"? Või mõni Bernard Malamudi raamat? Kabinetis lõppes vist midagi. "Visarid" on grupp noori inimesi, kes soovivad leida oma võimalusi kaasarääkimiseks tänapäeva eesti kunstis. Rühmitus loodi Tartus 1968. aastal ja Tartu on jäänud tänaseni nende põhiliseks tegutsemiskohaks. Seatakse üles näitusi ülikooli kohvikus. Raha tuleb

juurde: vein voolab. Tellitakse šampanjat. — *Võta ka.* — *Ei, sina mine minema, sinust me teame... Olgu, olgu, eks sa siis võta.* — Öhtu koondub, teritab end... — *Näe, Unt ka Peterburist siin. Kauaks jääd? Mis Neevalinnas uut? — Näed sa, mul on siin Tominga Jussi luuletused, tahaks kogu kokku panna, Kaalep lubas saatesõna kirjutada. "Kolme mehe laulud". Kas lööd kaasa?— Nojah, mul vast midagi tuleb ikka küll.* — *Ei, see oli juba varem valmis.* — *Kas Johnny B. omi oled näinud?— Minu laulud pole trykkimiseks / kassettide kirevaselgses hermafrodiitsuses / ega kirjandusajakirjade vanaksläinud kahjutus impotentsuses / minu laulud on /värsked see / otsene vahetu kopulatsioon / mind ihkavasse indlevasse ryppe...* — *Ahaa, Sass tuli! Nüüd saab nalja. Kähku, enne kui keegi jaole jõuab, klaver on just siin.* — *Küll on kena kelguga /hingest ala lasta... Mis te lärmate siin, lõpetage ära, kui ei lõpeta, kutsun miilitsa.* — *Las ta laulab, mis selles halba on? — kui laulab, siis laulgu, aga see lärm ei ole ju laul.* — *Mis tema ka laulust teab!?* — *Olgu, aitab sellest, niikuinii pannakse varsti kinni.* — *Õige jah, riidehoidja kah inimene.* — *Aga pidu jääb kestma. Kuhu nüüd? — Koju, homme on varane loeng.* — *Lähme, teeme Werneris veel partii malet! — Sossi Lemps on vist Volgas, läheks äkki sinna. Või Johnny putkase? — Jah, mõned ka sinna.* — *Ei, Sass kutsub enda poole, ta olla Mati Undilt saanud Rollerite Beggars' Banqueti, saab kuulata.* — *Kuule, sa saad siis seal minu käest ka neid Bloki luuletusi näha, mis ma raamatukogust kätte sain.* — *Õige, Hannes, ma olen neid ammu lugeda tahtnud.* — *Elagu Meie/ kolmekümneaastased/ neljakümneaastased / seitsmekümneaastased / saja-aastased / poisipõnnid ja plikatirtsud / kes Me / purukslöödud akende klirina / vinguvate miilitsavilede / ja nõrdinud tantede kisa / saatel läheme / maailma kipsraame lõhkuma... Öö saabub, Kroonuaia tänavas lauldakse, kuulatakse muusikat, vesteldakse, tehakse plaane ja suitsu, juuakse veini, õlut, viina; tuuakse juurdegi, kui otsa saab. Hommikuhahetuses uinutakse sinnasamasse, minnakse väsinult koju või mõnda teise paika. Keegi tobu on pannud hinnalise plaadi — ainukese Eestis — laualambi laia ümara kupli peale. Ettevaatusest, et see katki ei läheks. Kui haige peaga Sass virgub ja mõneks ajaks lambi põlema paneb, saab plaadist soojuses laia äärega pehme kübar. Häda kui palju! Aga aeg läheb, kuuekümnendatest saavad seitsmekümnendad, seitsmekümnendatest kaheksakümnendad, kaheksakümnendatest... Ja-jaa, seda me juba teame, mäletame, seda lugu me aina jutustame ja jutustame... Need olid ilusad/ hoogsad ja segased ajad / ja meil kõigil olid selged / kõik ilmamaa asjad / ja*

*me saime esmakordselt kõnelda asjust / millest ei räägitud / vähemalt meie polnud
kuulnud / neist räägitavat / me lootsime väga palju / ja vanemad põlvkonnad / kelledega
me mingi iseenesestmõistetavusega / järsku tuttavaks saime / lootsid vist kah... aga mis ei
jäänud tulemata / olid ärevad teated / ja kõik hakkas laiali vajuma / nii et lõpuks tundusid
kõik teated kurvad / jätkuv rodu kurbi teateid / siis / ... /vajusime meie / laiali mööda
maad ... Tegijatest said vaikijad, omamoodi legend, ehkki mõnigi hiljem ka häält tegi,
polnud sel enam endist vastukõla. Uus põlv hakkas end kokku võtma ja lauludki olid
teised. Tuules tehtu kannab tuul laiali. Keegi neist / minu käest enam ei küsi / miks ma
ellu jäin / mina vihkasin enne teisi / ehkki laine must üle käis / pole kellelgi siinilmas
õigust / minu õigusest enam / ... /kui tahan ma olen märgiks / kui tahan / siis
eksiteeks... Ellu nad jäid, ehkki hind on olnud ränk. Mosaiigist on järel killud, kildudest
saab ehk uue mosaiigi — kuni veel mäletame.*

LISA 5. ENAMTUNTUD VÄIKEVÄLJAANNETE BIBLIOGRAAFIA JA PSEUDONÜÜMID

Enamtuntud väikeväljaannete bibliograafia

1) HEES. Noorte Autorite Koondis. Tallinn, 1967.

Leelo Tungal, Tiit Ehala, Kari Ahk, Astrid Reinla, Edward O'Men, Jüri Üdi, Toomas Vint, Christian Morgenstern (tõlk. Joel Sang), Kalju Lepik, Miroslav Lamaš (tõlk. Tõnis Vint)

Illustratsioonid: Aili Sarv, Jüri Arrak. Toimetus: M.Aare, E.Karu, A.Piik, S.Saar, T.Tasa, K.Tulviste, I.Viidalepp, H.Väli. Kunstiline kujundaja Tõnis Vint

2) HEES 2. Noorte Autorite Koondis. Tallinn, 1968.

Jüri Üdi, Sirje Kiin, Jaak Jõerüüt, Peeter Tulviste, Helle Karis, Raul Meel, Silvester Houdeard, Jan Burka, Ernst Jandl, Enn Karu, Andres Ehin, Toomas Vint, Johnny B. Isotamm, Juku Muul, Gérald Gassiot–Talabit (tõlk. Toomas Vint) Tõnis Vint.

Illustratsioon: Illimar Paul. Toimetus: J.Jõerüüt, I.Paul (kujundaja), A. Piik, K. Tulviste, T. Vint.

3) MARM, Tartu, 1968.

Peeter Ilus, Rein Tigane, Juhan Tomingas, Svetlan Semenenko, Krista Kajar, Johnny B. Isotamm, Arthur Nootamaa, Jaak Soom, Jüri Üdi, Kalle Eller, Ave Alavainu, Ain Kaalep, Heiti Talvik (v.k.tõlk. S. Semenenko), Uku Masing (v.k.tõlk. S.Semenenko)

Koostanud K.Eller, O. Remsujev, J. Unt. Kaaned kujundas Kaljo Põllu. Kaunistas Tõnu Tamm.

4) KOLME MEHE LAULUD

Juhan Tomingas, Peeter Ilus, Johnny B. Isotamm. Tartu NAK Marm. Tartu, 1968.

Saatesõna: Ain Kaalep.

Koostanud: Jaan Unt. Kaas ja illustratsioonid: Kaljo Põllu. "Marmi" toimetus: Ave Alavainu, Kalle Eller, Olev Remsujev, Jaan Unt.

5) HEES 3. Toomas Vint.

Suitsupilvedest unistus. Kunstiliselt kujundanud autor.

6) HEES IV. 1968

Jaak Jõeriüt, Juhan Tomingas, Henn–Kaarel Hellat, Lewis Carroll, Henry Chopin, Raul Meel, Enn Karu, Eduard Vilde, Toomas Vint, Ann Piik, Juku Muul, Johnny B. Isotamm, Andres Ehin.

7) MAGASIN. Sangviinikute väljaanne. Tallinn, märts 1969.

Heiti Talvik, Jaan Tooming, Rein Saluri, Jüri Üdi, Joel Sang, Vaino Vahing, Mati Unt, Allen Ginsberg (tõlk. Joel Sang), Guillaume Apollinaire (tõlk. Ain Kaalep), Thomas Stearns Eliot (tõlk. Jaan Kaplinski), Paul–Eerik Rummo.

8) ÕITSEV TUUL. Kamikadze.

Illus, Kalle I. Eller, Kirsti Anat, Leelo Tungal, Peep Ilmet, Raja Teele, Mednie Pilve, Johannes Humal.

Koostasid: Kalle I. Eller, Endel Soonsein, Tamara Ilus. Ilustas: Endel Soonsein.

9) HEES 4. Noorte Autorite Koondis. Tallinn, 1968.

Jaak Jõerüüt, Juhan Tomingas, Henn–Kaarel Hellat, Lewis Carrol, Henri Chopin, Raul Meel, Enn Karu, Eduard Vilde, Toomas Vint, Ann Piik, Juku Muul, Johnny B. Isotamm, Andres Ehin, Nikolai Gumiljov (tõlk. Andres Ehin).

Toimetus: J. Jõerüüt, A. Piik, K. Tulviste, I. Viidalepp, Toomas Vint. Kaanekujundus: Tõnis Vint. Graafilised lehed: M. Üksine, N. Neidre.

10) KUREKELL. Tartu, 1969

Joosep Tammo, Leelo Tungal, Toomas Vint, Ave Alavainu, Jüri Üdi, Johnny B. Isotamm, Juhan Tomingas, Jaak Jõerüüt, Peeter Ilus, Paul–Erik Rummo.

Koostanud Jüri Adams.

Kujundus Enn Tegovalt.

11) KAMIKAZE. Kamikadze. Kalle Istvan Eller, Enn Merinurk, Peep Ilmet.

Koostas: Jaanus Paal. Pildid joonistas: Eduard Molok, kaane: Endel Soonsein

12) MEIE. Toomas Lepp. Eda Kai. Leelo Tungal. Tartu 1970.

Autorite väljaanne. Ilustanud Enn Tegova, Peeter Urbla.

13) JUMALA TUUL. Kamikadze.

Rudyard Kipling (tõlk. P. Ilmet), Pavel Šubin (tõlk. Ellar Mootse), Peeter Ilus, Kalle Istvan Eller, Peep Ilmet, S. Rein, Kaarina.

Koostand: Jaanus Paal. Loonnud: Endel Soonsein ning Juuljus Parist.

14) VIGILIA. Sügisene Tartu, 1972.

Tõnn Sarv, Kalle I. Eller, Andres Langemets, Ain Kaalep, Peep Ilmet, Indrek Saneda, Jaan Lykos.

Ümbrispaber: Ago Kivi

15) KARJAMAA. Kirjanduslik–publitsistlik album. Tartu, 1972.

Ene Kaseorg, Paul Vesik, Peeter Simm, Hindrek Rääk, Eda Kai, Ilmeti Peep, Erika Hännikõnõ, Taivo Uibo, Paul–Eerik Rummo, Jaan Unt, Uku Masing.

Toimetaja: Matti Milius. Kaanekujundus: Rein Tammik

16) VIGILIA II. Kevadine Tartu 1973.

Johnny B. Isotamm, Oskar Ainma, Paul–Eerik Rummo, Peep Ilmet, Alo Lillela, Kalle I. Eller. Enimtuntud väikeväljaannete bibliograafia (1967–1972).

Ümbrispaber – Ago Kivi

16) VIGILIA III. Sügisene Tartu 1973.

Tõnn Sarv, Johnny B. Isotamm, Ernst Niimand, Andres Langemets, Ott Soo, Jaan Kaplinski

Ümbrispaber – Ago Kivi

16) THESPIS

17) KULLER I

Gustav Meyrink (tõlk. Hubert Jakobs), ??? Peeter Ilus, Octavio Paz (tõlk. Hubert Jakobs), Antonin Artaud (väljavõte LR 12/13, 1975), Mart Lekštein; Hubert Jakobs, Fr. Garcia Lorca, Vladimir Hlebnikov (tõlk. P.V.)

18) KULLER II

Hubert Jakobs, Stefan George (tõlk. Linnar Priimägi); Tõnn Sarv, Dada mängumurult (saksa keelest tõlk. Hubert Jakobs), Reedik Saarmann, Andrus Loos, Urmas Urb, Ezra Pound (tõlk. Hubert Jakobs).

19) AVANGARDI LÕPP. Jõulukuu 1977.

Andrus Rõuk, Lauri Vahtre, Leopold Propeller, Leopold, Mart Helme, Karl Eduard Haavand, Urmas Mikk, Ott E. Arder, Siim Annus, M. Milius, Erki Kannus, al. Antson, Terje Tulik, Jaan Oks, Villu Rebane, Jüri Üdi, Vladislav Koržets, U.M.

20) KONFORMISMI SÜND. Tallinn '78.

Andrus Rõuk, Profiri Nikititš Krõlov, Lemmi Letraset, Leho Rätsep, Mare Maidra, Mihhail Vassiljevitš Kuprijanov, Urmas Mikk, Reeda Toots, Malle Talvet, Kai–Mai, J.Olšak (tõlk. A. Trapeež), Toomas Vint, Nikolai Aleksandrovitš Sololov, Aivar Rumvolt, vanad eestlased, Ott E. Arder, Mart Helme, Willy Lehm (end. Rebane), Jüri Üdi, B.H. Boržets–Davidson, Harley Davidson; M.Iljin, E. Segal, Vladislav Koržets, Albert Trapeež, Leonhard Lapin.

21) Tartu sügis. Tartu, 1978 (Mana, 51, 1982)

Ants Juske, Linnar Priimägi

22) TÕLET I Kultuuriline almanak eesti rahva hüvanguks. Kevad, Tartu–Tallinn

1978, eesti rahva hüvanguks tänu mitmepoolsele abile koostanud ja toimetanud Tallinnas urbekuul Hubert Jakobs.

Peeter Ilus, Katrin Kiik, Hubert Jakobs, Vello Raagmets, Urmas Urb, Eve Kivipõld,
Ilmar Trull, Andres Sats

23) VIGILIA IV. Kevadine Tartu, 1978

Endel Rebane, N. Pakinson jun., Olev Zubas, Peeter Ristmets, Sais Maidla

24) TÕLET II Kirjanduslik almanak, Suvi, Tartu–Tallinn 1978. Väljaandja VVV.

Peeter Ilus, Leopold Propeller, Andres Sats, Hubert Jakobs, Ilmar Trull, Ott E. Arder,
Arvo Pesti, Avo–Willy Üprus, Ervin Õunapuu, Urmas Mikk, Jaanus Tamm, Tarmo
teder, Simo Kurik, V.V. Villendorf, Tiit Helrits, Arvo Mets, Enn Oja.

25) TÕLET III ???

Johnny B. Isotamm, Avo Üprus, Aleksander Rand, Eda Vahur, Hubert Jakobs, Ants
Juske, Kai–Mai Olbri, V.V. Villendorf, Hando Runnel (avaldatud autoripoolse
nõusolekuta).

Kujundanud Ervin Õunapuu

26) SALONG I. Tartu 1978

Kajar Pruul, Peeter Künstler, Eve Kivipõld, Raimu Hanson, Imre Siil, Doris Kareva,
Jaan Undusk, Linnar Priimägi

Illustreerinud ja kujundanud Indrek Hirv

27) POOLPÄEVALEHT 1-7.

28) URIKIRI . Tartu 1981

Urmas Nagel, Tarmo Teder, Matti Milius, R. von Shalali, Juhan Pallopson, Boriss Saabas, Pan Brzkovski–Puhkevitš, Hardi Volmer, Jaanus Tamm, Lauri Vahtre, Andres Sats, Jaan Paavle, Villu Kangur, Indrek Hirv, K.V., Aleksander Müller, Peeter Volkonski, Albert Trapeež, tundmatu autor, Tea Kivikas, Jack London, Mihhail Bulgakov (tõlk. A.Pesti).

29) EXISTENTIA I. Tallinn 1985.

Luule Metsis, Jay Mannlihher, Consuela de la Croix, Jan v. Hus, Eve Kass, Tarmo Teder, Jaanus Tamm, Pruutus Päääss

30) EXISTENTIA II.

Jaan Paavle, Consuela de la Croix, T.Toomik, A. Serval, S. Vronski, R.von Shalalai, Zeni lood (??), Tarmo Teder

31) EXISTENTIA III

M. Üprus, C.de la Croix, P. Joonatan, B.S. Rakitin, Matti Milius, A. Üprus, A. R..., T. Teder

Pseudonüümid

Edward O'Men - Eduard Molok

Juku Muul-Toomas Vint

Artur Nootamaa - Olev Remsujev
Vello Tamm – Tõnu Tamm
Kristi Anat – Jaanus Paal
Johannes Humal– Juhan Paju
Eda Kai -Eda-Kai Zimmermann
Kaarina – Jaanus Paal
S. Rein – Rein Sander
Indrek Saneda – Talis Bachmann
Jaan Lykos – Jaan Unt
Alo Lillela – Reet Valgmaa, Krista Kaer, Kersti Tigane
Ernst Niimand – Mati Sirkel
Harley Davidson –Vladislav Koržets + Ott Arder
Lemmi Letraset –Leonhard Lapin
B. H. Boržets–Davidson – Vladislav Koržets
Leopold Propeller –Leon(hard) Lapin
Villu Rebane – Vilen Künnapu
Villu Lehm (end. Rebane) – Vilen Künnapu
Karl Eduard Haavand – Ott Arder
Endel Rebane – Tõnn Sarv
T.P. – Tõnn Sarv
N. Parkinson jun. –Tõnn Sarv
Olev Zubas – Kalle Eller
Peeter Ristmets – Tõnn Sarv
Sais Maidla – Maris Sarv–Kaasik
Jaan Ark – Tõnn Sarv
Olev –m – Erik Udam ?
Pax – Johnny B. Isotamm
Juhan Pallopson – Rünno Vissak ?
R. von Shalalai – Rünno Vissak
K. V. – Indrek Hirv ?
Jack London – Priidu Beier

Jay Manlihher – Jaanus Tamm

Consuela de la Croix – Tarmo Teder

Jan v.Hus – Jaanus Tamm

Eve Kass – Jaanus Tamm

A.Serval – Tarmo Teder

S. Vronski – Tarmo Teder

P. Joonatan – Peeter Liiv

B. S. Rakitin – Boriss Saabas

KASUTATUD ALLIKAD

Kasutatud arhiivimaterjalid

KM EKLA f 321 m 4:5 – 10: 3	ÜTÜ Laualeht, Loov Mõte
KM EKLA f 321 m 13 –16	Noorte Loomingu materjalid
KM EKLA f 321 m 19:5	Hees
KM EKLA f 321 m 19:6	Hees 2
KM EKLA f 321 m 19:7	Hees 3
KM EKLA f 321 m 19:8	Hees 4
KM EKLA f 321 m 20:1	Marm
KM EKLA f 321 m 20:2	Kolme Mehe laulud
KM EKLA f 321 m 20:3	Kurekell
KM EKLA f 321 m 20:4	Meie
KM EKLA f 321 m 20:5	Kristjan
KM EKLA f 321 m 20:6	Karjamaa
KM EKLA f 321 m 21:1	Õitsev Tuul
KM EKLA f 321 m 21:2	Kamikadze
KM EKLA f 321 m 21:3	Jumala Tuul (Kamikadze)
KM EKLA f 321 m 21:4	Magasin
KM EKLA f 321 m 21:5	Vigilia
KM EKLA f 321 m 21:6	Vigilia 2
KM EKLA f 321 m 22:1	Vigilia 4
KM EKLA f 321 m 22:2	Vigilia 5
KM EKLA f 321 m 22:3	Thespis
KM EKLA f 321 m 22:4	Thespis III
KM EKLA f 321 m 22:5	Kuller 1
KM EKLA f 321 m 22:6	Kuller 2
KM EKLA f 321 m 22:7	Avangardi Lõpp
KM EKLA f 321 m 22:8	Konformismi Süüd

KM EKLA f 321 m 23:1	Uuel Teel
KM EKLA f 321 m 23:2	Tõlet 1
KM EKLA f 321 m 23:3	Tõlet 2
KM EKLA f 321 m 23:4	Tõlet 3
KM EKLA f 321 m 23:5	Salong
KM EKLA f 321 m 24:2	Poolpäevaleht 1–7
KM EKLA f 321 m 24:3	Magisteerium I
KM EKLA f 321 m 25:1	Magisteerium II
KM EKLA f 321 m 25:2	Magisteerium III
KM EKLA f 321 m 26:1	ECE (Eest Evangeelse Luteri Kiriku hääle- ja Informatsioonikandja)
KM EKLA f 321 m 26:2	ECE 2
KM EKLA f 321 m 26:3	ECE 3
KM EKLA f 321 m 26:4	ECE 4
KM EKLA f 321 m 26:5	ECE 2 (6)
KM EKLA f 321 m 26:6	ECE 3 (7)
KM EKLA f 321 m 26:7	ECE 4 (8)
KM EKLA f 321 m 26:8	Urikiri
KM EKLA f 321 m 26:9	Vankuvad Sillad
KM EKLA f 321 m 27:1	Existentia I
KM EKLA f 321 m 27:2	Existentia II
KM EKLA f 321 m 27:3	Existentia III
KM EKLA f 321 m 27:4	Takt
KM EKLA f 321 m 27.5	Keel
KM EKLA f 321 m 27:6	Sõna

Kasutatud kirjandus

- Adams, Jüri 2001. Kuidas me end vabaks lugesime. — Kloostri internetini. Eesti Raamatu Aasta lõpukonverentsi ettekanded. Tartu, lk.189–201.
- Beier, Priidu, Niitsoo, Viktor. 1989. Oli kunagi. — *Vikerkaar*, nr. 10, lk. 90–96.
- Bleiker, Roland. *Popular Dissent* 2000. Human Agency and Global Politics. New York. Cambridge University Press.
- Eesti kirjanike leksikon 1995. Tallinn: Eesti Raamat.
- Foucault, Michel 2000. *Power*. Penguin Books.
- Foucault, Michel 1972. *The Archaeology of Knowledge*. London. Tavistock Publications Limited.
- Ilmet, Peep, Paal, Jaanus 1989. “Jumala Tuul” Tartu Riiklikus Ülikoolis. — *Keel ja Kirjandus*, nr. 5, lk. 300–306.
- Ilmet, Peep, Paal, Jaanus 1989. “Jumala Tuul” Tartu Riiklikus Ülikoolis — *Keel ja Kirjandus*, nr. 6, lk. 369–374.
- Kaplinski, Jaan 2004. *Kõik on ime*. Tartu: Ilmamaa.
- Kogu “musta luulet” Eestist. Kirjastus “Maarjamaa” sügisuudis. *Vaba eestlane*. Toronto, 22.10.1977.
- Krull, Hasso 1998. *Jüri Üdi, Juhan Viiding ja eesti luule. Jüri Üdi ja Juhan Viiding. Kogutud luuletused*. Tallinn: Tuum.
- La Boétie, Étienne. *Discourse on Voluntary Servitude*. (originaalist: *Discours sur la servitude volontaire*, 1548 tlk. Hans Kurz). http://www.constitution.org/la_Boetie.serv._vol.htm.
- Laht, Uno 1970. Isenäolised isendid ja iseköetavad taimelavad. *Looming*, nr. 6, lk. 925–932.
- Lapin, Leonhard 2003. *Avangard*. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lapsepõlv. *Laps eesti kunstis* 2003. .
- Niitsoo, Viktor 1997. *Vastupanu 1955–1985*. Tartu Ülikooli kirjastus.
- Olesk, Sirje 1998. Kontekst kirjanduse tegijana. — *Keel ja Kirjandus*, nr. 6, lk. 381–387.
- Olesk, Sirje 2002. *Tõdede vankuval müüril*. Eesti Kirjandusmuuseum. Tartu.

- Olesk, Sirje 2000. Neljakümnendad I: murrang kodumaal. — Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Ettekandeid ja artikleid 1999. Tartu.
- Olesk, Sirje 1998. Eesti kirjanduse ajalugu 1940–1991. Olulist. — Traditsioon ja pluralism. Kirjanduskonverentside materjale. Tuum.
- Pesti, Arvo 1990. Poolpäevalehe lugu. — *Vikerkaar*, nr. 11, lk.81–88.
- Poor Yorik (P–E. Rummo 1967. Kirjanduslikke kihermeid. — *Noorus*, nr. 11, lk.74–75.
- Rähesoo, Jaak 1997. Eessõna. — Thespis. Meie teatriuudused. Tartu: Ilmamaa, lk. 9–23.
- Sarv, Tõnn 1987. Oma kulu ja kirjadega. — *Vikerkaar*, nr. 3, lk. 51–54.
- Sarv, Tõnn 1991. Märkmeid kommast. Seltskondliku analüüsi katse. — *Vikerkaar*, nr. 10, lk. 79–85.
- Sarv, Tõnn 2000. Sünniaasta 1949.— Eesti rahva elulood: sajandi sada elulugu kahes osas II. Tallinn: Tänapäev, lk. 378–390.
- Sharp, Gene 1973. The Politics of Nonviolent Action. Part 1: Power and Struggle. Harvard University Center of International Affairs.
- Sharp, Gene 1973. The Politics of Nonviolent Action. Part 2: The methods of Nonviolent Action. Harvard University Center of International Affairs.
- Sharp, Gene 1973. The Politics of Nonviolent Action. Part3: The Dynamics of Nonviolent Action. Harvard University Center of International Affairs.
- Thoreau, Henry David 1994. Kodanikuallumatuses. Hortus Litterarum.
- Unt, Kersti 1999. Muutuv kaanon ja eesti alternatiivluule. — *Looming*, nr. 8, lk. 1230–1237.
- Unt, Kersti 2002. Uitamisi kirjanduse allhoovustes. — *Vihik*. Eesti Kirjanduse Seltsi kvartalikiri, nr.3, lk. 15–21.
- Unt, Kersti 2001. Käsikirjad ei põle. — põrandaalune raamat Nõukogude Eestis. — Raamatu osa Eesti arengus. Eesti raamatu aasta avakonverentsi ettekanded. Tartu, lk. 113–124.
- Unt, Marja 2004. 1970. aastad: luule, retseptioon ja kontekst. Bakalureusetöö. Tartu..
- Vaher, Vaapo 2001. Revolvri matused. — *Looming*, nr. 9, 1415–1417.
- Vahre, Lauri 1999. Meenutusi kadunud maailmast. Tallinn: Avita.

Velsker, Mart 1999. Mis on kuuekümnendad eesti kirjanduses? — *Looming*, nr. 8, lk. 1210–1216.

Veskimägi, Kaljo–Olev 1996. Nõukogude unelaadne elu. Tallinn.

Vigilia III. Tartu 1973.

Vulf, Külliki 2002. Vaikimine — vabastav võimalus kõnelemiseks. Kas võimalus kohandamiseks? — Kohandumise märgid. Collegium litterarum 16. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk. 284–300.

ABSTRACT

Underground publishing in Estonia is a reaction to the overwhelming reality. Stalinist political repression in a republic that had gained its national and cultural independence only about twenty years ago was fierce and devastating with its mass deportations to the Siberia and extensive emigration of refugees. The powerful literary awakening process of the first part of the century that had started bearing admirable results and forming a national tradition in the 1920s and the 1930s, was practically cut or hidden for some time under the surface of institutional literary life. In addition to making a noteworthy number of recognized and influential authors to go into and stay in exile, the newly imported and at first very crudely applied Stalinist ideology was most severely used for suppressing those who had stayed. The existing literary and critical hierarchy like that of the political and economical system was broken and arbitrarily replaced by a new one, ideologically acceptable to the occupation powers. Exile authors were during the second part of the forties and during the fifties practically cut off from any literary life at home. Quite a number of authors were not allowed to publish during the first decade of the Soviet occupation or were severely criticized at the congresses of the newly formed Writers' Union of Soviet Estonia for what they had written.

Direct political (and military) resistance to the occupation authorities after the end of World War II continued, expressing itself in guerilla activities in South Estonia, daring youthful actions of schoolchildren that through the Soviet period became something like a tradition. Literary development under the Soviet occupation regime was complicated and beginning from the 1960s also quite frequently related to different direct or indirect levels and forms of avoiding censorship.

Opposition to it the occupation regime was divided into different categories of relationship with the system. Among these several attitude groups could be differentiated. It is in the oppositional stratum of the society that the underground publishing has its roots. It is not always easy to determine very clearly the borderline of the underground. A text can for some time exist as an underground writing and become later, under changed conditions, a legally published text. A number of former underground texts were legally published during the *Glasnost* and later. Some authors of the underground publications got published in the 1970s but had to fight the

editor's restrictions so that naturally their most daring pieces remained unpublished. Some works were published in exile but remained still unreachable for the reader at home. Estonian underground tradition nevertheless attained a mythical lore and became a continuing trend through the occupation.

The most active period of underground publishing is the end of the 1960s and the 1970s. Within the Khrushchev "thaw" period new hope replaced the mood of despair and hopelessness prevalent in the end of the 1940s and the beginning of the 1950s. After looking nearly 15 years into the world from behind the "iron curtain" in these years contact with Western thinking and writing, although perhaps blurred and not always quite adequate, began to be restored. At home the mainstream authors of established authority but repressed earlier one by one won back their former recognition again, although the level of official acceptance was different.

The end of the 1950s brought about a new rise of interest in poetry. Younger poetic generations started avoiding the strictly ideological approach of the afterwar poetry, concentrating on the possibilities of new verse forms, especially free verse and later associative poetry. Bolder attempts at using literary themes or forms unacceptable to the arbitrary socialist literary (or art) canon nevertheless were punished if not directly by the Soviet organs then most certainly by the press. The 1960s, a poetry decade, saw the birth of a new and even more daring generation of poets: Jaan Kaplinski (b.1941), Paul-Erik Rummo (b.1942), a.o., the so-called cassette generation (who published in cassettes of two or three authors) whose new bold use of rhythm and rhyme combinations was accompanied by the daring content of their verse. In the 1960s a habit of tricking the censor, using Aesopian language, writing between lines, etc. became more and more popular. A powerful influential figure on the Estonian poetic map of the period is Artur Alliksaar (1923–1966) whose poetry rich in imagery and sound associations has deeply affected several following generations of Estonian poets. In his lifetime Artur Alliksaar whose first small collection of verse was published in 1968, also remained an underground figure whose poetry spread in the manuscript form. The reaction of the reading public to the collections of the cassette generation was active and supportive. Some verses, like Jaan Kaplinski's like lines from his collection "From Dust and Color"

*SAID VERCINGETORIX: Caesar, you can
take the land where we are living*

but the land where we died you never can take (Kaplinski 1967:10)

woke the dormant and subdued national feeling of the wider reading public. This period of (especially poetic) raise fits with surprising exactitude between the depressing events in Hungary in 1956 and the still more depressing Checkh events of 1968 that were keenly followed by the people whose attitude towards those events was that of sympathy.

Perhaps it is because the events of 1968 in Prague subdued all hope of even partially attaining freedom in the Baltic region that the still younger generation became partly or totally introvert, denying their environment, denying sometimes even themselves. Having started their writer's careers under the guidance of official literary organizations, which had by the time become a common practice, they soon became disappointed in the new, much subtler and hidden forms of censorship and (perhaps also following the powerful Russian *samizdat* tradition introduced by the politically minded authors released in these years from prison camps such as Johnny B. Isotamm (b.1939) started publishing their literary attempts in underground collections. In the 1970s, the collections were numerous (about 15 different titles, e.g. *Marm*, *Vigilia*, *Kamikadze*, part of them in several issues), containing a wide range of authors of different levels of literary ability and ripeness. Around the underground publications their own reading public grew including a range of future poets who were close to the underground circles, helped to spread the publications, to find new authors, etc., but who actually never published in the underground collections themselves. The publications were mostly illustrated by young free-thinking artists seeking like poets new forms and free ways of expression. In the end of the 1960s and the first half of the 1970s the underground publications contained mostly poetry or essays. The writings could be classified into the following groups:

1. Poets idealizing the ancient Finnish-Ugric world of the pre-awakening time that considers the culture of the European model a loss of the original Estonian model or at least considers seriously the dark side of it. This ideological complex tends to idealize country life and the ancient Finnish-Ugric form of life and was accompanied by a movement of a number of poets and

intellectuals (both legal and underground) out of the towns, a wider but closely connected movement of environment protection.

2. Beat and hippie ideology and attitudes supported by parallel phenomena in art and especially in music and having the widest social context expressed in the general change of clothing manner, social and sexual behavior, attitudes towards marriage, family, state as such, etc. Those features might be said to have been almost synchronic to what was happening in the European and American societies and naturally the Soviet Russia where those changes were mostly concerned with the most important cities.
3. Ideology combined with the feeling of the total absurdity of the order of things in the country expressed perhaps in poetry as well as in general attitudes.

During the 1970s in legal publications prose began to take the former place of poetry and so in the underground publications in the second half of the 1970s an essay became the most popular form of prose writing after a pause of three years. The thematic content of the writings was variable but it is notable that in some essays an attempt is made to give an estimation to the time, reflecting the general laxity and passiveness of attitude peculiar to the stagnation period in the whole Soviet Union.

The first wave of underground publishing ended with 1973 and a pause of almost three years followed in publishing. It is in the end of 1977 a new rise in underground publishing becomes notable, far more heterogeneous than the first one. It lacks the idealistic strive of the first one and has no common principles and in rough lines coincides with the stagnation period in the Soviet Union. The publications cease to be illustrated, become more simple and are often paradoxically supplied with pretentious manifests. The peak of the new publishing wave is 1978 when an essay *Tartu sügis* (Autumn in Tartu) by Ants Juske and Linnar Priimägi attempted to analyze the change of the situation during the 1970s.

In the end of the 1970s and the beginning of the 1980s the tradition step by step grew into directly political activities and publishing. Parallel to a perceptible change of attitude, loss of ideal that brought about a new attitude towards poetry and

art in general, the underground publications slowly attained directly political purpose. With *glasnost* and the newly won independence of Estonia and its freedom of publishing the tradition naturally died.

The underground publications were a context for a generation of poets whose official recognition partly overlapped with the *glasnost* period and independence. Some poets of the generation are now very little known or little spoken about like Kalle Eller (b. 1939) and Juhan Tomingas (1949–1998), others are considered old fashioned or, looking from the aspect of postmodernist canon, too traditional, sometimes even not understandable by the younger generation of critics. At present, their status seems to be lost in a peculiar gap between modernist and postmodernist tradition, reflecting a change of attitude traceable probably also in the underground publications of the second half of the 1970s. In prose the role of the underground publications is that of a bearer of ideas otherwise suppressed by censorship. A noteworthy feature is the expanded social background of alternative publishing that exceeded the rather narrow range of (mostly very young) authors due to their opposition not only to socialist oppression and censorship but also to socialist puritanism and rigidly restrictive social habits.

